

Малкъар жазыучуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 2 (192) март-апрель 2017 ж.

Учредительле –

КъМР-ни СМИ бла асламлы коммуникацияланы
къырал комитети, КъМР-ни жазыучуларыны Союзу

Баш редактор
Додуланы А. Т.

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Берберланы Бурхан
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бёлюмню редактору)
Ёзденланы Альберт
Ёлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)
Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Османланы Хыйса
Созайланы Ахмат
Табакъсойланы Мухтар
Шауаланы Хасан
(бёлюмню редактору)

**ЭЛБРУС
МИНГИ-ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2017

Къонакъ хажи

Тарых жолоучулукъ

I

Шауаланы тукъумну тамыры бек эрттеден келе келгени белгилиди аны билирге суйгенлеге. Бу тукъумну юзюк-лери Къабартыгъа, Татарстанга, Чеченнге, Тюркге, Арабха да жайылгъандыла. Ала ёсдюрген адамланы атлары бла байламлыдыла кёп жер, суу, эл атла.

Тукъумда Къонакъ хажи уа ким болгъанды, аны юсюнден аллай бир хапар айтырча? Ол акъылы, жигитлиги, адамлыгъы бла да кишиге хорлатмагъанды. Былайда халкъда жюрюген оюмну бизни заманны тёлюсюне ангылатханлыгъымды. Кесим кесими таный башлагъанлы да Къонакъ аллай бир кёкге кётюрюрча киши тюйюл эди деб а кишиден эшитмегенме. Аны къой, хапарчыны къатында сюелгенле бири бошаргъа экинчиси... жангы, сейирлик хапар башлагъан болмаса, хапарчыны аузуна чабып, аны «терслигин» кёзюне тутхан адамгъа тюбемегенме.

Мен да Къонакъ жюрюучю жолла бла таулагъа, жайлыкълагъа, къышылыкълагъа, элlege жюрюйме, ёмюрюмде кёзюме урунмагъан Къонакъ бла ушакъ этеме, ол жерледе аны деменгили адам болгъанын кёреме, аллай кезиуледе аны юсюнден халкъда жюрюген хапарланы кертиликлерин кеси кёзюм бла кёреме. Бирле айтадыла ёсюмлю да, бёкем да, борбайлы да адам болгъанды Къонакъ деп; башхасы анда болгъан акъылны, фахмуну теренлигин чертеди, ючюнчюсю Къонакъны тизгинлилизине, кирсизлизине халкъ сукъланнганын айтады. Таулу кийимлени: тонну, жамычыны, сыйлы ысхарладан бийик жагъалы, ууакъ кюмюш тюймели кёлекни, бек сыйлы халыдан согъулгъан чепкенни, шалбарны, талкъыгъа артыкъ ышанмай, кеси ийлеген тууар териден тикген (тикгичин да кеси хазырлап) гён чарыкъланы хапарларын айтып тауусмагъандыла Холам-Бызынгы ауузунда. Малкъар, Чегем жанларында угъай да, Бахсанда, Къарачайда, Къабартыда да сейирсингендиле ол затлагъа. Артда тыш къыраллагъа – Тюркге, Арабха; Бакыгъа, Гюржюге бара-келе тебирегенинде, башлы сахтиян чурукъла, багъалы ысхарладан тигилген гелефей кёнчек, чепкен орунуна жюрютюлген къаптал кийип тургъанды. Башына уа бухар угъай, тюкюлю кёзю терини ийлеп, андан тикдиргенди бёркню.

Алай бийле бла, миллетни жерине сугъанакълыкъ этгенле бла дем-леширге тюшген сагъатда бек омакъ кийимлерин кийгенди. Баям, алагъа ким болгъанын тизгинлиги бла да танытыргъа суйгенди.

... Жау, бал къайнагъан Шыкы деген сёзле кёп ёмюрлени ичинде магъаналарын тас этмей келгенлери белгилиди бизге. Жашауда бола келген терк-терк тюрлениулеге алгъын заманда хазна эс бурмагъанды-ла дегенле тюзмюдуле огъесе терсмидиле? Алгъын дорбунлада жашагъанла артда 19-чу ёмюрде эки къатлы юйле ишлеп жашагъан эселе, сора ол тюрлениу адам эслемезча шарт туююлду. Акъсакъ Темир миллетге берген къыйынлыкъ къалай унутулур, андан сора жерибизни иелеп, зорлукъну туудургъанла уа къалай унутулурла? Къонакъ хажжи кибик адамларыбызны башчылыкъларында халкъ кеси миллет бетин, адетин-тёресин сакълаугъа кёлленгенди дайым, жашауда шарт ниет-лиле, нюзюрлюле жаратылыргъа керек болгъанларын унутмагъанды-ла. Миллетни окъуу хоча туююл эсе да – дин китапланы уа билимли эфендиледен кем къалмай окъугъандыла Къонакъ хажича адамларыбыз, халкъ жырларыбызны, жомакъларыбызны, таурухларыбызны кёплени сукъландырып айтхандыла. Алада болгъан магъананы теренлигине; табийгъатны, чыгъармада болгъан жигитлени сыфатларыны суратланыуларына сейир этгендиле. Сосурукъну, Алауганны, Бийнёгерни юслеринден айтылгъан хапарланы кимле этгенлерин билирге суйгендиле.

Дагъыда ма быллай юлгю: «Вестник Красного Креста» газетни 1889 жылда Санкт-Петербургда март айда чыкыгъан ючюнчу номеринде «Очерки Кавказа» деген ат бла басмаланган къошакъны 66-чы бетинде быллай тизгинле бардыла: «...жители почти бесплодных скал Балкарского, Безенгиевского, Хуламского, Чегемского, Урусбиевского ущелий, составляющие так называемое «горское общество» Большой Кабарды, живутъ гораздо зажиточнее и спокойнее настоящих кабардинцев равнины, хотя суровая почва, суровый климат и страшное обилие сусликов не позволяют им посевоу пшеницы и проса и хотя собираемого хлеба достает им только на два месяца.

Горец успешно вознаградил скотоводством неблагодарный труд пахаря, так что, при собирании в 1866 году о хозяйственном положении горских общин Кабарды, у них оказалось столько скота, что в среднем, пришлось на человека по 82 штук и овец, по 10/2 штук крупного рогатого скота, более двух лошадей и по одному ешаку (ослу). Вместе с тем, поля кокого-нибудь балкарского горца обработаны с тщательностью и трудолюбием европейца. Горец занять работаю круглый год...»

* * *

1849 жылда Бызынгыгъа ёлет киргенде, Шауаланы Къонакъ этген кишиликини юсюнден халкъда жюрюген хапардан тышында да басмада белгили шартла табылгъандыла. Ма бу хапар жазыучу эгечибиз – Шауаланы Черуну къызы Миналданны архивинде сакъланганды. Аны орусча алгъын жазылгъан формасы бла басмалайбыз. Бу узун жазыуду. Биз

а иги да къысхартып, жаланда Къонакъ хажини юсюнден айтылгъан жерин хайырланабыз.

Рассказ о непокорном рабе

В сборнике «Рассказы о прошлом» изданный издательством «Молодая Гвардия» в 1936 году опубликован рассказ старика горца Бияслан Темиржанова.

К нему приезжал работник газеты «Комсомольская правда» С. Крушинский и попросил старого песенника рассказать о прошлом.

– Я не знаю грамоты и не в силах изложить на бумаге историю своей жизни, – ответил старый горец. – Но я охотно расскажу на словах всё что сохранилось в моей старческой памяти. Я начну с песни о прошлом, которая, как она ни коротка, говорит очень много...

«Леса горели,
Небо стало чёрным от дыма.
Птицы кричали:
«Карр, карр».
То не птицы, а дети кричали,
Не пожар, а чума шла.
О, Аллах, Аллах,
Лучше была бы война!
Жил в Безенги Сюунчев Асланбек,
Герой среди людей,
Как среди птиц кобчик,
Умеющий сидеть в воздухе.
И он умер.
Жил Агтоев Герий,
Чьи руки извлекли
Из дерева плач и смех,
Эти руки зарыты в землю.
У Фатимат Рахоевой умерли два сына-орла.
Зарезав барана, она заклинала болезнь.
Но, верно, шакалы ещё не насытились трупами.
О, Аллах, Аллах, где врач, с кем говорить?
Некому стало рыть могилы,
Мёртвые продолжали «жить» в своих домах,
Оставшись в живых, встречаясь,
Не спрашивали о новостях и здоровья.
Трава росла – некому было косить.
Пиво поспевало в кувшинах – некому было выпить.
Лучшая в селении комната пустовала без гостей,
Туры, прятавшиеся от людей на поднебесных вершинах гор,
Спустились, поели ячмень на полях и ходили по улицам.
О, Аллах, Аллах! Если бы пришли наши враги из-за гор,
Они остались бы довольны делом твоих рук.

Остался в живых один человек – Кунак Шаваев. Он сочинил эту песню и пропел мне, когда был в гостях. А сам пошёл в Мекку, чтобы спросить у Аллаха, за что такая кара. И по дороге умер».

Старик умолк. Испытующе посмотрел на гостя и сказал:

– Если моя песня не показалась скучной, я могу сказать добавление к ней.

И старый горец рассказал...

... Ездящие из Чегема в Безенги через перевал знают, что на дороге расположен заброшенный хутор. В пору детства рассказчика здесь жил богатый человек из сословия дыжену что значит «позолоченное серебро», по имени Хаким Анахаев. И жил среди его слуг раб Муратбий, который принадлежал к низшему сословию унаутов, но был замечен среди людей. Он был лучшим охотником на архаров и часто приносил своему хозяину молодых соколов, находя их гнёзда в самых неприступных местах. Он был хороший пастух и в месяцы жаркого солнца гонял хозяйские табуны на отдельные высокогорные пастбища.

С детства Муратбий любил девочку – рабыню. Говорят, что она была турчанка, и Хаким купил её вместе с матерью за большую цену. Любовь к ней Муратбия была горькая. Унауты могли иметь лишь временных жён и мужей по назначению хозяина. Дети унаутов не знали своих отцов, поэтому сословие называлось унауты, что значит без права рожденные.

Любя Муратбия за бесстрашие, Хаким обещал подарить ему возлюбленную, точно он родился по праву. Но когда прошло время исполнить обещание, случилось так, что к Хакиму приехал старший брат, и Хаким, желая оказать ему почести, отдал невесту Муратбия своему брату всего лишь на одну неделю, после чего она должна была навсегда перейти к пастуху.

В то время всякий на месте Муратбия стал бы благодарить хозяев боясь лишиться его милостей, но этот непокорный раб назвал хозяина собакой и бросил в него грязью, после чего вынужден был бежать в горы, чтобы по ледникам перейти в Сванетию, хотя он мог найти там лишь еще горящее рабство. Но Муратбий был пойман. Его судили во дворе мечети и по приговору судей приковали к камню позора, и каждый проходивший мимо него согласно обычаю ругал его и плевал ему в лицо.

Муратбий лежал у камня много дней, но не смирился. Он отвечал на ругань руганью, на плевки плевками. В бешенстве он пытался порвать цепь, но лишь бередил раны. У него был характер, за который прославляют богатых и наказывают бедных. Муратбий был горд. Тех из своих друзей, кто не отвернулся от него, он просил убить его, ибо поругание хуже смерти. Но друзья не исполнили его просьбу. Они хорошо понимали – Муратбий прав...

В это время в Безенги началась чума. Жители окрестных селений, бросая дома, в страхе бежали в горы.

Тогда Хаким Анахаев приехал к камню позора со своей свитой и сказал Муратбию:

– Склони свою голову перед тем, кто давал тебе пищу, и ты будешь помилован.

Но раб не отвечал. Те, кто видел это, думали, что он потерял разум, потому, что легко понять гордость человека, одевающегося в парчу, а тело Муратбия было источено червями.

Хаким Анахаев продолжал:

– Я назначу тебя старшим среди пастухов.

Муратбий молчал.

– Я отдам тебе твою возлюбленную, и она будет принадлежать тебе до дня твоей смерти, – в гневе говорил Хаким.

Муратбий и тут не ответил.

Тогда Анахаев приказал своим слугам освободить раба от цепей.

– Я вижу, – сказал он, – что строптивый слуга раскаялся, но гордость соткнула его уста. Милосердие же, оказанное неблагодарному, угодно богу более, чем другое...

Он говорил о милосердии, но все знали, что думает он о своих стадах, потому, что надо было поскорее уходить от чумы, а срок ещё не настал, и тропы ведущие на горные пастбища, были закрыты снегом и пастухи боялись гнать стада без помощи Муратбия.

В тот же день Хаким Анахаев со своей семьёй и слугами отправились в путь, оставив позади лишь пастухов, среди которых был и Муратбий. Но вместо того, чтобы сгонять стада, Муратбий поскакал в Безенги, которая была замучена, и целую ночь ходил там среди заустения и смерти.

С блуждающим взором Муратбий входил в дома, на порогах которых росла трава. Он касался руками умирающих и сняв с одного из них одежду, надел её на себя. На рассвете он вскочил на свою лошадь и поскакал по тропинкам к вершинам гор. Найдя лагерь своего хозяина, он вошел к нему на палатку. Хаким Анахаев возлежал там на камнях, отдыхая после дневного похода. Приближенные его преградили путь Муратбия, но тот показал им свои пустые руки, сказав:

– Я пришел, чтобы припасть к ногам своего господина и воздать должное за его милость.

Тогда Хаким Анахаев, любивший почести, допустил его к себе, и Муратбий припал к его ногам и целовал их, а потом обхватил своего хозяина за шею и стал целовать его в губы и тереться своим лицом о его лицо. Слуги оторвали его и вытщили из палатки, но в ту же минуту в ужасе разбежались, потому что Муратбий был черен лицом и болезнью, которая беспощаднее врага, сводила его тело.

Тогда Хаким Анахаев понял, что он должен умереть, и побежал искать защиты у своих приближенных. Но они разбежались от него потому, что на лице его лежали поцелуи смерти. Остаток ночи и весь следующий день, покинутый ближними, он скитался, как дикий зверь, а при закате

солнца умер, забившись в пещеру, которая находится в семи верстах от Верхнего Чегема, по дороге к источнику нарзанов, и она называется пещерой Отомщения.

– Что касается других интересных историй, то среди них заслуживает внимания история моего рода, – после небольшой паузы сказал старик. – Мой дед бежал из Дагестана, будучи замешан в кровную вражду с могущественным князем, а моя бабка была отбита дорогой и продана в рабство.

Мой отец, не стерпев палочного удара, нанесенного ему князем Мырта Абаевым на свадьбе в селении Эльтюбю, прострелил обидчику ногу и скрылся до самой смерти.

Я сам, переселившись после чумы в Безенги, а из Безенги в кабардинское селение Псыгансу, был крепостным князя Жанхотова и, встречаясь с ним в поле, должен был идти за ним, куда бы он ни ехал. Когда женился князь Жанокков Адылгерий, я был в числе двенадцати карахалков /бедняков/, впрягавшихся в крытую арбу невесты, княгини Кучуковой, которая не пожелала выехать в селение на быках. В последствии я и три мои сына были в партизанском отряде Гика, и мое имя стоит первым в списке партизанов нашего района. Но раньше этого кожа на моей голове была рассечена плеткой Жанхотова, что произошло в 1912 году на Зольских пастбищах.

В 1912 году я был уже стариком и вместе с другими подписывал прощения государю о необходимости сохранения вольной пастьбы скота бедным на Зольском пастбище, куда каждое лето сгонялись табуны со всей Кабарды и Балкарии.

То лето было сухое, и трава на плоскости быстро выгорела, а колодцы и мелкие речки пересохли. Бедняку приходилось гнать на Золку единственную корову. В дороге скот отощал, потому что травы было мало, а пыли так много, что зеленая ящерица не отличалась от серой.

Когда мы приближались к Золке, нас остановили стражники, сказав, что русские власти запретили свободный выпас скота, и пастбища переданы в руки князей-коннозаводчиков. Гнать назад по голой земле нельзя было, а платить за пастбища нечем. И когда нас, обманутых пастухов, собралось много, и скот наш, отощавший за дорогу, стал падать, мы отняли у стражников шашки и прогнали с Золки князей. Тюрьмы я избежал, но кожа на моей голове была рассечена плеткой последнего из князей Жанокковых.

Старик утих, потом, собравшись с мыслями, заключил:

– Но все эти рассказы не имели бы конца, если бы я не привёл одного о том, как в нынешнее время ездил в Нальчик со своими песнями, что видел там. Нас, стариков, повезли в Баксанское ущелье, в селение Гунделен, где я бывал раньше, когда там не было того, о чем расскажу. В Гунделене меня повели в большой каменный дом, с потолка лил дождик и по углам стояли белые корыта. «Хороша ли наша баня, Биасланей Темиржанов?» – спросили меня. Я ответил, что баня средняя и что

в Псыгансу строится лучше. Тогда мне предложили вымыться, и я не отказался, чтобы не потерять их уважения.

Я лежал в ванной до заката солнца и, когда посмотрел на себя, пожалел, что я так стар. Тело мое стало чище речного камня и было бы очень красиво, если б не старость.

Потом нас повели на Баксанстрой, и я увидел много больших домов на месте, где раньше ничего не было, изрытую землю и одну машину – землекопа. В одном месте от Баксана прорыт к горе канал. Нас спросили, пойдёт ли вода по канаве, если Баксан перегородить плотиной. Мы ответили: пойдёт. Тогда нас повели по дну этой канавы, и наши ноги не устали, потому что мы шли по ровному месту, но мы оказывались все выше и выше над Баксаном, который уходит вниз. Так нас подвели к горе, и повели внутрь горы.

В конце туннеля, по которому в будущем потечёт Баксан, рабочие долбили камень. Мы вернулись наружу и прошли до того места, где туннель выйдет на свет. Баксан бежал далеко вниз и шум его был едва слышен.

– Прибавится ли у него силы, когда отсюда, с горы, отпустим на его дорогу? – спросили нас.

Нам сказали, что половина селений области получит отсюда свет и во многих кошах пастухи будут доить коров при электрических лампах.

А потом я ездил в Пятигорск и там два дня играл на сыбызге и пел песни и мог бы петь ещё неделю. И все хвалили меня, но дорожке всех похвал была для меня похвала моего сына Магомета, который учится в Москве и слышал мои песни по радио.

* * *

Ёлет ауруу элге этерин этип, артха иги да атлам этген кюнлени биринде Къонакъ, Шыкъыдан энишге тигелеп, Бахсанукъ къаланы къатында тохтап, атын кишенлеп, кырдыкга бауурундан тюшюп, онг билегин башына жастыкъ этип, терен сагъышха кетеди. Замансыз жоюлгъанланы сыфатлары кёзюне кёрюнюп, ачыуу жер тырнатды! Сора, уллу Аллахдан келген оноугъа киши баз болалмазлыгъын ангылап, ол ауур сагъышындан кери болургъа кюрешди. Олсагъатда: «Сени ичинги талагъан бир затны сеземе, озуп мудахса, – деди бир ауаз анга. – Не къыйын заманында да бет къанынг мудахлыкъдан ётгюрлюкге кёче жашагъан Къонакъ, бюгюн санга не болгъанды?»

Ол Къонакъны атасыны ауазы эди.

– Къайсы сагъышымы ызындан къууаргъа билмей, армау болуп жатама, кюе тургъан жюрегими жерни сууукъ ёшюнюнде сууута.

– Къоркъма, къайда да къабыргъанг келишген тенглеринг боллукъдула. Кесинги къолгъа ал, ёлген ёлгенликге, саула жашаргъа керекдиле, – деди ауаз.

* * *

Шауаланы Къонакъ хажини юсюнден жазыуум кёп жылланы саркъыуларында эсли, кёпню билген адамла айтхан хапарланы, архивде сакъланган шартланы, бир-бир алимлени озгъан заманлада жашауну бизге туура этген тинтиу-излеу ишлеринде ачыкъланган затланы мурдорларында къуралгъанды. Бир ёмюрден экинчисине бирде жел учургъан теркликде, бирде жилияу-сыйыт жунчутхан халда, бирде жигитликни, кишиликни жютюлюгю къысыр къаяланы тешип ётген болумда жетгендиле ол хапарла бизге. Алада бек алгъа миллетге адамны адамлыгъын танытхан, жашау болумланы кёз туурабызгъа сюеген, къыйынлыкъланы хорлай келген халкъны ниет жютюлюгюн, билек кюнчюн да ачыкълагъан шарт баямланады. Малкъар халкъ, не заманда да ёз миллетине, башхалагъа да игиликни излей, къарыусузгъа таянчакъ болургъа кюрешгенлей, эс тапдырыргъа кёл салгъанлай келгенди. Ол зат халкъ чыгъармаларыбызда да ачыкъланады, не залимни аллында да бюгюлмей келгени суратланады, жашауну керти сураты барды алада, музыканы тауушу, жырны макъамы эшитиледиле. Алагъа тынгылап, бирде жилияса, бирде жырлайса, бирде тепсейсе.

Жомакъла, жырла, суратлау сёз – келир заманнга ышандырадыла. Ахшы кёллюлюг а кимни да алгъа учундурады. Жашауну поэзиясы, прозасы да даулашны, демлешиулени туудурадыла, аланы лирика жигитлери уа терсликни илишаннга алыргъа хазырдыла. Ол муратын тамам этерге сюелгенни уа «ахшы» муратындан тайдырыргъа онг жокъду.

Бу китап Шауаланы Къонакъ хажини заманында жашагъан адамларыбызны къадарлары бла байламлыды. Къууанчдан эсе бушуу кёп, адамлыкъ, миллет адет-намыс-сый а бийикде, тенгликни, жууукълукъну жюрютюу да алай. Арисейни уллу жазычулары: Лев Толстой, Михаил Лермонтов кибикле Кавказны юсюнден жазгъан чыгъармаларында, башха тарых магъананы тутхан жазыулада кёребиз кесибизни ким болгъаныбызны.

Н. П. Тульчинский 1903 жылда былай жазгъанды: «Кёп жыл мындан алгъа биз, бир къауум алим, Шимал Кавказда Холам тарында, Усхур элни ёрге жанында, бир эрттегили къаланы оюлгъан хуналарында эки жасы таш тапхан эдик. Аладан бири уллу, экинчиси уа – гитче. Абадан ташда араб харфла бла малкъар тилде жазылгъан сёзле. Аланы кёрюп, тамашагъа къалдыкъ. Ташда Къырымдан, Къабартыдан, тау элледен келген хурметли адамланы, череклени атлары жазылыпдыла. Къырым жерледен, орус жерледен айырып, таулуланы жерлерини чеклери да тохташдырылгъандыла деп айтылады ол жазыулада. Экинчи ташда уа араб харфла бла тау тилде былай жазылыпды: «Гергъокъланы Бекмырза деген къара киши биреу бла даугъа киргенде, Бахсандан Орусбийланы Исмайыл, Малкъардан Бийланы Мыртазалий, Холамдан Шакъманланы Солтан шагъат болуп, Бекмырзаны жерлерин кесине къайтаргъандыла. Ол иш буслийман санау бла 1127 жылда, бизни ёмюрде санау бла уа

1711 жылда этилгенди. Алай эсе уа, эки жүз жыл мындан алгъа къара кишилени кёп жерлери болгъандыла.

Къонакъ да, аны тукъумуну адамлары да жер тарлыкъны хазна сынамагъандыла, – башхаланы малларына, мюлклерине сугъанакълыкъ этмегендиле, ёзден тёрени тийишли жюрютгендиле.

* * *

Къонакъ сабий заманындан окъуна жомакъгъа, жыргъа тынгыларгъа бек суйгенди. Шауайланы Дауут хажи бла къазанлашханыны хайырындан, Чингисхандан, Трам хандан да хапары болгъанды. Иоанн Ватая, татарлыла бла шуёхлукъну кючлер муратда Чингисханны къызын алгъанды къатыннга. Чингисхан а грекли къызын алгъанды. Ким биледи, Къонакъгъа чеченли къызын сюерге, алыргъа да ол хапарла себеп болгъан болурламы? Чеченли жашланы кишиликлерин, ол халкъны тиширыуларыны миллет намысха сакълыкъларын эшите тургъанды Къонакъ.

Кёп сёзлю болмагъанды ол. Айтырын айтмай кетгенди Къонакъ башха дунягъа, киши жеринде хаж къылыргъа барып тургъанлай. Не къыйынлыкъда да кесин бошламай, деменгили адамлай къалгъанды, кесине тынч жолну бир заманда да сайламагъанды. Не къыйынлыкъ, не зауукълукъ тюрлендиралмагъандыла аны. Тейрилеге эришгенди ол, кёк Тейрисине бек алгъа.

Угъа баргъанына сокъураннган болурму эди Къонакъ, къаядан кетип, санлары ууалып, сыннган буту терс къайнап, сакъат болуп тохтагъанында? Сокъуранмагъанды – кесине угъай, болушлукъсуз, малсыз, мюлксюз жашагъанла ючюн жюрюгенди таулагъа кийик жолла бла. Сора нек сокъураныргъа керек эди Къонакъ, адамлагъа игилик этгени ючюнмю? Акъсакълыгына Суююнчлары кёл кенгдиргенлеринде уа, тилин чайнады, – аны себепли ууатды акъсакъ бутун, аны жангыдан сындырып, кеси байлап, саулугъун алгъыннгы кемине келтирди. Ол жарлыланы ачлыкъларындан, жаланнгалыкъларындан да ауур жюк эди Къонакъгъа. Таугъа ёрлей барып, жетер жерине жууукълашханынлай, къалын туман кёзкёрмезге айландырып къойса боламыды дуняны. Ол да жунчутмады Тейрилени алчылары бла эрише келген Къонакъны. Апсатыны уа эсине салды ол хал. Айтханындан къайтмагъан Апсатыны маллары тауда санап атмагъан Бийнёгерни абындыргъан, Акъ маралны къуууп, жетип саумасам, къарындашымы кёлюн алмасам, Гезох элге мен не бетден къайтырыкъма; къайтмасам а сылтаугъа не айтырыкъма деп, эр жюреги алгъа элтген Бийнёгерни юйюн къурутхан кийик тёреси анга да игилик этмезин ангыласа да, этген ишине сокъуранмагъанды Къонакъ. Ючаякъ эчки аны бияры быргъагъан сагъатда тегереги чарс болгъанда да, уугъа жол ачхан жашны юлгюсю Къонакъны да атланнган жолундан сокъурандырмагъан эди.

II

Уллу юйюрню уллу юйюню от жагъасы; юйню онг къабыргъасы узунуна дери къуудуш. Аны биринчи, экинчи тапкаларында тѣшек, жастыкъ къалаула, ючюнчю тапкада жау чыракъ жанады. Бек ариу къайын чыбыкъладан эшилип, ичи, тышы да кийик тери бла тышланган, тышындан келген эшик ачханы, этгени сайын чыракъны жаннганы тышындан ургъан аязчыкъгъа баз болалмай къалтырайды. Аллай кезиуде Ёлмез Шыкъыда ай тутулгъан кечени да эсгереди – ай къарангыгъа батар сагъатында тюз алай къалтырагъан эди. Къара кюнледе да жашаудан тюнгюлмеген таулу, къысыр къаяны тешип, кесине жашау журт ишлеген инсан эди Ёлмез. Ол этген жырла, ариу макъамы Шыкъы черегини саркъыуун сагъышландыргъан жырчы. Аллай кезиуде эллиле сууну саркъыу тауушу Ёлмезни жыр макъамына къошулгъанына ишексиз эдиле...

Ёлмез чыракъны къалтырагъанын сансыз этип къоймады – ёрге хыны кѣтюрюлдю да, чыракъны онг къолуна шош алып, жыйгъычны ючюнчю тапкасыны юйню тѣр табасы къыйырына салды. Жырлагъан сагъатында Боракъа да (Эхо) Ёлмезге къошулгъанлыкъгъа, кѣп сѣлешип, адамны башын къайнатханладан тѣююдю. Аны ол адетин Налдиша артыкъ бек жаратмайды, – эри аны ыспассыз этген сунады, – ушакъ нѣгерге тийишли тѣююдю деген магъанада. Аллай адам бла жашау нѣгер болмакълыкъ къыйынды. Тырманчы уа тѣююдю Ёлмез, Налдишагъа кѣзюнг къара болсун дегенди ол Шауаланы арбазгъа кирген кюнюнден бери. Ийнеклени саугъан, жау чайкъагъан, айран уютхан, маллагъа къарагъан да Ёлмез кеси. Алай Ёлмезни бу жолгъу халы да сагъышлы этди Налдишаны. Ол, эрини кѣлюне жетеме деп, аны эл сукъланган акъ жамычысын бла ушкогун эшикден кирген жерде терезеден узакъда – къарангыда тагъылып тургъан жерлеринден алып, юйню тѣрюнде къабыргъагъа такъгъан эди, юйге келген адамны кѣзюне бек алгъа ала урунурча. Ёлмез а, олсагъатда чыракъны тап жерге орнатхандан сора, жамычыны бла ушкокну да алып, алгъыннгы жерлерине такъды. Кийиз элекни да Налдиша салгъан жеринде къоймады – ол элекни Налдишагъа алгъаракълада Чегемге къонакъгъа баргъанында, эгечини эри – Качиланы Бекмырза бергенди саугъагъа. Ол тюрлю элек жалыннга, ачы заранлы ийис болгъан жерге кирген кезиуде, сора сууда алтын-кюмюш жуугъан заманда керек болады.

Ол затла бек амалсыз этдиле Налдишаны. Болсада тасхасын билдирмеди эрине – ёрге туруп, тапчанны къатына барды. Аны Ёлмез кеси къолу бла ишлегенди, Тѣбен элге тигелеп, андан къангала, къаты, ариу агъачны томуроуларын да келтирип. Налдиша тапчанны юсюнде къолан кийизни – аллай омакъ затны таулула къабыргъагъа тагъыучу эдиле, Ёлмез къатыны уа тапчанны юсюне жаяды, ол аны алып, ариу бюклеп, юйню бир мюйюшюне сюеди да, жыйгъычдан жюн тѣшек, жууургъан, жастыкъ да алып, жер этди, эрине жатар заман болгъанын ангылатып. Бир жылы толуп, жууукъну-тенгни къууандыргъан Къонагъ а терен жукъугъа батханлы кѣп болады.

III

Шауаланы Ёлмезни жашы Къонакъ 1806 жылда Холам-Бызынгы аузунда Шыккы элде туугъанды. Аны сабийлиги адам айтып тауусмазча, сансыз этмезча, кыйын, ажымлы, бушуулу окбуна дейик, болгъанды. Ол дуниягъа жаратылгъанлай, кеп да бармай анасы – Аналаны Налдиша ёлгенден сора, Ёлмез Жаболаны Омарны кызын – Гашаны алады. Бу бек кюйсюз адам болады – Къонакъгъа бир да жашау бермейди; алыккы адамыча аякъланмагъан сабийни ол дуниягъа ашырыгъа кюрешеди. Ал кезиуде ёге ана Шыккыда жашаууна кыууанып, намысны юлгюсюн таныта ашырады кюнлерин, уллудан, гитчеден да хурмет таба. Сабийчик – Шерифат жаратылгъандан сора уа арталлыда тюрленеди ол – башха адам болуп кыалады. Ёлмезни да башын суугъа атарыкъ этеди, ууакъ гыр-мыры бла, эки сабийге бирге аналыккы эталмагъанын ангылатып, Къонакъны ана жуууккыларына беририн излеп.

Ёлмезден тюз жууап тапмайды. Тиширыуну халсызлыгъын ангылагъан ата мудахды, анга кыаты селеширге уа суймейди – эр кишини намысына тийишли туююлду ол. «Бу юйде мен айтхандан ёзге оноугъа жер болмагъанды. Иги туююлду тиширыугъа, эр кишини юсюне сюелип, болмазлыккы ишге бой салдырыгъа кюрешмеклик, – деди Ёлмез, тёзюмю ахырына тыяннган сагъатда. – Угъай, угъай, мен айтхан болургъа керекди дей эсенг а, Холамгъа барып ата-ананг бла кенгеш да, аланы оноуларына да бир тынгыла»...

Эри айтханны иги ангыламады Гоша. Алай Шауаланы Жумайгъа – Ёлмез бла кыарындашладан туугъан жашха, тюбеп, аны ата юйюне элтирин тиледи. Келинини айтханын этди Жумай – ананы, баланы да ат боюнуна алып, элтди Холамгъа. Болсада, кеп заман озмай, Гошаны атасы Омар кызын да, туудугъун да Шыккыгъа алып келип, эринг айтхандан чыккыма, туккыум намысы бла ойнама деп, кыаты селешип кыайтды юйюне.

Энди Гошаны башын бийлеген бир иш барды: не амал да этип, Къонакъны жояргъа. Не амал бла, кыалай бла? Шыккы суууна атып, кеси кетгенди дерге. Сабий кесин суугъа кыалай атарыкъды?! Ауузуна кюл кыуюп тунчукдурургъа уа нек жарамайды? Аллай мурдарлыккыла бола келгендиле дунияда...

* * *

Быйыл кыыш эртте келлигин ангылатып тебирегенди табийгъат. Тау башла агъаргъанлы иги кесек болады. Юйню ауарасы жунчутхан Ёлмез кезиуюнде этмеген ишини хатасындан малларына тынгысыз бола башлагъанды – туккыумну жашлары да болушуп, Бекамда жетерча бичен а ишлегенди, аны элге тигелетирге керекди.

Ёлмез, атына минип, кыышлыккыгъа ёрлеп, бир кыауум гебенни атыны болушлугъу бла (аланы тюплеринде балас барды) бир жерге тийишдирип, андан ары этер ишин оюмлай тургъан сагъатда узаккыда Жумайны суху келе тургъанын эследи. Кысыха тау жол, арыгъан жолоучугъа тар

да, узакъда кёрюнмей мадары жокъду. Жумайны халы да алай эди – терлегени чепкенини аркъасын иги да жибитгенди, ол къара къалпагъын да тешип, къолтукъгъа урду. Терлегени чырпа чачын да угу-жугу этгенди. Бирде тылпыуу тыйылып, аман сагъатлы болгъан чакъда жолгъа чыкъгъанына сокъуранды, баям, тегерегине тынгысыз да, амалсыз да болуп къарагъанына кёре. Жыяулай чыкъгъанын а олсагъатда ангылады.

Адам акъылы, дунялыкъдан ангылауу бла да, сёзюне башхаланы тынгылата билиуюу бла да, жамауатха кесин белгили этген эсе, аны оноун байы, жарлысы да излей эселе, сора аллай адамны, Ёлмезни, оноуу бир жангыз тиширыуну къолгъа жыяргъа жетишмей нек къалды?! Ёлмез базынып тиширыугъа сёз айталмай тохтагъан сагъатында уллу юйде къабыргъада тагъылып тургъан жыя садакъгъа кёз жетдирип, базыкъ эринлерин къаты къабып тохтайды, уллу тана кёзлери да чыгъаргъа жетишип. Жууукъ-тенг аз айтмагъанды анга: «Биз барыбыз да сенден оноу излейбиз, сора бу неге ушагъан ишди? – деп. – Ёлмез, санга бой салмазлыкъ адам туумагъанды алыкъа Шыкъыда».

Былайда кёзбаулукъ, керексиз махтау жокъду, халкъ билген оюмну, кесибиз кюн сайын кёрюп тургъан, намысны-сыйны отун ышыргъан ишни юсюнден айтабыз.

– Мен сизден, башхаладан да излеген эсли сёздю, – дей эди Ёлмез аллай кезиуледе, – бир-бирлени ары-бери чапдырып кюрешген сёзлерин жаратмагъанлыкъ этип. – Былайда сабыр оюм керекди. Жюгю ауурдан ары-бери тентиреген жолоучугъа ушамайыкъ. Тиширыу ким болгъанын ачыкъ этгенди бизни тукъумгъа. Алай аны бла демлешсек, айып болур. Ариу айтып, юйюне ашыргъандан игиси болмаз. Атасы, анасы да сабыр, намысха, сыйгъа сакъ адамла, намазлары, оразалары, – Аллахха тюз боюнлу къуллукъ этген инсанла.

Хуна къалай туруп, ташланы жагъадагъы ташланы суу эгегенча эгеп, жырлап башласа, ауазы сау элни сагъайтхан, таукел сёз айтып, нёгерлерин учундургъан Жумай, борбайлары талчыгъып, кючден бла бутдан атлап тебиреди тик ёрге. Сёлеше келип, ауур ишден арыгъанча, шошайды. Аныча келишдирип, сейирсиндирип сёз айтхан кёп туююдю тенглерини арасында. Ёлмезни Чегемде эгечи Жанкуш да сёзге уста, кишини жанына тиймеген огъурлу адам. Ол Жумайны жырына, сёзюне тынгыларгъа да бек суююучюдю. Жумай жыр айтхандан сора былай деген эди: «Аурууунг тас, айтылгъан сёзню жаны барды деучюдюле, биз ёлсек да, сен сакъла эсингде миллетни халкъ суйген жырларын. Онгсузну халы онглогъа кюлкю болгъанын да унутма». Жумай артда айтылгъан сёзлени келишдиралмады алайда. Не ючюн айтылгъанларын ангыламады.

– Лакъырда кертини келечисиди, ол затха да сакъ бол. Онгсузну хыликкя этген, сёзю бла чёкдюрген адамны къатында эсенг, аллайны керегин бер, – деп, Жанкуш айтылгъан сёзлени магъаналарын кеси ангылатды.

Жумай ахыры бла да баралмай тохтагъанында, бир дуппурчукъну тѣппесине ёрлеп, Ёлмезге туурада тохтап, къалпагъын онг къолуна алып, аны хауада ойната, Къонакъны атасын кеси болгъан жерге тигелерин ангылатды.

Къыйын эди Жумайгъа Ёлмезге сѣзюн ангылатмакълыкъ. Андан басдыла аны башын ауур сагъышла. Бир кесек заманны ичинде кесини дуняда барын, жогъун да унутуп, аякъ ызы къайсы жанындан келип, къайсы жанына кетгенин тохташдырыргъа кюрешди. Адам аякъ ыз жауун, буз тюйген чегетде бек аз билине эди. Ол белгисизлик бютюнда сагъышха къойду Жумайны. Айыуну кѣре тургъанлай, ызын ызлагъан таулудан башха тюйюл эди аны олсагъатдагъы халы. Аны алайлыгъын ангылагъан Жумай кеси кесине айып этди. Ол Ёлмезге айтыргъа базынмагъан мурдарлыкъ иш не менме дегенни да шашдырлыкъ эди. Алай ол былайда къолгъа кеси иш этип алмагъан бир затны эследи: адам аякъ ыз тау аууш таба созулады, аны ызындан баргъан малланы ызлары да ачыкъ билинедиле тау этегинде къауданны сары жибек тюрсюнлю желкесинде. «Къарачыгъыз бу ишге? – деди Жумай кеси акъылында, – бу бизни элден кѣп болмай сюрюлген малланы ызларыды, аланы сюргенле экеулендиле. Жумай олсагъатда былайгъа нек келип тургъанын унутду. Баргъан жоллары Чегем табады. Болсада, аманлыкъгъа эртте юйреннген мынафыкъла, кѣзден ташалыкъны туудуруп, бир кесек баргъанларындан сора кеслерини жолларын Эбизе таба тартырыкъдыла. Ушкок жерленипди, ала таудан аугъунчу, ызларындан жетип, аман сагъатлы этерге керекме. Нѣгерсиз чыкъгъанымы уа иги этмегенме...» Ёмюрюнде бир затдан къоркъмагъан, буюкъмагъан Жумай былайда кѣлсюзлюк этип, нѣгер излегенин ушатмады. Туугъанлы да мамыр жашауну сюрген шыкъычыла кеслерини башлары бла ойнагъан адамгъа уа къан сийдиргендиле. Аллай кезиуде Аллах алагъа чамланмазлыгъына ишексиз болуп. Аманлыкъны жолун тутуп, башхаланы къыйынлары бла жашагъанланы аман сагъатлы этмеклиг а аллайланы жолларын сайларгъа кюрешгенлеге дерсди ол; ангыларла къан къан бла жууулгъанын.

Жумай кеси акъылында кѣлсюзлюк керек болмагъанын терк ангылап, белни къаты къысып, атына минип, жолгъа атланды. Тик жолда атыны жюрюшюне къоша, атындан алгъа аны кесин тер басып, эл туурасында акъ мангылайын керип сюелген таугъа жууукълаша барады. Ол суннганчады иш – сюрюлген малланы аллары Эбизеге аугъан кезге жууукълашхандыла. Жумай энтта да бир кесек барып, юслерине от жаудурлукъду. Алай ала Жумайдан алгъа болуп, ушкокларыны быргъылары аны таба бурдула. Окъла къулакъ жанлары бла жюзген Жумай, атдан секирип тюшдю да, атхан ма былайды деп, эбизелени бирлерин жерге къаплады.

Жумайны аты да, теренден ахтынып, ауду жерге...

– Не гузабады бу? Нек тынгылайса? – деди Ёлмез. – Къуугъуннгамы келгенсе? – Жумай тынгылайды, ауузундан сѣз чыгъаралмайды.

– Жыяу нексе?!

Жумай, башын ёрге кётюрюп, Ёлмезни кёзюне къарагъанлай турду, кесин бир башха дуниядан келген сунуп. Амалсызлыгы борбайларын кысып, ёрге туралмайды.

– Нек тынгылайса Жумай?

– Ёлмез, ол ит къатын Къонакъны жойгъанды. – Жумай тобукъларына тыяна кётюрюлдю ёрге. Ёлмез, атдан тюшюп, сууукъ жерге къапланып, сарнап жилиды. Эмилики къуйругъундан тутса, жеринден тепдирмеучю Ёлмез уллу бармакълары бла къалын къауданлы тешню къазып, чунгур этди.

Ёлмезни алай къылыкъсыз чиркитгенин кётюралмады Жумай – жерге тобукъланып, тауушун Ёлмезден да бек чыгъарып жилиды.

– Жарлы ёксюзюмю жанын сакъляялмадым, – деди Ёлмез, сёзлерин жарты-къурту ангылата. – Ол дунияда Къонакъны анасына не бетден тюберикме?!

Бир кесекден ол, секирип ёрге туруп, атына минип, Жумайгъа да жукъ айтмай, бек кыыстау кетди эл таба.

* * *

Жашауну, зорчу къамасы къарынына кирип таралгъан жан. Кишиден болушлукъ тапмай, санлары къыркъылып, таза къаны къара жерни бетин сылагъан адамгъа ушады Ёлмез. Ол арбазы толу адамланы кёрмейди, къара кёзлери къандан толуп, сокъур болуп къалдыла. Аны акъылында уа, кёп мычымай, Къонакъны къара жамычыгъа чёргеп чыгъарлыкъдыла арбазгъа. Ёлмез, атдан тюшюп, хар атлагъаны сайын хыны абынып кирди юйге.

Тиширыула бирден бирге алып хапар айтадыла Ёлмезге, – ол а жукъ эшитмейди. «Къонакъ сауду!» Олсагъатда кюн таякълары Бекам Башы таулагъа жарыкълыкъ да, жылыу да бердиле – баууру тауланы кысыр къабыргъаларын къолгъа этип тургъан боз туман устукку-устукку болуп, учуп кетди алайдан узакълагъа.

Юйде сюелген халларында ауанагъа ушап тургъан тиширыулары да жарыкъ сыфатлары жарытдыла Ёлмезни, жыр макъам эшитилди аладан:

Къап-къарады къашларынг,

Кюмюш-мияла кёзлеринг.

Къуранны хатын айтханлай

Ауузунгдан чыкъгъан сёзлеринг.

Ёлмез юйде Къонакъны кёрмеди. Олсагъатда алгъыннгы халына келди ол. Арбаз ат аякъ тауушдан толду. Къачан эсе да бирде Ёлмезни атасы: «Унутма жерде ёлюмню барын», – деген эди жашына. Нек? Бюгюн да жууап тапмайды Ёлмез атасы айтхан ол былай бош айтылгъан сёзле тутхан магъананы. Саулугъунгда тизгинли да, кючлю да бол дегенлиги уа болурму эди?!

Жюрегин садакъ окъ тешген Ёлмез не амал этсин бюгюн? Терслик къаннга боягъан жашауун къалай къайтарсын артха – Аналаны кызыны заманына? Къыйынлыкъ кюйдюрген жаралы жаны таукелликни къолгъа

этип, башын ёрге кётюрюрге онг берди. Ол мурдарлагъа налат берди да, сора кеси акъылында: «Нек кетмеген эдим Аналаны къызны бир-гесине?» – деп шыбырдады. Аны къабырына кюн сайын барып, сын ташына баш ургъан Ёлмез ол сёзлени кеси акъылында къатлай сюеледи. Деменгили Шауа улу кёз кёре алаша да, угу-жугу да болду, борбайлары къалтырап, алайда аууп кетерге жетишди. Да не заманнга дери чыдаргъа керекди жашауун седиретген ачыугъа?!

Бусагъатда ол арбазгъа чыгып, Ачемезни жырын нек айтмазгъа керекди? Не тюрлю къыйынлыкъда да аны жашына жашау берген жырыны?

Къонакъны жашаугъа къайтаргъан тиширыу – Жумайны къатыны Рахима, аны кеси юйюне элтгенди, Ёлмезни къатыны уа думпду, къайдагъысы белгисизди.

Гоша Къонакъны аузуна кюл къуюп, энди анга болур болду деген сагъатда, къычырыгъы Шыкъыны орамларын толтура, Жумайлагъа барып, Рахиманы къаты къучакълап: «Къонакъ дуниядан кетди», – деп, аямай, кёлю бла жиялды. Рахима, эки кёлу бла да аны артха бек къаты тюртдю. Алайда Гоша жерге иги да таууш этип тийди бауурундан. Рахима уа солуу алмай жетди Ёлмезлагъа. Къонакъны аузундан келген кюл къатыш шытысын кёрюп, сабийни аузуна балан бармагъын сугъуп къусдурду, тили бла жалады аузун. Аркъасына бир ненча кере къатылды къол аязы бла. Сабийни солууу игиден-иги чыгъа башлады. Рахима аны къоюнуна алып, арбазгъа чыгып, ары бла бери чабады аямай. Гошаны къычырыгъын эшитген, Рахиманы Ёлмезлагъа атып келгенин кёрген тиширыула Шауаланы арбазгъа кёп жыйылдыла къарап-къарагъынчы. Ала – бек алгъа къоншула, Ёлмезни жырлатыр ючюн келишиучюдюле. Ол да аланы тилеклерин толтурмай бир кере да къоймагъанды. Жыргъа, жомакъгъа да уста Ёлмез халкъ чыгъармачылыкъны жашырынлыкъда тургъан кючюн ангыларгъа, аланы дуниягъа деменгили фахмулу адамла жаратханларын тергеуге алгъан заманында кенгеш нёгер излегенди ол. Болсада аллай фахмулу адамлагъа тийишли багъа бичерге къолларындан келмегенди – окъуулары жокъ эди. Болсада миллетни айтхылыкъ жомакълары, жырлары, элберлерин баям этерге къолларындан келген адамлары болгъанлары Ёлмез кибиклени ёхтемликлерине мурдор эдиле. Ала башха халкъланы келечилерини къатларында къанатларын таукел къакъдырыргъа, сен – сен эсенг, мен да – менме деп сюелирге онг бергендиле. Не сейир, Ёлмез миллетни жырына, жомагъына багъа бичерге къара акъылы жетишгенди. Ол затла унутулсала, халкъны халкълыгъы аякъ тюпге тюшерикди деп болгъанды. Къыйынлыкъ сынагъан сагъатда бютюнда керек боладыла ала.

Ёлмез жыргъа тынгыларгъа суйгенлеге ол тюрлю затланы да ангылатып болгъанды. Озгъан заманланы эсге тюшюрюу узакъгъа созулгъан кечегиде тюш кёргенден башха туююлдю деп, Ёлмез айтханды. Узакъ жолоучулукъну тохтай да, жангыдан алгъа баргъанына да ушатханды ол халкъ чыгъармачылыкъны иги билерге кёл салгъанланы.

Аны Чегемде Качиланы Бекмырзада эгечи Жанкуш да (жаш адам болгъанлыкъгъа) жыргъа, жомакъгъа устады. Бешик жыр айтып башласа уа, хайт деген – жыл санлары келген адамла окъуна бек суююп тынгылагъандыла, – жукъудан уянганча, тынчайып, шош, тауушсуз.

Шауаланы киеулеры да – Бекмырза, халал, адепли, намысха, сыйгъа сыйынган, адамланы, табийгъатны суйген инсан. Уугъа ол бир заманда да суююп бармагъанды, барса уа къурулай къайтмагъанды. Жанкуш къарындашыннан туугъаннга – Къонакъгъа, ёге анасы сынатхан бешилик ишлени эшитгенинден сора, мычымай, эри бла Шыкъыгъа келип, сабийни биргесине алып кетип, бёлек жылны кеси ёсдюргенди. Бекмырза уа Къонакъны ат боюнуна алып, Чегем ауузуну ариу жерлерине элтирге ёч болгъанды. Жер, суу, тау атланы юслеринден да ол жашха хапар айтып болгъанды. Жанкуш а, Къонакъ хайт деген жашчыкъ болгъанында да, анга бешик жыр айтыуун къоймагъанды. «Бешик жыргъа тынгылагъан ёксюз туююлдо», – дегенди ол бирде. «Жырны нёгерге алсанг, жюгюнг женгил болур», – дегенди эртте бир акъыллы киши». Жанкушну бу сёзлерине сейир этип тынгылагъанды Бекмырза окъуна.

Бёлек жыл озуп, Холамдан аман хапар келеди Шыкъыгъа: «Къонакъны ёге анасын – Гошаны, жилин къабып ёлтюргенди». Аны эшитгенледен кими: «Къонакъгъа излегенин кеси тапды»; кими: «Жилинны жилин къабып эшитмегенбиз», – деди. Ёлмез Гошаны дууасына табылды. Жанкуш бла Бекмырза да тигеледиле ол кюнледе Холамгъа. Сабийден ёнгелерге жарамгъанын ангылагъан Ёлмез Гошаны атасыны, анасыны ыразылыкълары бла Шерифатны биргесине Шыкъыгъа алып келди. Ёссюн ол кеси тукъумунда.

IV

Адамгъа азап сынатхан ачыу, къайгъы эртте, кеч болса да кетерлерин ангылагъан Жанкуш, Къонакъ эсли болгъанлы ол сынагъан тансыкълыкъ азабын а къалай кетерирге билмейди. Чегемде бийле жашауу хан тахтагъа олтуртсала да, андан эсе ай кеси жарыгъын Шыкъы башында тепсетген ёзден жашауун сайлар эди Къонакъ, сорсала. Ёлмез жашы Къонакъны терк-терк жокълай эсе да, Шыкъы аны жюрегини тебиуюдо, къууанчыды сау дунияны да. Ол Жанкушну, Бекмырзаны, аны тукъумуну адамларыны игиликлерин ёмюрде да унутурукъ туююлдо, эслиле ана сютлерин унутмагъанча. Качиланы адамларыны сабырлыкълары, адамлыкъ даражалары арбазгъа кюн тийдирген гюллени, тереклени чакъгъанларын да жалчытхан, шауданланы таркъаймазча этген, ниетлерини тазалыкълары тау тёппесинде къарны тазалыгъына ушагъан жанла, ёмюрде унутулмазлыкъ жашау жырла.

Жаш биледи, Шыкъыда анасыны жокълугъун, аны аякъ ызлары да жокълугъун. Болсада, Шыкъыны башында Мукъал деген дуппургъа келип, алайда кырдыкга бауурундан къапланып, Шыкъыдан эки кёзюн алмай, термилиуюне, – сынай тургъан къыйынлыгъына эл бла ушакъ эте бичеди багъа. Аны терен сагъышлары, жетген кишича этген оюмла-

ры сынададыла кызыу кюнде сууукъ боранны улууун. Аллай сагъатда кыйынлыкдан кутулургъа онгу болмагъанын ангылап, келсюзлюк да этеди бирде – кимге керекди быллай жашау – атасыз, анасыз, – ич сёзюнгю айтыргъа тукъумунгдан адам къатынгда болмагъанлай? Бусагъатда жырымы, жанымы да Шыкыгъа берир эдим. Олсагъатда кыуанч сынагъан жаным жилип, халкыны тегерегине жыяр, сёзсюз. Былайда уа – элге термилип ашыргъан кюнлеримде бетими орам этген жилимукъ тамычыларым кек кырдыкны кюйдюредиле...

Ол сагъатда Къонакыгъа сайлау жокъ эди: атасыны, сау тукъумуну кыйыны кирген Шыкы нек жарамай калды анга?! Къонак ол тюрлю сорууланы кеси акылында сагышларында ашырады. Угъай, Чегемде да бир кишиден чанчы сёз эшитмегенди, Бекмырза бла Жанкуш анга берген намысыны, анга этген кыйгырыулыкъну бир инсан ёз баласына да этмегенди, ол да Къонакыны акылында кесине тынгылы жер тапхан керти оюмду. Алай аны сабий башын бийлеген кыйын сагышларыны даурлары, кек кылыксыз кюкюреп, элия бутакъланы чартлагъанлары, жер тебип, таудан тегереген ташланы огъурсуз даурлары анга кыйдагысын унутдурадыла.

Бир чыгыр тон, чыгыр бёрк, кючден жылтырагъан кёллеринде кыйынлыкъ жашауну ызлары кеслерине эртте жер тапхан, чачылгъан чабырлары терк-терк жокълагъан кишичик, бир жол ингирликде Бекмырзаны малларын ыстауатха тыя айланган Къонакыны къатына барып: «Да, жашчык, былай кюн сайын да сени ызынгдан къарай турама да, кюнден-кюнге жетген киши болуп бараса, – деди. – Дауутлагъа барып, андан дерс алгъанынгы да иги этесе. Сенден кёпге тамата болмаз, баям, ол. Алай бек эсли жашды Шауайланы Дауут. Бу окъуу деген затынга эртте кърмашханды. Былайда мени санга айтыр затым барды: сени тукъумунгдан хапарым барды. Иги тукъумду, ёмюрге ырысхы жарлысы болмагъанды, сукъланган Шауаланы тукъумну адамларына сукъланганды. Мен эшитген хапарны кертилегине ийнаныргъа тюшсе, Шауалары Къарачайда Къырымшаухалланы юзюклериндендиле. Ол атларына да тийишлидиле, тейри. Алай сен тукъумунгу жокъламай нек тураса, аны алайын ангылаялмайма. Тейри, адамы, бу мен айтхан затладан Дауутну да хапары болмай амалы жокъду, ала да Къарачайдан келгендиле.

«Бу не ары-бери кыркыдырады?» – деди Къонак кеси акылында.

– Шыкыгъа барып, анда тукъумунгу адамлары бла жашасанг иги туюлюмюдю? Анда да, Тюркден келип, биреу межгит ишлете айланган хапары барды, тейри, медиресе да ишлетирге керекме деп айтханды дейдиле.

Бу адам не кёп жаншады эсе да, жаш анасыз жашауну жокыгъа санай эсе да, Аллах берген жашауну сынагъанына чыртда сокъуранмайды, – ол аны кёзюн дунягъа башха тюрлю ачханды, аталары, аналары болгъанланы жашауларындан башхаракъ. Ачыугъа тёмеклик да кишиликиди. Аны хорла-санг а, жигитлигинг бютюн да айтхылыкъ. Алай Къонак, ол кишичик айтханны тюзлюгюн да ангылай тургъанлай: «Бу

чыгыртон ахыр сагъаты жетип тургъанын ангыласа да хатасы боллукъ туююл эди, – деди. – Кертиди, аны бир айтханы уа сылтаусузду: «Элни сенича жигит жашлары зорлукъну белин бюкмеселе, зорлукъ саулукъ-да инсан къазауатда жашамай амалы жокъду. Журтда жыр айтыла эсе, келгенди анга тюзлюк, хорлам».

* * *

Къонакъ эсли болгъанлы, Ачезнежи жырын айтыргъа къадалып юйренгенди. Атасы да бу жырни бек уста жырлагъанын айтычудула Бекмырза бла Жанкуш. Алай Къонакъ аны бир да кёрмегенди жырлап. Да биргесине жашамаса, къайдан билликди аны жырлагъанын бла жырламагъанын. «Ачей» деген сёз керти да залим деген магъананы тутханын а эшитгенди Чегемде. Ол Къоркъмазланы тукъумдан болгъанын да Чегемде эшитгенди. Ол XVI ёмюрден бери келген хапарды. Шыкъбы ол кезиуде къуралгъанды. Халкъ билген хапарны чанчакъламай, тюзюней айтыргъа тюшсе, Ёлмез не тюрлю жаны бла да халкъ намысын кёрген, фахмусуна уллу, гитче да сукъланган инсанды. Алай жашын юйюне жыймагъаныны сылтауун а киши билмейди.

Къонакъ, биягъы дуппур башына келип, бауурун жерге салды. Ёкюнеди, Шыкъбыдан кёз алмайды. Быллай сагъатында аны ана къолу угъай, Шыкъбыгъа тигелерге Къонакъдан кем итинмеген шош аяз сылайды. Бирде уа аны жүрек тебиую хорлагъан ёшюнюнде бирде жана, бирде ёчуле башлагъан отну ышырады. Жашау жүюгю жашха абаданладан эсе кёп да ауур болгъанын ангылай башлагъан жаш тегерекге алгъындан эсе кёпге жутланып къарайды. Аны Шыкъбыдан изгилтин этген ёге анасы излегенин тапханлыкъгъа, ол тиширыу ючюн жашын ёмюрден-ахыргъа харам этген атаны къылыгъын а ангыламайды.

Энди, хайт деп, аманны-ахшыны ангылай башлагъанлы, атасы аны жокъламагъанлыкъгъа, Шыкъбыгъа тигелерге Уллу Аллах жол берсе, ата арбазына барып, иги кесекден бери кёрмеген атасын къучакълап, сора ата юйюню эшигин ачып:

– Ой, юйге да игилик, – дер.

– Ой, келгеннге да игилик, – дерикди жашау ауарасы замансыз жетген къыз этген Шерифат, танымагъан къарындашы бла жарыкъ саламлашып, от жагъада отну мыдыхы жылыуун кюлюню теренине жиберген теренликден нартюх галауланы кезиу-кезиу чыгъарып, къалын къара ал ботасы бла сюртюп, ол да къолунда тургъанлай ёрге кётюрюлюп, къонакъ жашха жарыкъ тюбер. Алайда жашны эсине Жанкуш айтхан бир огъурсуз хапар тюшдю: ёге анасы Гоша Къонакъны аузуна кюл къуюп, дуниядан къоратыргъа кюрешгенди.

– Ата-ана ызын табаргъа керекди жаш адам бек алгъа, унутмайын аманын, игисин да.

* * *

Тамата айтырыкыны кеси ангылап этиучю Къонакъ бу жол Бекмырзаны айтханын къулакыгъа да алмады, тёрт бюкленнген къара жамычыны юсюнде олтургъанлай турду, чыртда тепмей.

– Ангыламайма терслигими, – деди Бекмырза, – Шыкыгъа сен угъай, биз да болгъанбыз тансыкъ. Атанг уллу кёлкъалдыды бизге; бар терслигибиз – сени сабийлей артха къайтарыгъа дегенинде, унамагъанбыз. Юйде тиширыу жокъ санга къараргъа, эр киши уа юй жумушда сокъурду. Сабийден окъуна ёнгелетеди ол къыйынлыкъ атаны. Къатын алыргъа уа унамайды, Гоша аны иги жашаудан умутсуз этгенди.

– Мен элиме барыргъа керекме, – деп, Къонакъ солууу тыйыла шыбырдады, олтургъан жеринден тепмей.

«Ким тыяды, бар», – дерге да боллукъ эди олсагъатда адетге, төреге сыйынмагъан Къонакъны адепсизлигин жаратмагъан Бекмырза. Жанкуш а чыртда жашны жанына тиерик туююлду, – аны ёксюзлюгю жашаусуз этгенлей ашырады ол кечесин, кюнюн да. Ол къыйынлыкъ арт кезиуде аны сыфатын, жүрек халларын да бузгъанды. Жанкуш а олсагъатда, амалы болса, Къонакъны, жангы туугъан сабийнича, къоюнуна алып эркелетирик эди, тюз да Шыкыдан келтирген кюнюндеча. Бекмырза жашха тырман этген угъай, аны бетине сыфатын тюрлендирип окъуна къарамагъанына да къууанады Жанкуш. Бекмырза аны аз айландырмагъанды, баууруна къысып, улайгъандан сора уа инбашына къондуруп, Чегем сыртлада, тюзледе.

Бекмырзаланы эллери, бу тау ауузда башха къоншула бла тенглешдиргенде, иги да хыйсаплы жерди. Аш-суу къайгылы болмайдыла бир да. Малы, адамы да токъду жайда, къышда да. Мында сабанлада кёп зат битеди: будай, арпа, ашлыкъ, зынтхы, картох.

Отдан къалгъан жилтинча кёрюнеди ол сагъатда Къонакъ Жанкушну кёзюне.

– «Тоба, тоба, – деди Жанкуш, алайда саулагъа ырысламай селешгени ючюн, – атасы сау, Ёлмезни экинчи къатынындан къызы жете турады. Уллу тукъумда жашауну ёмюрде да юзюлмезин ангылагъан Жанкуш Аллахха кёп кере шукур этип, Шауаладан халкъ ауузунда жүрютген бир къауум адамны атларын айтады. Ала Алабай, Боку, Жарнес, Жанибек, Акой... сабийге ёлген адамны атын атауну дурус кёрмеген Жанкуш, Къонакъны сабийи болса, биринчи жашына Дура неда Абдуллах, къызы болса, Батта неда Айшат атаргъа деп, ол борчну боюнуна алды.

Тиширыугъа бу оюмланы айтдыргъан Къонакъны Шыкыгъа ашырыргъа заман жетгенин ангылагъанлыгы эди. Жашауда эт жууукъларын окъуна кеслерини къатларына къысалмагъанланы кёре келген Жанкуш Къонакъ анча жылны ичинде анга кюч-къарыу бергенлей тургъанына къууанды. Жашчыкъ къагъанакъ заманында окъуна ол анга аналыкъ эте, къоюнуна алгъаны сайын, ёшюн салгъаны сайын да жүрегини тебиую бир ахшы жолгъа атландырлыкъ ишни сайлагъанына ишексиз болуп, хар юйюрню, хар тукъумну байлыгы адам болгъанын теренден ангы-

лап, ол сагъатда къанатла битип, тау башлагъа учаргъа хазырланганча къууана эди. Андан а Къонакъны да, Жанкушну да эрттенликни кюн таякълары алып келликдиле Шыкъыгъа. Кюн таякълары жашны туугъан элине элтирик саугъасыды.

V

Жылла озадыла. Къонакъ да туугъан элинде хайт деген жетген жаш болгъанды. Жанкуш Шерифатны Чегемде Качилагъа келин этгенди. Не айтаса, бернесин заманны жоругъуна тийишли, тынгылы этип ашыргъанды ахшы жолгъа. Къыз биргесине элтген бернени къыйматына кёре да багъа бичгендиле келинге. Ырысхы алдайды не менме дегенни да.

Къонакъ, ёксюз эгечи тынгылы жерге тюшгенин билип, къууанып къайтханды Чегемден – Жанкушладан. Алай Качилары бир тар къулакъны ары жанында – Чегет ёзенчикде жашагъанларын иги жаратмагъанды. Ол ахшы адамла бу ариу тау аузда ахшы жашау жерни сайларгъа керек эдиле. Тиширыу юйню чырайыды, жылыууду, жарыгъыды, Качилары юйлерин Чегет ауанасында ишлегенликге, Шерифат аны кюнча жарытыр. Ёлмез кёп кере айтычу насийхат сёзлени кеси акъылында къатлагъанлай туруучуду кесинден кёп да жаш адамлагъа тюбегени сайын: «Адам боллукъ жети жылында да баш болур, болмазлыкъ а жюз жылында да жаш болур». Ала тиширыугъа, эр кишиге да акъыл берген сёзледиле.

Бурундан бери да адам улуну бир бирге чюйре къарагъан къауумларында тырман жюрюйдю, артыгъыракъда келе келген тёлюлени араларында. Ол кёбюсюнде кёл ашагъан халда табады кесине жер. Къонакъны ангылауунда ол жашауну бек тозуратхан келепен жалгъауду. Анангы эгечи – ана кибик, атангы эгечи – атанг кибик дей эсек, юйде шуёхлукъ а юй бийчелени адамлыкъларына кёреди дей эсек, ол затланы акъылыбызгъа нек салмайбыз? Тапсыздан тапсызгъа жол ызлагъанлагъа тёзюп тургъандан не магъана?

Къонакъ, Чегемден къайтхандан сора, кеси кеси бла ушакъ эте кёп туруучуду, атын кишенлеген кюнлюм бетде уллу къара къалакъ ташха олтуруп. Малкъардан къайтханлы да баргъанды алайгъа. Ингирликде уа – элни таматасы Солтан улу Жанхот барды Ёлмезлагъа. Салам, келям болгъандан сора Солтан улу:

– Къонакъ, къалай иги болду келгенинг, – деди, чырпа бёркюн башындан тешип, къолтукъгъа ура, мор чепкенден тигилген кёлегини жагъа тюймелерин тешип, солууун теренден ала, къалын къашлары бирге жыйыла, дагъыда кериле. – Элде сен билмеген хапар жокъду, жамауат бек тынгысызды.

– Эшитгенме, Жанхот. Тейри, Аллах бизге берген журтну эркинлигин къолдан ычхындырмакъ.

– Жасакъ бермесек, элибизни тюп этер хапарлары барды.

– Къоркъмагъыз, сен эл таматасыса, сёзюбюзню жамауатха ангылат: не менме дегенни аллында да тобукъланмакъ. Къырым ханны эсиргени

да тамам эди бизге, энди уа киши жерин ийлей айланганладамы баш кётюредиле?! Бизден жыйгъан жасакълары бла жашау этерге кюрешедиле, садакъа жыйып къалыр эселе. Бу ёмюрлеринде бир бедидиш ишден артха турмагъанла бизни башыбыз бла ойнаргъа жарамагъанын ангыламаймыдыла?

– Къонакъ, «эбизени тау тыймаз» деп эшитгенмисе? – деди Жанхот.

– Ариулукъ бла сабыр оноу этейик. Туугъанлы да была бла шуёхлукъ жюрюте келгенбиз – къыз берип, къыз алып.

– Ыстауатыбызда мал къоймагъандыла тап тюшген сагъатда. Мурдарлыкъгъа киргендиле, болгъаныбызны тонай келгендиле. Аланы къой, Къабарты да баш кётюреди бизге. Къайсы бирин да Айы, Кюню тутулурча этерге къолубуздан келликди.

– Мен малкъар аузуна барып, анда сау ыйыкъ туруп келгеними билесиз. Малкъардан, Бызынгыдан, Холамдан да болгъандыла жүрек, билек кючлерине, акъыл сёзлерине миллет сукъланган адамла. Жарым патчахха тарыгъыу жазгъанбыз. Аны хар сёзюню кертилигине хар бирибизни кеси мухурларыбыз шагъатлыкъ этерикдиле...

Ол жазыу алгъа тюрк тилде жазылгъанды. Артда орус тилге кёчюрюлгенди. Мен да (Ш.Х.) аны орус тилде хайырланама.

№ 88. 1864 г. ноябрь || Прощение жителей Балкарского, Холамского, Безенгийского обществ желаний всегда иметь мирную жизнь и дружбу с кабардинским народом и об устранении препятствий к этому при решении земельного вопроса.

Допред сего, не имея прочной границы земли от соседних нам кабардинцев, в настоящем году по распоряжению высшего начальства учрежденная в Терской области Комиссия по поземельным правам делала проверку границы земли горских племен от кабардинцев, для чего были назначены депутаты как от всех горских племен, так и от кабардинцев; бывший при этой проверке председатель Комиссии Кодзоков, между прочим, объявил нашим депутатам, что начальство, желая мирной жизни между горскими племенами и соседями нам кабардинцами, полагает сделать прочную границу наших земель от кабардинцев и что по прокламации генерала Ермолова дозволяется нам пользование пастбищем по временам года на плоскости, в чем нам до сего времени не препятствовало, так же будет беспрепятственно.

Общества горских племен не желая бурных столкновений с соседями, нашими кабардинцами, а напротив каждый желает иметь с ними мирную жизнь и дружбу, но иногда бывает тому препятствия через ссоры по поземельным довольствиям, как в недавнее время случилось с узденами Анзоровыми, чего общества нашим никогда не желали, но так как это возникало нередко и прежде собственно через поземельные довольствия и чтобы этого избежать навсегда и положить конец неудовольствиям общества, наши просят ходотайствовать Вашего сиятельства и скорейшем утверждении границы земель между нами и кабардинцами, чтобы дозволенное нам пользование пастбищем на плоскости было объ-

явлено всем жителям Кабарды, дабы более не возникали неприятные последствия и, в случае если бы возник спор на пастбищные места от кабардинцев, то это было бы на месте рассмотрено избранными жителями наших племен в исправлении нужных для самих кабардинцев земель, то было бы решено начальством, но не доводилось бы до неприятных столкновений между нами и кабардинцами.

На подлинном приложили именные печати почетные старики балкарские:

Подпоручик Хамурза Шаханов,
 Таубий Магомед Абаев,
 Шолах Шаханов,
 Прапорщик Чёпеллеу Абаев,
 Юнкер Кургон Мисаков,
 Таубий Мисос Абаев,
 Прапорщик Мемболат Айдаболов,
 Алий Абаев,
 Касболат Абаев,
 Абрек Жамурзов,
 Подпоручик Кайтмурза Айдаболов,
 Каракиши Мака Бокуев;
 Холамские:
 Таубий Иса Шакманов,
 Каншау Шакманов,
 Каракиши Дидзю Биттиров;
 Безенгиевские:
 Прапорщик Суншев,
 Узден Конак Шаваев.

Начальник Кабардинского округа подполковник (подпись)

Бу документни юлгюге мен (Ш. Х.) Шауаланы Къонакъны ким болгъанын энтта да бир кере ачыкълар муратда келтиргенме.

– Ол жазыуубузну не бла бошаллыгъын кёрейик, – деди Къонакъ, бу жол кесин башхаладан онглу киши болгъанын олтургъан, тургъан халы бла таныта. – Ишибиз аны бла болмаса, атыш-тутушха хазырланнгандан башха мадар жокъду. Тау ауузлагъа сугъанакълыкъ этгенле дуния жарыгъына термилирле. Энтта да сенден тилерим: жамауатха айтып ангылатыргъа керекбиз жалгъан къоркъууланы, мурдорсуз сагъышланы кенгнге къууаргъа керек болуп тургъанын. Алай терен оюм керекди былайда, билек кючден эсе акъыл кюч онглу болгъанын унутуп жарамаз. Жюрек тебиуюбюзге базынып, миллетни жунчутмайыкъ. Орусбийланы элни бийлери чыкъгъан жерлерин – Холам-Бызынги ауузну унутмазла, чегемлиле бла уа керти сёз тауусум болургъа керекди. Аны айтханым, иш чекден чыгъып башласа. Уруш бла келген угъай, жасакъ жыяргъа келген да артха сау къайтмаз. Бирси тау ауузданы адамларыны айтханлары да олду. Ол а бийлени, ёзденлени оюмларыды. Жамауат а аланы ызларындан барлыкъды.

Эсли сезде кюч уллуду. Ол садакъ окъдан кѣп да жютюдю. Кюн таякълары эркелетген элибиз тынч жашар ючюн, жүрек отубуз ёчюлгюнчю, тынчайыу жокъ.

Терс акъыллары тынчайтмагъан мискинлени тау ауузлагъа учуп кирген атлары артха ачы кишнеп къайтырла, харам къанлары тау ташлагъа боялгъан иелерин къоюп.

– Сенсиз болмасын журтум, Къонакъ! Таукелге нюр жанады.

* * *

Шауаланы Къонакъ адет-тѣрени юсюнден хапар айтыргъа бек ёч болгъанды. Быллай тюбешиуледен, хапарладан къуру болмагъан кезиуледе окъуна ол таулула эллени, юйюрлени, бир-бир адамланы араларында жүрюген халал адетлерине жол бергенлей – ол адетлеге башха миллетлени адамлары да сукъланырча жүрютгенди деучюдюле Къонакъ. Башханы къой, бирге уугъа барып къайтхандан сора, жашла бир бирлерин къонакъгъа чакъырып, алгъышлары къонакъбайны юйюн, арбазын жарыта, бу жол да Апсатыны малларындан юлюшлю болгъанларын айта, юйлерине ыразы болуп къайта тургъандыла.

Къонакъгъа чакъырылгъан адам, ол намысдан кесин бир жанына салса, бек айыпха саналгъанды – аллайны бедишге санагъанды эл: къулну хант къангагъа тартсанг, жагъасын жыртыдырыр дегендиле.

Нарт Ёрюзмек къатынына айтып болгъанды: келген къонакъ къонакъбайны бек сыйлы адамыды, ол къайсы тукъумдан, къайсы миллетден болгъанына да къарамай, бек уллу намыс берирге кереклисин бир заманда да унутма.

1839 жылда Ингилизден Кавказгъа келген жолоучу, кѣрген, сынагъан затларын къагъытха тюшюре айланган адам – Дж.А. Лонгвот, Холам-Бызынги ауузунда болгъанын эсгерип, уллу хапар жазып, аны кеслеринде – Лондонда газетде басмалагъанды. Ол Шыкыда отуз ючжыллыкъ Къонакъгъа тюбегенин, аны кишилигине, ётгюрлюгюне халкъ бек бюсюрегенине, акъылына уллу багъа бичгенлерине магъана бергенди. Кеси да тилманчны болушлугъу бла Шауаланы Къонакъ бла ушакъ этгенин айтады.

Къонакъ быллай жолоучугъа биринчи кере тюбемейди. Ол Чегемде жашагъан жылларында Шауайланы Даутну хапарын эшите тургъанды таматаладан, артда уа кесине да тюбейди, ол аладан башха элде жашай эди. Къонакъдан иги да тамата, алай Жанкушну бла Бекмырзаны хайырларындан Даут Къонакъгъа билеклик этген кезиулери болгъанды. Къонакъ айтылгъан сѣзге магъана берген, окъуулу болургъа суйген жаш болгъанын терк ангылагъанды Даут. Ары дери Даут Къуранны сураларын кѣлюнден билген, ансыз жашауну магъанасына тюшонмезлигин ангылагъан жаш болгъанды. Артда ол хаж къылыргъа да барып, бѣлек жылны Тюркде, Арабда окъуп, билимли болуп, араб востокну адабиятындан, маданиятындан терен хапары болгъанды. Ол сейирлик адамны къабыры да Чегем ауузунда кеч табылгъанды. Ол Уллу элде (Огъары

Чегемде) жашагъанды. Айтханыбызча, ахырында аны аты Къарачайгъа, Малкъаргъа да кенг белгили болгъанды.

Былайда энтта артха къайтайыкъ. Къонакъны Дауут хажы бла шагъырей болуп, шуёхлукъ, жууукълукъ жюрютгени аны кёзюн дунягъа жашлай ачханды. Къонакъ Уллу элде ныгъыш жыйылыгучу жерге кеси аллына жюрюй башлайды, Бекмырзадан болушлукъ тилемей. Ол а Жылгы сууну жагъасында эди. Акъсакълла Дауутну ортагъа алып, хапар айтдырадыла, Къуран окъутадыла. Къонакъгъа да ол керекди, анга тынгылар ючюн барады ныгъышха. Бир кюн Дауут Къонакъны юсюнден хапар айтды ныгъышха жыйылгъанлагъа: «Бу жашчыкъ шыкычыды. Къуранны сураларын кёлюнден айталады. Къургъакъ сёзню эшитирге, айтыргъа да суймейди. Буз, жауун жауарын билип, айтып къояды. Угъай, кюлмегиз, керти сёздю ол. Хар ким кёкге къарашдыла. Къыйыры, чеги болмагъан тап-таза кёк. Былай къарагъанда, ол жууукъда кёрюнеди. Алай узалыб а жеталлыкъ тюйюлсе.

– Да сора быйыл биченликле бек гымых кёрюнедиле, жаудурсун жауун, ала бираз айнысынла, – деди акъсакъл, тизгинли къарт. Баям, элни эфендиси болур эди ол.

– Къонакъ, жауунну жаудургъан этмейди, къачан жауарыгъын биледи, – деди Дауут. – Жауарыкъ жауунну, бузну ийислерин ангылайды.

Ышардыла бир-бирле. Дауут айтханда тюз магъана бар эди, алай Къонакъ ол сёзлени айтылгъанларына ыразы болмады. Неге керек эди ол, обурму болгъанды бу? Тиширыулада барды обурла.

– Жер адам улу дунягъа жаратылгъанлы аллай бир къыйынлыкъ кёргенди, алай аны ангылагъан а жокъ. Адамны бакъгъан да жер, аны душманы да ол. Жерни жилиятхан адамды. Сабанчыны къыйынын билмеген адам ана сютюн харам азыкъгъа санарыкъды. Ма бу сёзлени да манга Къонакъ айтханды, – деди Дауут.

– Къонакъ, жашым, бизге сураладан бир зат эшитдир, – деди ол биринчи сёлешген акъсакъл.

Уялды Къонакъ. Алай Дауут таматаны айтханын этерин тиледи.

– Аллах берген фахмунг халкъгъа алжаусуз къуллукъ этгенине шагъат болайыкъ барыбаз да, – деди акъсакъл, Къонакъ аны тилегин толтургъанына, жаш араб тилге алай уста къуллукъ этдиргенине да къууанып. Ол тау элини тюрсюнюн таныды жашны ауазында, Къурандан, – бусурман окъуудан юлюшлю жашау насыбындан къуру къалмаз. Жер да, кёк да табынадыла бизни динибизге – къалай насыплыбыз биз!

* * *

Трам ханны атын да терк-терк сагъына эдиле Чегем ауузунда. Ол да жангылыкъ эди Къонакъгъа. Атасы Ёлмез (жаннетли болсун) элни тынгылатып жырлаучу «Ачей улу Ачемез» Трам ханны туудукъларындан болгъанын Дауутдан эшитгенди. Къоркъмазны Базарчы атауулундан. «Ачемез Къабакъ» деп, Инжикде эл да болгъанды. Трам хан бек белгили адам болгъаны аны жырларында ачыкъ танылады.

... Тартып, былайда башымы энишге ийгенем,
Хандан уялып, не этерге да билмеем.
Халжар юйледе бугъундум, анам, ой анам,
Алай а анда къалай турурем,
Кеси кесимден къайда бугъунурем, ой анам?

VI

Холам-Бызынгы ауузунда биз тюбеп, тарых жолубузну юсюнден хапарлашхан адам болуп, Шауаланы Ёлмезни жашы Къонакъны атын сагъынмагъан болмагъанды. «Эртте заманлада Шыкъыда аты иги бла айтылгъан адам болуп, сен билген», – деп сорама Додуланы Тауланнга, токъсан жылны арытхан шыкъычыгъа.

– Шауаланы Къонакъ хажиге жетген болмагъанды, – деди ол, чыртда арсар бола турмай.

– Таулан акъсакъл, былайда кёзбау сёз керек туююлдо, – дедим.

– Чыртда жалгъан сёз жокъду мен айтханда. Революциягъа дери дейик, бизни элде угъай да, Холам-Бызынгы ауузунда аны кишилигине жетген адам хазна болмагъанды.

Къонакъ Шауадан жайылгъанладан төртюнчю төлюню адамыды: Жарашды (Ёречи), Ёлмез, Къонакъ. Биз бу шартланы тарыхчы, жазыучу, журналист, эгечибиз Шауаланы Чериуну къызы Миналдан жарашдыргъан тукъум терекге кёре айтабыз. Ол Мусукаланы Ахматны 1982 жылда «О Балкарии и балкарцах» деген ат бла Нальчикде чыкъгъан китабында басмаланганды. Къонакъны сабийлиги Чегем ауузунда ётгенин айтханбыз. Ол Шауаланы тукъумда, Холамда, Бызынгыда да, Чегем ауузунда да жюрюген керти хапарды. Ол зат бла байламлы кесини тукъумуну юсюнден шартланы эрттеден бери жыйып кюрешген адамны – Гыллыланы Ибрагимни жашы Ахматны 2001 жылда 4-чю августда «Гыллыланы тукъумну юсюнден хапар» деген ат бла «Заман» газетде басмаланган статьясына эс бурмай болмайбыз.

* * *

Бек эртте заманланы кюнлеринден биринде эки атлы сауут-сабалары бла Къабартыгъа келип, Хадажукъ улу деген бийни юйюнде тохтагъандыла. Аладан бирлери Абхаздан болуп чыгъады. Аты да Качи деп. Къонакъла эки-юч кюн солугъандан сора, Хадажукъ улу ала къайдан, не жумуш бла келгенлерин, кимле болгъанларын сорады. Къонакъланы айтханларына уллу эс буруп тынгылайды бий. Ала къайсы миллетден, къайсы тукъумдан болгъанларын билгенден сора, бий, олтургъан халларын ушатмай:

– Хар ким тукъумуну даражасына кёре олтурургъа тийишлиди, – деп, Качини төрге ётдюргенди.

Ала, хапар айта, кёп заман тургъандыла. Андан сора, къонакъла Къабартыны, Малкъарны жери, халкъы бла да шагъырей болгъандан

сора, Качи Чегем ауузуна кетип, анда Жууунгу деген жерде тохтап, юй ишлеп, жашап къалгъанды. Чегемде «Качини сабаны» деген ат бла сюр-гю жер окъуна болгъанды.

Артда Качи алайдан Огъары Чегемде Орусундак деген жерге кёче-ди. Алайда юй ишлеп, жашап тургъанды.

Ма алай бла къуралгъанды Качиланы тукъум. Аланы журтлары Орусундакны баш жанында болгъанды. Бу тукъумну адамлары «Му-жашкы», «Ылышкы», «Къыланчла» деген жерледе сабан сюргендиле, бичен ишлегендиле, жай айлада малларын тау этекледе кютгендиле.

Ол заманлада башха миллетледен, башха жерледен уручула, къар-лы, чыранлы ауушладан аууп келип, чегемлилени малларын сюрюп, къошлада жауларын, бишлакъларын, тирменлеринде унларын урлап тургъандыла. Кеси къыйынлары бла жашагъан чегемлиле аллай хаталы адамланы бир да суймегендиле. Качиланы маллары да урлана тургъан-дыла. Качиланы Гыдыра аллайланы хаталы ишлерине тёзюп тургъандан магъана болмазлыгъын ангылап, уручуланы къайдан келликлерин би-лип, сакълап тургъанды кёп кере да. Таудан аугъанларын эшитгенден сора уа, Уллу элден бир къауум адамны нёгерге алып, уручула бла сер-мешге хазырланады.

Шайтан Келемет деген адамны (ол Келеметладан болгъанды) баш-чылыгъы бла бир ненча адам уручула тохтагъан дорбуннга кече бла жетедиле. Дорбунну баш жанында тютюн чыккъгъан жери (ожагъы), ал жанында эшиги, терезеси. Терезени аллында къалын бутакълы артиш терек ёсюп, керек болса, терезелени жабаргъа онг болгъанды. Чегемлиле баргъан кече да, отну жарыгъы тышында кёрюнмез ючюн, терезе артиш бла жабылыпды. Чегемлиле дорбунну аллына жетгенде, сен кир-мен кир боладыла. Ахырында ол ишни этерге Качиланы Гыдырадан башха адам базынмайды. Ол дорбуннга кирирден алгъа, къошда эки жашчыкълны къойла бла кеслерин къоюп кетгени эсине тюшдю да, Шайтан Келеметге айтды:

– Сенден тилерим, къошну, малланы да эки жашчыккъгъа аманат этип кетгенме, манга былайда бир зат болуп къалса, барып, алагъа къа-рамай амалынг жокъду. Бир хатагъа къалмасынла. – Гыдыра къошну къайда болгъанын да ангылатды.

Гыдыра тюз да дорбуннга киргенлей, уручуланы таматарларын та-ныйды.

– Кеченг ахшы болсун, Жаприян улу бий Сумай, – деп, Гыдыра эбизе тилде саламлашды.

– Ой, мени кечемден ахшы болмасын сени кеченг, кюнюн да, Качи улу, – дейди эбизе, ёрге арсарлы кётюрюле.

Алайда, сёзден сёз чыгъа, дауур башланады. Гыдыра, бек къыйырда олтуруп, гоппанлыкъ жона тургъан эбизени къолундан гоппанлыкълны сермеп алып, аны бла эбизелени кеслерин туююп тебирейди. Деменгили Гыдыра барысыны да кереклерин береди.

Артда чегемлиле Гыдыраны жигитлигини юсюнден жыр этгендиле.

Ол заманлада тау ауузлагъа ёлет ауруу терк-терк кирип, жамауатха улуу зарауатлыкъ сынатып болгъанды. Аллай кезиуледен биринде Качиланы тукъумдан жангыз бир адам къалмай къырылгъанды. Жаланда бир келинлери, сабийден къутулур заманы жетип, миллетде жюрюген адетге кёре, ата юйюне Шыккыгъа келип болгъанды. Ол а – Шауаланы Къонакъны эгечи Шерифат, эки тукъумну да атларын, намысларын Айгъа, Кюннге тенг эте келген тиширыу.

Шауаланы къызлары Шерифат жашчыкъ табады. Атына Айдемир атайдыла.

Чегем ауузунда ёлет ауруу жайылгъаны себепли, Шыккыны бла Орусундакны арасында бир къауум жылгъа дери барыу-келиу болмагъанды. Айдемир ёсюп эсли жашчыкъ болгъандан сора, шыккычы тенглери анга «чегемли» деп, къозутуп башлагъандыла. Баям, таматаладан бирле айтхан болур эдиле сабийлеге Айдемирни юсюнден. Туугъанлы да ата юйю ана жылыуу бла тенг бола келген таулу (ол затны сабий жүрекле окъуна сезедиле), не жаш эсе да, аллай сёзлени эшитип, сагъышлы болмай амалы жокъ эди. Кюнлени биринде Шерифатха бу сорууну бергени да аны ючюн эди:

– Анам, жашла манга «чегемли», деп нек айтадыла? Мени атам, ата журтум къайдадыла?

– Къой-къой, аллай сагъышланы санга не кереги барды?.. – Сен алыккъа сабийсе, – дейди ана.

Шерифат, Шауаланы къызлары, алай айтып, тау ауузда ёсген бийик нарат терекча, субай санларын тепдирмей, сюелгенлей турду, къара жаулугъуну тюрюнден къарагъан къалын къара чачын Тараккылы таудан «тигелеген» сер аяз акъыртын тарай. Бир заманда ол башын ары-бери чайкъады да, кёзлерине къан чапханча болду – кюн жарыгъын кёрмей къалды. Баям, Айдемир, кесини соруулары бла анасын жарсытханын ангыласа керек, анга сёз айтыргъа базынмай, къушдан буюккыгъан тауукъ балача, жунчуду – мугур болду. Сора акъыртын атлай барып, башын анасыны кёкюрегине къысды.

Баланы жылыуу жылытады ананы кёкюрегин. Кюнню кёзю къая кезден кёрюне башлагъанча, жарыды Шерифат. Аны Айдемир да сездиди, – анасы ауур сагъышладан къутулуп къууаннганын. Сора Айдемир, Шыккы сууну чабып баргъан толкъунларына эришгенча, ташлы тар жолчукъ бла ойнай тургъан тенглери таба чабып кетди.

Алай Айдемир, ол кюнден арысында, ишни болушун ачыкълагъынчы, бир да тынчаймады. Жаш ата журтун кёрюрге сюеди, кюн сайын аны сагъынып тургъаны да ол хыйсапданды. Шауаланы Шерифат да бу ишни юсюнден ажымсыз болууну тюзге санап, хапарны болушун айтды.

– Жашым, – деди ана, («жашым» деген сёзню биринчи кере айтханына Айдемирден уяла) – жаш тиширыу алай айтыргъа эркин тюрюл эди, миллет адет бла тергесек. – Сен туугъанлы да жолгъа-къолгъа къарай ашырама кюнюмю, кечеми. Бир-бирде кёзлерим жукъ кёрмей,

къарап тургъанымлай, черек шорхалары жерлеринден тепмегеннге ушайдыла. Манга къаралып атмагъан тангнга тюбемегенме.

– Анам, сени хапарынгдан мен ангылагъан жокъду, – деди Айдемир къарыусуз ауаз бла.

– Ата тукъумунг ёлетден къырылгъанды, – деди Шерифат жүрек-синнгенин тыялмай. – Мен, жиляй-жиляй, жашаусуз болгъанма. Энди сен да мен сынагъанны сынарынгы суймейме. Кесинги къолгъа ал, эр кишиге жиляргъа жарамайды.

* * *

Айдемир, тукъумуну юсюнден толу хапар билгенден сора, бютюнда бек термиледи Чегем ауузуна. Сора кюнлени биринде (Букъминат алгъадан тынгылы хазырланады ол ишге) жашын да алып, ыфчыкъ бла аууп, Огъары Чегемге барады. Анда Мужашкыдан, Ылышкыдан да къарап, Качиланы жерлерин, журтларын да кёрюп къайтады Шыкыгъа.

Ол кюнден башлап, жашдан тынчлыкъ къуруйду. Чегем ауузуна кесинлей келип, Орусундакны башындан къарап, жарсып-жиляп къайта тургъанды. Муну алай инжилгенин кёрген Шауалары анасын да, кесин да Орусундакга ашырыргъа къураладыла. Малла союп къурманлыкъ этедиле, сора, боза къайнатадыла, элни жамауатын чакъырып, той этедиле. Ахырында Шауалары, Качиланы тукъум ёлетден къырылгъаны себепли, къыздан туугъан ол тукъумну жүрютюрюн ырыслап, башха ат атаргъа оноулашадыла. Къурманлыкъгъа жыйылгъанла бозадан, сырадан да тартып, алгъыш сёзлерин къыздырадыла, жырлайдыла, тепсейдиле. Бир заманда Айдемирни да чыгъарадыла тойгъа. Сыбызгъы согъулады (Шауалада сыбызгъыгъа, жыргъа устала – фахмулу адамла кёп эдиле), къарс урулады. Алайда Айдемирни уста тепсегенине кёпле сейир этедиле. Жаш чепкен этеклери гыллыулап, жел этип баргъанда, тегерек сюелип къарс ургъанла:

Ой, дара-дара-дара...

Гыллы-гыллы-гыллы.

Чепкенинг къаптал сынлы,

Бичагъынг кийиз къынлы...

деп жырлай келгенлеринде, Шауаланы жырчы Жумай, эки мазаллы къолун да ёрге кётюрюп, жамауатны тынгылатып, былай айтды:

– Ма тапдыкъ! – деп къычырды.

– Не зат тапдынг? – деп къычырды экинчи Шауа улу – Жараштыны жашы Тейрикбул.

– Айдемирге тукъум тапдыкъ, – деди Жумай.

– Ол айтханынг?

– Бюгюнден арысында Качиланы угъай, Гыллыланы Айдемир болукъду. Ол акъылны бизге эгечден туугъанны уста тепсегени берди.

«Гил» деген сёз тойда ахыр тепсеу деген магъананы тутады. Неда ахыр къысдырыкъ.

Айдемир бла Шерифат Орусундакга кёчюп, Качиланы жерлерине, журтларына ие болуп тохтайдыла. Жашауларын кьурайдыла, ала эс тапхынчы, Шауалары да болушханлай турадыла.

* * *

Бу хапардан оюм этсек, Айдемирни бла Шауаланы Ёлмезни, жаш Кьонакьны кьадарлары бирге нечик ушайды. Кьыйынлыкьны кёп халкьлада жюрюген аты бла айтсакь – ол уллу трагедияды. Аллай затны теренден жаланда суратлау сёзню кючю бла ачыкьларгьа боллукьду, – инсанны ич дуниясын. Хар ким да кесини Аллах берген кьадарына тубейди деп, аны бла чекленсек, ол сорууубузгьа жууап табаллыкьбызмы? Быллай кезиуде омакь сёзле адамны кьыйынлыкьдан кьутулургьа болушмайдыла; кертиди, бир ауукь заманга эс тапдырыргьа да болурла ол затла. Адам зарауатха кеси хатасындан, – эссизлигинден неда, биреуге уру кьазама деп, ары кеси тюшдю эсе, аны иши башха. Кьырымшаухалланы Акьбайны туудукьлары – Айдемир бла Кьонакь, ата жылыуун сынамагьан, ата сёзюн эшитмеген сабийле, эсли болуп, кеслерини ким болгьанларын ангылагьандан сора, кёлсюзлюкню юслеринден атып, игилеге тенг болургьа итингендиле. Ата журтлары, эллери, тукьум намыслары аланы ёмюрден-ахыргьа терс жолгьа тюзетмезлигин ангылагьандыла сабийлей окьуна.

Кертиди, инсанны таукеллиги, адамлыкьны багьалай билиую аны ич сезимине кёре боладыла. Ала, эки жаш да, бу чекге жетгинчи, Ата журтну магьанасын теренден ангылар ючюн, тукьумларына, миллетлерине эсли, намыслы адамла алагьа бичген багьаны юсюнден хапарлагьа эс бургьанлай, алада болгьан магьананы кеси акьылларында биширгенлей келгендиле. Эсли сёз а, дуниялыкьгьа энди кёз ача башлагьан жаш адамлагьа ёмюрден-ахыргьа жол негер болуп турлукь ниет байлыкьды. Жыр кьаллай кьуллукь эте эсе да, ол да тюз алай кьуллукь этеди адамны жашауунда

Толгьурланы Сокьур Кьазакьны жырында кьаллай бир жигитлик, таукеллик, туугьан жерге суймеклик суратланады.

*Эй, алан жашла, бирден туругьуз,
Кьырым ханны да бирден уругьуз.
Сау кёзюмю да сюртме кьоюгьуз,
Ахыр огьуму тюртме кьоюгьуз!
Эй, кьаныбыздан тоялмайсыз да,
Кьоргьашинден а бир тоюгьуз!
– О-о-райда, охо-о-й!*

Кьазакь Шыкьыны жамауатын игиликге, ёз миллетине жаудан сакьларгьа кёллендиргенди, хорламгьа элтгенди. Кьонакьны заманында шыкьычыла ансыз жашауубуз кьарангы кече, от жагьасы сууугьан таш юйчюк, огьурсуз тюшюнг аркьа жиклеринги кьалтыратхан эрттенлигинг деген эселе, Сокьур Кьазакьны юсюнден айтханлары да ол болгьанды.

Тойлада, къурманлыкълада шыкычыла Ёлмезге:

– Эй, маржа, Шауа улу, ол жырынгы бир кызыдыр, – деселе, кёп тилетмей, Сокъур Къазакъны жырын сейирлик ауаз бла алай ариу жырлагъанды. Жамауат а эжиучюлеге:

– Ёлмезге тынгылама кыюгъуз, сиз бир-бирде аны айтханын тунчукъдургъан этесиз, – деп болгъанды.

Жырчыны намысына алгышыны уа ол ишге бек уста адам этгенди жыйында.

«Ата сыры – баллада» дегенлери керти болур, сёзсюз, – Къонакъда болгъан фахмугъа багъа жокъ эди. Не жаны бла да Къонакъ Шыкыны нарат чырагыны жарыгы болгъанлай тургъанды. Къаялада болгъан беклик да бар эди Шауаланы Къонакъда. Халкыны намысы бла ойнар-гъа кюрешгенлеге уа кимни ким болгъанын ангылатыргъа кюлундан келгенди. Аны сёзю сууукъ квалтыратхан заманлагъа окъуна жылыу бергенди. Халк ма аны ючюн сюйгенди Къонакыны. Ол жаз башына, кюз артына, кышха хазырланыу башланган чакълада да бир жаннга: келигиз, турмайыкъ, жылны заманлары кеси борчларын саладыла бизге деп, кишиге насийхат сёзюн айтмагъанды, ишни татыуун чыгъарып, кеси юлгюсю бла элтгенди эллилерин алгъа. Хар атламы, терен оюмлу сёзю игиликге, аманлыкъгъа да чек болгъанын ачыклагъанды. Адамлыкыны, бетсизликни да бирча теренден ачыклагъан поэзияды Къонакыны жашауу. Эллиле кеслерин кёп жерде палахдан саклагъан адамны – Шауаланы Къонакыны, сабийлерине ат атаргъа тебирегенлеринде да жоклагъандыла.

VII

Жаз башы келгени бла байламлы, тау ауузлада жашау кыйынлыкъла бел бюкдюрмейдиле, – тау башларында кыаргъа, бузгъа кыошула баргъан болмаса жукъармайдыла; тебенирекледде уа кыар эрип, ырхы келип, ол тийреде жашагъан таулулагъа уллу азап сынатады, ол ырхы тууарланы, атланы аяклары тутмазлыкъ теренликде алып баргъанларын кёрюп тургъан иелери этер мадарлары болмай сюеледиле, маллары бла бирге ачий. Ырхыны кыара тютюню обурну кыаргышы – огъурсузну тилеги толгъанын кёзге кёргюзтеди, жаз башыны сейирлик ариу дуниясын кыаргышылыкъ эте. Алай шыкычыла жай жерни, элни бийлеп, юйге, табийгъатха да жангылыкъла келтирлигине ийнанадыла. Гюллени, тереклени, жайлыкъланы, сабанланы чакыгъанларын кимден да алгъа кёрюочю, сезиучю тау бийиклени кёкюрек «жылыууна» кыысылып жашагъан шыкычыла жаланда ариу ниетни, ахшы умутну иелери болгъанлай кыаладыла табийгъатны не тюрлю болумунда да...

Къонагъ а жортууулгъа кюз артында терекле чапыракъ агызыгъан заманда атланыргъа сюйгенди. Къонакъ бу жол, чегетде терен кюл ичинде уллу бокъур кыара ташха олтуруп, кёп сагыш этди. Ол таш былайда квалыубаланы заманындан бери турады деген хапар эрттеден

жюрюйдю Шыкбыда. Къонагъ а бюгюн алайда бир сейир затха тубе-ди: ташны жерге тирелген къолтукъ артында эндиге дери бир адам да эс бурмагъан суратланы кёрдю. Шауа улу кеси кесине тырман этди – «Нек кёрмегенме киши ортасына жетгинчи бу затны?» – деди, къалын къара сакъалыны жашырынлыгъындан аз-маз эсленген къызылкъанат эринлерин ачитхынчы чайнай. Чыммакъ-акъ къозу тишлери уа, кеси ишлерин алжаусуз этгенлерине ыразы болгъанларын ангылата, эринлеге азатлыкъ бере ташайдыла тереннге.

Бу элни келе келген тарых жолуну къыйынлыгъын, зауукълугъун да тенглешдирип къараргъа бек суююучю Къонакъ терен сагъышха къалды. «Нелле бу суратла, уллу къара ташны къалын ауанасында кеслерине ышыкъ табып, минг жылла бла онгмай тургъан сейирлик затла? Кийик эчкини улагъы, жаланбаш жашчыкъ ууучу толу кырдыкны анга ашатыргъа хазырланнганы кёрюнеди. Алайда башха улакъ анасын эмерге кюрешеди. Дагъыда бардыла суратла: жаш бла къыз ушакъ этедиле, – къыз къарамын жерге бошлап, жашны къолунда уа чокъуракъгъа ушагъан бир зат, къарамы бла уа къызны ашап къояргъа жетишипди. Былайда хар нени да тенглешдирип къарагъан заманда: адамны бет сыфатын, агъачыны ишленнгенин, къылыгъы-низамы, ич дуниясы, не къыйынлыкъда да къатылыгъыны танылгъаны да табийгъатны кесине ушайды. Ырхы талагъан, къар юзюлюу адамны, табийгъатны да бардан жокъ эте эселе, чамланыуубуз кимгеди? Къонакъ табийгъатда ол болумлагъа бой салдырмагъанлыкъгъа, жер ючюн миллетге артыкълыкъ этерге кюрешгенлеге жол бермегенди, башха жерден келип, уятларын ташлап, малгъа, мюлкге сугъанакълыкъ этгенлени уа дунияларын алышындырыр чекге жетишдиргенди – мурдарлыкъгъа киргенди кийик жаныуарны жанын алса окъуна тау башлада ташха тобукъланып, Уллу Аллахдан кечгинлик тилей келген Къонакъ. Бахсан, Холам-Бызынгы ауузлада Къоргъашинли таугъа сугъанакълыкъ этгенлеге да баш кётюртмегенди. Генерал Эммануэль къоргъашинли таулагъа бек уллу магъана бергенди. Орус генерал патчахха жиберген къагъытларында ачыкъ айтылгъанды ол зат. Орус, тыш къыраллы алимле, аскер башчыла да Эммануэльге дери да уллу эс бургъандыла Кавказны байлыгъына, табийгъатына да.

Артда, кёп жылладан сора, тарых тинтиулеге, уллу магъананы тутхан къагъытлагъа эс бурсакъ, ачыкъ кёребиз бизни миллетни, къарачайлыланы да мюлк, тарых, жашау, аскер магъананы тутхан къагъытла тюрк тилде жазылгъандыла. Ма былайда айтайыкъ аны: Къарачай орусха къошулгъан заманында (1827 жыл) Къарачайны башчысы Къырымшаухалланы Ислам «прошениясын» тюрк тилде жазгъанды. Шауаланы Къонакъ аллай затланы окъургъа, ангыларгъа билими, фахмусу да жетишгендиле. Ислам жазгъан жазыуну орус тилге капитан Соколов (Эммануэльни аскеринден адам) кёчюргенди. «Повинуясь воле Вашего Превосходительства, обязуемся отныне и впредь ни в чем не провиняться против России, и виновных людей, как-то: кабардинцев и проч... – к себе отнюдь не принимать и к ним не приобщаться; быть всегда Российскому

пристоу верноподданными и подтвердить то присягого, и все нами наперед похищенное – людьми, скотом и прочим имуществом – без изъятия, под пристягою возвратить...»

Бу биз айтхан къагъытда аллай сёзле жазылыпдыла.

Бу затланы сагъыннганыбыз, Къонакъ кеси заманында Шимал Кавказда къырал-миллет магъананы тутхан иш болуп, ол анга къа-тышмай, бир жанында къалмагъанды. Башханы къой, Къарачай орусха къошулгъанын эшитип, ары жол тартды кюнлени биринде. Нёгерле-ри Шауаланы Даулет, Солтанланы Жанхот, Келеметланы Жаммот уллу Къарачай оруусуз-соруусуз орусха бой салгъанына чамланады бу. Ол кезиуде Къазакъны жырыны бу сёзлерин да бир ненча кере къатлады кеси акъылында:

*Эй, анасына эр туугъан Къазакъ,
Тау элине да бир туугъан Къазакъ.
Къара халкъдан а керти нёгерле жыйгъанса,
Къырым ханны келмеге къоюп,
Ёлгенин жолда ёлме къоюп,
Тёбен тарда уа алларын бирден тыйгъанса...*

Олсагъатда атасыны ауазы да эшитилди къулагъына. Къырымшаухалланы Ислам Малкъардан къонакъла келгенлерин алгъадан билип, алагъа тюберге сюйгенин ангылатады кесини кенгешчи къауумуна. Алай тюбеген а этмеди. Таматалары жаш адам болгъанын эшитеди. Аны ючюнмю этди ол оноуну – тюберге тийишли кёрмегенин, огъесе башха сылтаууму болду, белгисизди. «Акъыл жашдан, къартдан туююлду – башданды», – деп да айтды ёзюрлеринден бири. Болсада, Арисейден келлик къонакълагъа тюберге хазырланнганы себепли, малкъарлыланы тилеклерин толтуралмады. Алай Къарачай Малкъардан келген къонакъ-ларына бир да болмагъанча иги къарады. Кёп ушакъ да этди аны белгили адамлары – къонакълары бла.

– Кёпден – кёп, аздан – аз ёлюр эди, гяурланы аякъ тюплерине тюшгенден эсе сермешни бардырыргъа керек эдигиз, – деди Къонакъ Боташ улу Харуннга – Къырымшаухалланы Исламны ёзюрлеринден бирине. – Нек унутасыз Къарачайны жигитликге чакъыргъан жырларын.

*...Атланабыз азатлыкъны жолуна,
Аллах салсын дин Исламны къолуна –
Къызларыбыз жашил байракъ тигерле,
Жашиларыбыз жол салырла тик ёрге.
Къартларыбыз, ниетлерибиз сезип,
Жарыкъ кёллю болуп, тилек тилерле:
«Юсюбюзден къорасын, – деп, – бу палах»,
Ла иллаха илл Аллаху, ий Аллах!*

– Ариу ауазынг барды, – деди Боташ уллу Къонакъгъа. Баям, къарачайлы малкъарлыны бир женгил, оюмсуз адамгъа санаса керек. – Къонакъ, сен айтхан сёзле кёл этдирмейле. Мурдорсуз керилиу, керексиз женгиллик тюшюрген жүрек жара ёмюрде да сау болмаз. Тюз оюм

этгенди Къырымшаухал улу Ислам, – Къарачайны жүрек тебиую. Биз алгъадан дауур этип тургъанлыкъгъа, халкъгъа душманлыкъны тежеп жашагъанла Шыкъыны, Холамны жокъламазгъа да болурла. Къарачай женгиллик этсе уа, орус жерибизни, халкъыбызны жаннган отда кюйдюрлюк эди.

– Малкъарда да бардыла сизге билеклик этерик, оноуугъузгъа къошулдукъ адамла, – деди Келемет улу Жаммот.

– Тюз оюмгъа терс дерге жарамаз, – деди Къонакъ, – биз бери сизге акъыл юйретирге келмегенбиз, Къарачай сынагъан къыйынлыкъны тюзюн билейик, къазауатда жоюлгъанлагъа да дууа этейик деп келгенбиз.

– Кёплерибиз, орус сынатхан зарауатлыкъны кётюралмай, кеси кеслерин ёлтюрюрге жетип тургъанларыдан хапарыгъыз бармыды? – деди Боташ улу. – Ол эр кишиге айыплы иш болгъанын ангылайма. Эр киши да темирден, ташдан ишленмегенди. Кёплерибиз Малкъаргъа барып, анда аланы адамларына саналып тохтасакъ, ёлюмден къутулдукъбуз деп тохтагъан эдиле. Аллайлагъа да эс тапдырып сёзню жаланда Ислам – Къарачайны таматасы айталгъанды. Аны оноууна сыйынмагъан адам а жокъду бизде. Гяурла бла сермешде ёлгенлени адамларына хапар билдиргенни къыйынлыгъын сынагъан инсан къан тегюуню марап тураллыкъ туююлдю бир заманда да... – Боташ улу – кюндюзгю кечени кёп сынагъан адам, мазаллы къол аязы бла кенг мангылайыны терлегенлерин сыйпады, кёлю толду да, олсагъатчыкъда къына жакъгъанча къызаргъан къалын эринлери аз къалтырадыла, къазауат башланганлы, ол тохтагъанлы да жүлюнмеген къара сакъалын эки къолу бла кезиу сылап, кесин къолгъа алыргъа кюрешди, уллу къара кёзлери да къонакълагъа угъай, жерге къарагъанлай турдула. Алайда башха къарачайлы Боташ улу аскер усталыкъгъа жашлай юйреннгенин, орусча, арабча, тюркча да окъууу болгъанын жаз тил бла ангылатды. Ахырында малкъарлыла къайсы тукъумдан болгъанларын сорду. Ол Къырымшаухал улу излеген сёздю. Андан сора къарачайлыла малкъарлыланы хант къангагъа чакъырдыла. Къой сойгъандыла, хант къангада жангы чайкъалгъан жау, сыра, боза, айран, жылы лёкъумла...

– Малкъарлыла, алыгъыз боза аякъны, этигиз къурмаллыкъгъа алгъыш, – деди Боташ улу. – Къонакъла сен-айт, мен-айт болдула. Шауаланы Къонакъгъа тюшдю ол борч. Нек эсе да, ол сагъатчыкъда элден Бекам таба тартхан жолчукъ кёрюндю кёзюне. Жаяу жолчукъ бла тау таба ёрлеп баргъан Къонакъ кесиди. Бирде къанатлыланы жырлагъан тауушларын, бирде тау суучукъну гузаба саркъыуун эшитди. Быллай жолоучулукъгъа биринчи кере чыкъмагъанды, болсада элден иги да узакъгъа кетгенден сора жангызлыкъны къыйынлыгъын сынады; барды аны онгун алгъан сагъышлары: орус энди Къарачайны Малкъардан айырды. «Жангызлыкъны къыйынлыгъын энди сынарыкъбыз биз», – деди, боза аякъ къолунда болгъанын ангылагъандан сора алайдагъыладан тиледи айып этмезлерин.

– Мен бюгюн артыкъ сёз айтханымы ангылагъанма. Билек кюч бла эки-юч зулмучуну жойгъандан не хайыр чыгъарыкъ суна болур эдим мен? Ол затны ызындан жаланда кыйынлыкъ чыгъарыкъды – тохтамай мурдарлыкъны излетгенлей турлукъ кыйынлыкъ. Биз энди Къарачай Малкъарны жокъламаз деп, анга къоркъабыз. Бюгюн бизни халкъыбызны азлыгъы аллай эссиз сермешлени хаталарындан болуп тургъанын ангыламагъан адамла туюлбюз. Кеси заманларында миллетни аллында жүрюген адамларыбыз халкъны къадарыны кыйгъысын кёрмегендиле. Тау жамауатланы бюгюнню, тамблагъы жашау болумларындан эсе, кеслерини эсирек оюмларын, урушда жигитликни кёргюзтуюню сайлагъандыла. Чеклени юсюнден даулаш баргъан сагъатлада: «Таукеллик къая бузар!» – деп сюелгенлени оюмлары тюз болмагъанларын кёрдюк, – аллай сёзлени хаталарындан къан тегюлген кезиуле болгъандыла.

Биз кишини жерине, мюлкюне сугъанакълыкъ этмейбиз, кимле эсе ле да бирле тышындан бизни жерибизге келип, аны – жерни, иелерин сансыз этип тохтагъанларын ариулукъ бла ангылатайыкъ, ала сагъыш этерча, терсликлерин ангыларча сёз айттайыкъ. Угъай-угъай болса уа, жарым патчахха тарыгъыу жазайыкъ... Бюгюн бери келгенибизни сылтаууну бир бутагъыды ол да. Не ары-бери буруп кюрешсек да, тюзлюкню жолу табыллыкъ болурму? Аны жарсыууду жан тынгысызлыкъ берген.

Быллай ишлени юсю бла бир жыйылгъан сагъатыбызда кесини аскер чынына базынган подпоручик Шаханланы Хамзат: «Бизни басынчакъларгъа кюрешгенлеге тёзген кюнюмде мени Аллах урсун! – деп сёлешген эди жыйылгъанланы кёз туураларында сюелип. – Мени жанлыла мени ызымдан тебирегиз! Кёпден – кёп; аздан – аз ёлюр».

Керекмиди ол тюрлю кёкюрөк керии? Подпоручик Айдаболланы Къайтмырзаны айтханы да ол болгъанды.

Мен кёп сагъыш этгенден сора, Къырымшаухалланы Ислам этген оноугъа ыразы болуп, ол Малкъаргъа да оноун жетдире турурун эшитдирлигем, былайда болса.

Боташ улу Къонакъгъа уллу багъа бичди кеси акъылында. «Билими да, акъылы да, сёзю да болгъан жаш!» – деди ол. Къонакъбайланы бары да ыразы болдула Шауа улуна. Сёз а айтмадыла. Баям, Къонакъгъа омакъ сёзле, махтаула да керек болмагъанларын ангыласала керек.

– Бир къарачайлы тенгим быллай къурманлыкълардан биринде боза аякъны къолгъа алып, быллай бир алгъышы эсимдеди, – деди Къонакъ андан ары:

*«Боза аякъны алайыкъ,
Жарыкъ бетден къарайыкъ, –
Бу суу бла чённю башыды,
Таулуну жарыкъ ашыды».*

Къачан, кыйда, ким этген болур бозаны биринчи кере? Ол зат белгисиз эсе да, бозаны жазыуу халкъыбызны жазыууна ушап, бир унутула, бир ызына кыйта, бюгюннге дер келди.

Огъурлулукъ бла келсин, алгъышы бла атлансын хар юйге бурун-
нгулу миллет хантыбыз. Мында ичип, чамдан, лакъырдадан тоюбузну,
къууанчыбызны толтуруп, тауларыбызны ёшюнлеринде, эллени тёре-
леринде заманларын ашыргъан жигит уланланы эсигизге тюшюрюгюз.
Къарачайны хурметли таматарлары, жыллыкъ бозадан толу гоппанны
къолгъа алып, алгъышларын жасарла, аланы къабыл болгъанларын кё-
рюп, узакъ ёмюр сюрсюнле. Къырымшаухан улу бу жол этген къырал
магъананы тутхан ишге уа миллет бир заманда да сокъуранмасын.

Къонакъбайла Шауаланы Къонакъ ёзденлени да ёздени болгъанын
кеси кёзлери бла кёрдюле.

Къонакъла, къонакъбайла да бозаны, сыраны да татыуларын иги
ангылагъандан сора бир кесек заманны жыргъа да кёчдюле. Къонакъ
Къазакъны жырына аякъ бюкдюрдю:

*Э-эй, ёзенден келген ёзен туман,
Ол да къонады Жууушкуну да къырына.
Мен а айтайым, сиз тынгылагъыз,
Толгъурланы да жигит Къазакъны жырына.*

*Эй, – алан жашла, эжиу этигиз
Таулу ананы бу тулпар туугъан жашына.
Ёзенден чыкъгъан къалын туман а
Келип къонады Жууушкуну да ташына.*

*Къырым ханла да келелле, уой-хой,
Холам-Бызынги элледен жасакъ жсыяргъа.
Толгъурланы уа Къазакъ чыкъгъанды,
Бу келгенлени алларын тарда тыяргъа.*

*Эй, алан жашла, къобугъуз маржа,
Къаралып турады Никкола башы, басылып.
Эй, Къырым хан а къалай келиред
Шах Бызынгыдан жасакъ жсыяргъа базынып.*

*Эй, алан жашла, туругъуз, маржа,
Чыгъып къарагъыз ол Укъу башы бийикден.
Миллетибиз деб а къалай жашарбыз,
Жасакъ дау этсе тауда айланган кийикден?*

Къонакъ жырны иги да узакъгъа созду. Ахырында бу тизгинлени
айтханында, къарачайлыла бир бирге къарашдыла:

*Мындан къалай чыгъайыкъ, тёгерек чынгыл тар болса?
Бизге бу кюн келмез эди къарт атабыз
Акъбай сау болса.
Келигиз, Нарт жолгъа къарайыкъ, жолоучу болуп,
Улуу Къарачайда къарындашларыбыз жашайдыла – ары барайыкъ...*

Къонакъ, андан ары бир къауум шартны юлгюге келтирип, хапар айтды:

– Кавказда жашагъан миллетле эрттеден бери да Къырым ханнга жасакъ төлегенлей келедиле. Башханы къой, онтёрт жыллары жетмеген сабий къызчыкъла, 8–10-жыллыкъ жашчыкъла да бергенди халкъны аскери бла къоркъутхан Къырым ханнга. Аллахха шукур, кесигиз билгенликден, къарачайлыла бла малкъарлыла ол аман сагъатлы боллукъ ханнга жасакъ төлемегендиле, бой салмагъандыла. Аны ючюн чамланганлай жашайды Къырым хан бизге. Аз-аздан сермеше да тургъандыла. Бу ариу жерибизни бийлерге умут этип, тасхачыла ийип къаратхандыла. Быланы ол акъылларын бек алгъа къарачайлыла сезгендиле. Гитче Таллы къолгъа жыйылып, алларын сакълагъандыла. Андан бахсанчылагъа къуугъун ийип билдиргендиле. Эки къаууму да келишим этгендиле: алларын къарачайлыла тыяргъа, артларындан бахсанчыла къууаргъа деп.

Ма бу жырны да ол заманда къарачайлыла этгендиле. Шауаланы Къонакъ жырлайды:

*Къырым ханны кёзю, алан, Минги таугъа къарайды,
Э-э-эй, кеси да таулу ушкокга илишаннга жарайды.
О-о-ой, аланла, сиз а Тузлукъ къаягъа да минигиз,
Къырым ханны аскери келеди, Бахсаннга къуугъун ийигиз!*

*Ой, дагъыда Бахсан элге къуугъун терк ийигиз,
Эй, дагъыда жерибизни жаныгъызча суююгюз!
Биз а Гитче Таллы къолда душманны аллын сакълайыкъ,
– Э-эй, Къырым ханны, келме къоюп, алайдан уруп къаплайыкъ!*

*Айланч-майланч жолну биз а баш жанында турайыкъ,
Алайгъа да келме къоюп, къан къазауат къурайыкъ.
Эй, аланла, таулу ушкогу болгъан жашланы жыйыгъыз,
Эй, аланла, келген жауну сиз а аллын тыйыгъыз!*

*Къырым аскерни табылгъанын къырылмагъа къоюгъуз,
Жаралысын, ёлгенин да жардан энишге къуюгъуз!
Сукъланмайбыз бир кишини таууна, ташына, элине,
Жау келирча, тиймегенбиз бир кишини кёлюне...*

*Куугъунну эшитгенлей, бахсанчы жашла жетдиле,
Артларындан кирип, жауну къара халек этдиле.
Тау жерибиз суу да бермейди сууукъ келген къонакъгъа,
Къан төксек да, жан берсек да, сабий бермек жасакъгъа.*

*Къан төгемиз, жол жанлада ёлалмайын жатабыз,
Таллы Къолда Ара – жолгъа «Къан жол а» деп атагъыз!*

Къарачайлыла айтхан бу жыр узунду, сейирликди. Къарачайда, Малкъарда да аны башындан аягына жангылмай, солумай жырлагъанла бардыла.

* * *

Айтыу тюз эсе, жюзге жууукъ адам болгъанды ол кюнледе Къырым ханны аскеринде, алай аланы ким санагъанды. Алайда быланы юслерине от ачып, халек къырадыла. Душманны къачып къутулалмагъанларын тутуп, жесирге аладыла. Ёлгенлерин къаядан энишге къуядыла.

Болсада Къырым хандан келечиле келедиле. Жарашадыла, жесирге тутулгъанларын алтын ахча тѳлеп къутхарадыла. Ёлгенлерини къайда болгъанларын кѳргюзтедиле. Алай аланы элтирча жукълары къалмагъан эди. Сюеклерин жыйып, юч хуру (къабыр) этип, аланы къатларында уллу сын таш салып кетгендиле. Бюгюн да ол юч хуру тѳбеге къырым къабырла дейдиле.

Къарачайлыладан, бахсанчыладан да кѳпле ёлгендиле, кѳпле жаралы болгъандыла, эки жанындан да къан кѳп тѳгюлгенди. Таллы Къолну башында Арба жолгъа «Къан жол» деп андан айтадыла. Аны сейирлик жырыны бир кесегин эшитдигиз бюгюн.

Бу сѳзле бла бошады Шауаланы Къонакъ кесини хапарын. Къарачайда андан ары туругъа онг болмагъанын айтып, Къырымшаухалланы Исламгъа тюбеялмагъанларына жарсыгъанларын да билдирип, жолгъа атландыла малкъарлыла.

* * *

Башда айтханыбызча, Къонакъ сабийликден окъуна ёч болгъанды жомакълагъа, жырлагъа тынгыларгъа, аланы юслеринден тенглерине хапар айтыргъа да. Жазаргъа, окъургъа уа ол Чегемде жашагъан жылларында Дауут хажы юйретгенин айтханбыз. Къырым ханны орус къырал анга Анна Иоановна патчахлыкъ этген жыллада ууатханын да Дауут айтханды Къонакъгъа. Тюрк бла уруш этип, аны да Анна Иоановнаны къыралы ууатханын да.

Дауутну билимине, оюмуна сейир этгенлей жашагъанды Къонакъ Шыкъыда жашап башлагъан заманында окъуна. Аны ючюн эди Шауа улу Чегемге терк-терк барып, Дауут хажиге тюбеп, андан дерс алып тургъаны. «Биз да – Шауайлары, къарачайлылабыз, – деп болгъанды Дауут, – Абайханладанбыз, сиз а Къырымшаухалланы Акъбайны туудукълары».

Аны кѳп насийхат сѳзю Къонакъгъа ёмюрденахыргъа жол нѳгерлик этгенлей келгендиле. Шауа улуна жашау сартындан оноу излеп кѳпле келе тургъандыла. Аллайлагъа тюбеген заманында да Къонакъ Дауут хажини айтханларын эсге алмай болмагъанды. «Сорлугъу болгъан адам сѳзюн айтып башлагъынчы, ким бла сѳлешгенин билсе ахшыды», – дерге ёч болгъанды Дауут. Не уа: «Къонакъ, азыкъ алынга келгенде, не къайгъынгы да артха салып, ашап тебирерге, шукур этерге унутма. Тау-

ну байлыгы эсепсизди, кѣп тюрлю ауруула тауда угъай, ёзенде жайыладыла. Ол зат да таулуну кѣп иги затха кѣллендиргенин эсде туту керек».

– Билемисе, Къонакъ, – деди дагыда Дауут, – Шауа – жылкыгычы, нюр деген магъанада жюрюйдю Тюрк дуниясында, Арабстанда да.

Къонакълары ол жол Къарачайгъа барып, артха кетгенлеринден сора Къырымшаухалланы Ислам Малкъардан кимле келгенлерин билип:

«Къайдадыла малкъарлыла? Мычымай, аланы бери чакъырыгъыз», – дегенди ёзюрлерине.

– Ала уа кетгендиле, – дегенди ёзюрлеринден бири, буюгъа-буюгъа.

– Мычымай, ызларындан жетигиз!

– Ала тюнене тюш бола кетгендиле...

Ислам отдан кѣлек кийгенди. Шауа улулары не айтхан болурла деген оюму бютюнда бек ийлегенди аны. Болсада Шауаланы Къонакъ Къарачай орусну аллында тобукъланмазгъа керек эди деп чамланнганын эшитген Исламгъа, Къарачайны жаланда уруш бла азатларгъа керекбиз деп сюелгенле да тынчлыкъ бермей эдиле. Къырымшаухал улуна Шауа улу уа ол сѣзню айтмазгъа керек эди. Былайда ол чюйре хапар Исламны бир кесек сагъыш этдирди эсе да, жашлыкъны ётю адамгъа тынчлыкъ бермегенин ангылагъан Ислам, Къонакъ алайда ол сѣзлери бла Къарачайны жаны-къаны бла сюйгенин ангылатханлыгъыды деп къойду. Малкъарлылагъа тюбемегенине уа кѣлю бла жарсыды.

* * *

Къонакъ, Чегемге барып къайтханы сайын, сабийлиги кѣзюне кѣрюнюп, ёксюзлюкню къыйынлыкъларын жангыдан сынаиды кеси акъылында. Аллай кезиуонде, сагъыш эте турмай, атына минип, Бекам таба атланыучуду. Бары жерине жетип, атдан тюшюп, аны кишенлеп, кеси жерге бауурланып, бир кесекден а, сыртындан тюшюп, кѣкге къаранлай туруучуду, Уллу Аллахдан болушлукъ тилей. Алай, кѣзюне терен кѣкден сора жукъ кѣрюнмей, дагыда жерге бауурланып жаягъын жерге тиреп, кѣлю толуп, бек алгъа атасын, анасын эсгерип жиляучуду. Бу жол ол нек эсе да бек кѣлсюзлюк этди: «Аллах, манга ёлюм бер, – деп тиледи. – Неге керекди атасыз, анасыз жашау? Адамлыгъынгы киши ангыламагъан дуняда азап сынап туругъа?! Кѣлсюзлюк этмейим, аман адам бек алгъа кесине жаулукъ этеди. «Дуня жалгъанды» – дегенди Дауут хажы. «Сѣзлерим да азат туююлдюле», – деп да ол айтханды.

Бир кесекден Къонакъ кѣкге къарады да, кесин ким бла эсе да ушакъ эте тургъан сунуп, кѣзлери чыкъ тюшген кырдыкча жылтырадыла.

– Бу жол жүрегим санга алай къатды, – деди Къонакъ, ким бла эсе да ушакъ эте тургъанча, – не ариу айтсанг да, не кѣп кере кечгинлик тилесенг да, жүрегим жумушамаз санга.

– Бош гурушха боласа, Къонакъ, жүрегим туугъанлы да жаланды санга.

Ол кезиуде аны «ушакъ нѣгери» – Къуугъуннга келген жаш, жаханымни тѣрюнден тигелеген келепеннге ушады.

– Сыфатсыз жан, жаныбызны кьолубузгъа алдырдынг да», – деди Кьонакь, бу жол «ушакь нёгерини» кёзюне жютю кьарап.

– Аман хапарладан жалкьып тургъаныгъызны билеме, алай менде не терслик? Сизден эсе алгъа элгенгенме аман хапардан.

– Сен, шайтан кибик, кьайдан чыкьдынг деп сорама, аман сагъатлы боллукь?! Аман хапарынг санларыбызны уютду, ёмюрлюк жукьугъа батханча. Жетген кьыз, ичген сууу тамагъында танылгъан Жулдузхан кесин суугъа атханды дерге кьалай базындынг, итден туугъан? Огъесе, сен да ат кесинги суугъа депми келгенсе?! Мен аны кёргеним угъай, атын эшитгеним сайын да тангны биргесине туугъан таукел умутларым жаханымден жаннетге чыкьгъанча жашай келеме, ол кьыз тангны кёзю дунияны жарыкь кёргенине да ийнандырады мени. Ол жарыкьлыкь тилек да этеди манга, насыплы болурумуну суйюп. Ол заманда насыб а жюрегимде кьош ишлейди, кьыйынлыкьланы кенгнге кьачырады.

... Сагъышларындан уянды да Кьонакь, тегерегине мылы кёзлерин сюртюп кьарады. Бир жан да жокь алайда. Эшитгенлерини барысы да жалгъан болгъанларын ангылагъандан сора, азат болду кьыйынлыкьладан.

Жулдузхан а Кьонакь ёмюрюнде кёрмеген адам эди. Сейирди тюш – боллукь ишни ачыкь этгенди.

VIII

– Къатыбоюн, къатыборбай болгъанынг белгилиди кёп тау жамауатына, алай бу арт кезиуде мудахлыгъынг а бир да кетмейди бетингден, – деди Бекмырза, танг аласы бла жолгъа атланып, Чегемге жетип, киеую бла терен ушакьгъа кирген Кьонакьгъа. – Эшитгенме, Жулдузну жолундан тайдыра айланган начасла, базынып, санга ол ишни этгенлени кёпле сёгедиле.

Харамлыкьны отун ышыргъанла Суйюнчары болгъанларын билгенден сора, аланы жашыртын ишлери ючюн тиллерин кьапдырыгъа хазыр болгъанын айтды Кьонакь киеуюне. Аны эшитген Бекмырза сагъышлы болду. Кёп турду сёз айтмай. Олтургъан жеринден ёрге туруп, юй ичинде ары-бери бир ненча кере барды. Кюз арты аяз элге кьар ийисни келтирген заманды. Бекмырзаны мангылайын тер басды. Жюреги от жанды. Кенг мангылайын, жукьа жаякьларын жасы кьол аязлары бла сылады. Жютю сакьалын да ууду Бекмырза. Кесин Кьонакьгъа сёз айтыргъа хазырлады. Къара жамычысын агъырыкьдан алып, жерге атып, аны юсюне олтуруп, ышым бауларын тешди, ысхарла кёлегини бек башында тюймесин да бошлады. Уллу кёксюл кёзлери асыры тепгенден, чыгъып кетерге жетишдиле. Бал бетли кьалын кьашлары да кёз кёре тынгысыздыла. Жанкуш а аш юйде быланы сыйлар кьайгъыда айланады.

– Алагъа къатышмасанг – бек игиси олду, – деди Бекмырза жамычыны юсюнде ары-бери тепчий. – Ала бла сермешип, киши бет жарыкьлы болмагъанды...

Жашау тауда, тюзде да тыймагъан Къонакъны жолун кесалмазлыгъын ангылады, баям, Бекмырза. Биягъындача, кѣп турду тынгылап. Ызы бла арсарлы сагъышларын хорлай айтды:

– Сакълыкъ керекди жолоучугъа. Женгиллик терс жолну сайлатыр. Мен айтхан кьоркъакълыкъны сѣзю туююлдо. Жиялумукъ кюйдюрмесин Жулдузну кюнтиймез бетин; артда юйюбюз къайгъыдан толмасын, иги умутунгу эссизлик къаядан атып къоймасын.

Сюймеклик оту жашаусуз этген Къонакъ сагъышлыды. «Не эте-йим, Бекмырза? Сени сѣзюнгю сансыз этгенден Аллах сакъласын. Алай Жулдуз – жаухарланы да жаухары, нюрю кечеги къарангыны жарытхан жан кьолдан ычхынса, не кюн келир манга? Сюймекликни къаласын ойдурсакъ, Аллах бизге кечмез».

– Къонакъ, къызны жюз адам тилейди, алгъан а бири этеди.

– Бекмырза, кюе тургъан жүрегими жапсарыр сѣз айтмайса.

– Сюймеклик къул-къарауаш этеди адамны. Ол бек ауур жүкдю, алай аны алай кѣп адам кѣтюралмайды...

Жулдузну ауазы Къонакъгъа узакъдан эшитилди: «Душманла жамауатны кѣплерин жесир да, къул да эте келгендиле. Сюймекликни бюгер кюч да жокъду, ёлюм да жокъду. Ахшы муратыбызны жойсала уа, биз да жоюлурбуз – экибиз да бирге. Душманларыбыз а жаханым отунда кюерле».

* * *

Къонакъны юсюнден халкъны ауузундан бюгюн да жүрюген хапарла кѣпдюле – дайым да жигитликни, адамлыкъны, терен оюмлукъну ауазы эшитилген хапарла. Аны хар этген иши, хар базыныулу атламы, жүрегини ачыкълыгъы, тазалыгъы, бек башы – чынтты кишилиги сюйдюргендиле аны халкъгъа. Ол илишанлары ючюн излегендиле бийи, ёздени, жарлысы да Шауаланы Къонакъны нѣгерлигин, тенглигин. 1836 жылны кюз артында Чегем бийлери – Малкъарукълары, Къарачайдан келин келтирирге тебирегенлеринде, киеу нѣгерге таматагъа Шауаланы Къонакъны тийишли кѣргендиле. Сора Чегемден Шыккъыгъа эки атлы жибергендиле, Къонакъ аланы тилеклерине угъай демезин тилеп. Аллай иште уллу кѣллюлюк этсе, инсанлыкъ даражасына тасха тюшеригин ангылагъан Къонакъ, чегемли жашланы тилеклерин толтургъанны къой, мал союп, тийрени жыйып, жарагъан кюйде сыйлап, алай ашыргъанды, кеси уа ала айтхан заманнга табылгъанды.

Шауа улу бек тизгинли да, чырайлы да адам болгъанын айтханбыз. Бу жол кийген кийимлери уа таза гинязгъа ушата эдиле аны. Келин келик юйге жыйылгъан кызла, ачыгъындан эс буруп къараргъа уялып, кѣз кыйырлары бла жашыртын къарап, Къонакъны «суратын» алдыра эдиле. Жашны ышымлары бла гѣн чарыкълары асыры ариуладан, сахтиян чурукъла кийген сунар эдинг. Аны къаралдым мор чепкени бла ышымлары юйде бир халыдан согъулгъан чепкенден тигилгенлери баям

эди. Ёрежагъа кёксюл кёлеги уа – тюкен кьумачдан. Аны тьюймечиклерини накъышлары – аз билиннген кюмюшден. Бел баууну бла ышым бауларыны тиллери да кюмюш бла сырылып. Артыкъ бийик болмагъан бёркю уа тынгылы ийленнген туюкю кьоз териден, чыммакъ-акъ башлары бла хазырлары. Белинде халкъ таныгъан къара кьамасы, – аны тизгинлилизине сылтау табаллыкъ туююл эдинг.

Малкъарукъланы тукъум таматалары, Къонакъны да къатларына олтуртуп, ушакъ эте келген сагъатларында, Шауа улу, кёп сагъыш этгенден сора, былай айтханды:

– Сизни оноугъузгъа сёз кьошаргъа эркин болмагъанымы да ангылайма, алай киеу нёгерге тукъумдан адам башчылыкъ этсе, тюз боллукъ сунама.

– Бизни ол сайлаубузгъа бой салырынгы тилеген этебиз, – деди алайда болгъан адамланы къайсысындан да ёсюмлю, ариу ишленнген мыйыкълары, юсюнде акъ чепкени, бийик кёксюл бёркю, Къонакъны кёлегича, жагъасы сакъал туюбуне тирелген къара кёлеги, кюмюштил бел бауу, кюмюш кьамасы, къара сахтияндан башлы къара чурукълары болгъан адам, кеси айтхан сёзге кеси багъа биче. – Бу ауур жумушну санга тийишли кёргенибизни хыйсабы барды: барыбыз да иги билебиз айтырынгы-къайтырынгы билген жаш болгъанынгы; Къарачайда, Малкъарда жюрюген адетлени да иги билген адам керекди жыйын таматагъа. Ол затда да бизни айыплы этерик туююлсе...

Ариу жасалгъан отоуну ичин шошлукъ бийледи. Бир кесекден башха адам – онг бутун сол бутуну юсюне жюклеп, сол кьолу бла кьамасыны башына жабыша, орта жашаулу киши сёлешди:

– Шауа улу, бусагъатда санга барыбызны тилегибизни ангылатхан адам Малкъарукъланы тукъумну иги да онглу адамларындан бириди – Мухамматды аты. Ол айтханнга бизде угъай деген адам болмагъанды.

– Таматала айтханнга боюнум кьылдан иничке, – деди Къонакъ, олтургъан жеринден чыртдан тепмей. – Сизни айыплы этмезге кюреширме. Алай киеу нёгер бу оноугъа къалай къарарыкъды ансы?

– Къонакъ, айтдырмай кьоймай эсенг, бу иш жашланы кеслерини сайлаулары болгъанды, – деди Мухаммат. – Биз да ала айтханнга сёз кьошмагъанбыз, ол оноуну бек тюзге санап кьойгъанбыз.

Былайда Къонакъ, таматаланы къатларындан кетип, жашла, кьызла болгъан отоугъа кьутулургъа суюдю. Аны муратын ангылагъан болур эди Мухаммат:

– Шауа улу, бар, киеу нёгер бла да шагъырей бол, – деди, – кьызларыбызны тукъумларын, жууукъларын сюрюшдюрюп кюреширик туююлсе.

Алайдагъыла ышардыла, кьозгъалдыла, Къонагъ а уялды, къарамын энишге бошлады. Баям, ол сёзле аны алайдан теркирек чыгъарына болушдула.

* * *

Сансызлыкъны кезиуонде туугъан къууанч адамны бирде тынгысыз, бирде сагъышлы этеди, бирде, къанатла берип, кёкге учурады, бирде узакъ жолгъа ашырыргъа ашыгъады. Аллах эсингде болмай тургъанлай берген къууанчынг бир жолгъа аллай жюкню къалай жюкледиди Къонакъгъа?! Ариулукъду олсагъатда Къонакъны ары бла бери секиртген. Биринчи кёрген адамына, ариулугъуна жан жетметен чегемли къызгъа аралып тохтады Къонакъ. Гюлле чакъдыла Шыкъыда арбазына, аланы ариу ийислери танымагъан юйюнде тойда учаргъа неда «Ачезни жырын» айтыргъа таукеллик берди. Жюреги кюн къыздыргъан балауузча эриди: «Не къадар жылны ашырдым сени кёрюрге термилип, – деди Къонакъ кеси акъылында. – Дунияны жарытхан нюрюнг битеу акъылымы, къарыууму алып къойду да. Угъай, сен сёлешмегенликге, ауазынга тынгылап турама бусагъатда...»

Къонакъ, жашланы, къызланы кёзлерине къарап, аз ышарады бирде. Жашыртын акъылдан шашхан да сунду, кесини ол халын ангылап. Айт атынгы, болсун ол манга жан дарман.

Бюгюн таула да санга табынадыла. Мен къатынгда сюелип тургъанлай да излейме сени. Сейир туююлмюдю ол? Кёрюрге термилеме, сени бла тау тёппесинде, буз юсюнде, боран тюбюнде да жашар эдим, бир да жунчумай, терсликни алып атар эдим жерден, Кюннге, Айгъа эгечлик, къарындашлыкъ этип, ала берлик жашау ёмюрлюк болгъанына ийнана, кирип жан къазауатха, санга буз, къар юсюнде да Кюнню жылыуун берир эдим. Сени ючюн кирип эдим бек огъурсуз къазауатха, сора жанаргъа арсарлы бола тургъан чырагъым, къуру мени юйюмю угъай, элими да жарытыр эди саулай.

Бич мени сёзюме багъаны сен! Сен къолунгу манга узатсанг, дуния Ай, Кюн жарыгъыча жарыр эди, жан сакълаучум болуп сюелир эдинг къатымда, къол аязынгдан келген жылыу битеу жашаууму тюрлендирип эди, сүймегенлерим а таш-агъач ашай ол сагъатда. «Иги сёз – жаннга азыкъ, аман сёз – башха къазыкъ» дегенди бир акъыллы таулу, аны унутма, мен эсинге тюшгенде.

Кёрмеймисе, ариу къыз, бюгюн битеу Чегем таулары санга табынадыла, манга бир азчыкъ кёл этдиргенле да аладыла: «Къонакъ, къоркъма, ол къызны (аты Жулдузду) сакъла, бек хычыуун сёзню, сени дуниягъа жангыдан жаратырыкъ сёзню. Ол заманда ачыкъ къазауатдан окъдан къутулгъанча къутуллукъса, санга азап сынатхан сагъышларынгдан. Жулдуз бой сала турады сүймекликге; ач кёп бушуу сынагъан ата юйюнгю эшиклерин, сени да, юйюнгю да, элинги да жарытырыкъ жарыкълыкъ кирирге хазырлана турады ары, тазалыкъ, чомартлыкъ, намыс да. Ууалма, кюйме, бишме, кюл, ойна, чыкъ ортагъа, Жулдуз бла тепсе. Къызла, жашла да сукълансынла сизге!»

Къонакъ, жукъудан уянганча болду, кеси сагъышларынгдан къутулуп, кюле, ойнай тургъан жашлагъа, къызлагъа кезиу къарай. Жулдуз анга къарап аз ышарды да, Къонакъны насыплы этди.

IX

Шауаланы Къонакъ хажини кишилигини (ол биринчи кере хаж къылыргъа барып къайтханлы жылдан атлады), фахмусуну, адамлыгъыны юсюнден тѣлюден тѣлюге ѳте келген хапарла бизни заманнга дери жетгенлерине бек къууанабыз. Мени акъылыма кѳре, ала жаланда бир тукъумну угъай, саулай да миллетни тарыхыны бир ийнаныулу бутагъыдыла. Ол жыл Малкъарукълары жыйгъан киеу нѳгерни хапары да халкъда аны кѳлден чыгъармалары сакъланганча сакъланады. Была, киеу нѳгерле, таула, тѳшле, ыфчыкла бла ауа, Къарачайгъа жолну иги да къысхартып, Балыкъ Башындан артыкъ узакъ болмай, таула арасы ѳзенде, кюнлюм, чегет бетледе, ѳсюу чеги хорлагъан къалын кырдыгы тау аязда тенгиз чайкъалыуун къатлагъан жайлыкъгъа жетип, тѳгереди малдан толлу, тап ишленген, бир къошда тохтайдыла. Ала къош къатында сюелген адамла бла салам-келям болушуп, къонакъбайла кеси сѳзлерин айтхынчы окъуна, чегемлиле, атларындан тюшюп, къарачайлыла бла къол тутушуп саламлашадыла. Алайда кесин бирсиледен эсе ѳхтемирек да, базыныулу да жюрютген тизгинли, ѳсюмлю, чырайлы адам, баям, ырысхысына, къош байлыгъына заран тюшюрмей сакъларгъа, айнытыргъа суйген адам болур эди, ѳмюрде кѳзюне урунмагъан адамлагъа кезиу-кезиу къарап чыкъды, тынгысызлыгъын чыртда билдирмезге кюреше. Ыстауатда малларын, ауузундан сѳз чыгъармай, кѳз къарамы бла санап чыгъыучу адам эди ол, артда белгили болгъанына кѳре.

Жашла, къонакъбайланы отоу шошлукъда тынгылап, тѳгерекге-башха къарагъанларын ангылап, Къонакъны кѳзюне къарап тохтадыла. Шауа улу аланы муратларын сормай ангылады. Сора Къонакъ айтды кимле болгъанларын, не айланганларын. Ызы бла Къонакъ, хапарын бир кесекге бѳлюп, къошну ишлеген адамланы фахмуларына, хунерлерине энчи багъа бичди кеси акъылында.

Бурун заманлада, Къарачайда, Малкъарда да журт ишлерге усталыкълары жетишген адамла болмагъан кезиуде, бичимли юйле ишленмегендиле. Хар ким кесини къарыууна кѳре, жарылмагъан тѳгерек агъачдан юй ишлеп, аны ортасына багъана уруп, багъананы юсю бла узунуна аркъау салып, анга да жангыдан тиреуючле тиреп, эшикни (босагъаны) тюбюн бегитирге да бир узун таш аудуруп, от жагъаны аллына да бир сыйдам таш орнатхандыла. Юйню ичинде бир къабыргъагъа хапчук жыярча жыйгъыч, экинчи къабыргъагъа уа сауут (адыр) жыярча агъач тапка ишлегендиле. Къонакъ къошну ичине кирген заманында, алгъыннгы журтлада болуучу халны кѳрдю мында да. Къошну иеси башына керти да сакъ адам болгъанын ангылады.

– Жашла, элге тигелейик, – деди узун бойлу, чырайлы киши. – Чегем бийни адамларын къошда къоюп кетсем, айып болур.

– Тамата, бек сау бол, – деди Къонакъ, – алыкъа жолубуз узакъды, онг бар эсе, бюгече былайда къалайыкъ, танг аласы бла жолгъа атла-ныргъа керекбиз.

– Аллах бу къолгъа алгъан ишигизден къууандырсын, чырмауладан тейри сакъласын. Сизни къууанчыгъыз – бизни да къууанчыбыз. Аны алайлыгъын хар бирибиз да билирге керекбиз. Бир тюрлю зат бла чырмалмасам, сиз жолгъа атланнгынчы жетерме бери. Жашла, сиз а (кесини сюрюучюлери таба бурулуп), мал союгуз, къонакъланы алларында айыплы болмагъыз. Къонакъладан тилерим а буду: бек огъурсуз итибиз барды, кече, бизни жашладан адамны нёгер этмей, эшикге чыкъмагъыз...

«Тейри, тамата, бу жолгъу хапарынгы уа жаратмадым, – деди Къонакъ кеси акъылында. – Итден къоркъуп, эшикге чыкъмай а къалай турлукъбуз?»

Да Шауа улу таматаны айтханын сансыз этген эди да, кёрген эди кюнюн, – кече белинде къошдан тышына чыкъгъан заманында ит, тауушсуз келе келип, Къонакъны аркъасына секирди. Тишлерин желкесине беклеген заманында, кёкде жулдузла минг кере кёп болуп кёрюндюле. Къонакъ, не бек кюрешди эсе да, итни кесинден айыралмады. Андан озса, палахха къаллыгъын ангылап, къамасын чыгъарып (аны къошда къоймагъанына да къууанды), аны бла узалып, итни белинден эки этип къояды. Ол заманда итни арт бёксюмю жерге тюшгенликге, тишлери Къонакъны желкесине бекленнгенлей тургъандыла. Шауа улу ахыр болалмагъанында, къошха кирип, нёгерлерин къозгъап, алагъа чыгъартханды итни тишлерин.

Кесини ёхтемлигини хатасындан экинчи кюн Къонакъгъа бек уялыргъа тюшдю. Къошну, малны иеси, ингирде айтханыча, эрттенликде къошха табылды; мычымай билди ишни болушун: къонакълары итин жойгъанларын билгенинде, кёзлери от чакъдыла. Атындан тюшалмай кёп кюрешди. Сора, кюмюш бла накъышланнган иерини къашына онг къолу бла жабыша, былай сорду:

– Бу огъурсуз ишни манга ким этди?!

Ол соруу чегемлилени бек жунчутду. Къошда болгъан дагъыда эки ит сыртлыкъгъа ёрлеп, сыйыт-жиляу этген халда бирде шош, бирде къаты юрдюле.

– Тамата, айып этме, – деди Къонакъ, – менме нёгерлерими айыпха къойгъан. – Ол сюелген жеринден не ары, не бери тепмей турду, алайгъа битип къалгъанча. Тамата ыйлыкъ сёз (намыссыз, къылыкъсыз сёз) айттып, бютюнда бек уялтыр деп къоркъгъаны уа бютюнда борбайсыз этгенди. Айтмады ол чегемлилени намысларына чюйре келлик сёзню.

– Кимладанса кесинг да? – деб а сорду, экили ангылашынган сёзюне жол бере.

– Шауаланы Ёлмезни жашыма, тамата. Атым Къонакъды.

Къошну, малны иеси къарамын жерге бошлагъанлай турду иги кесекни. Ызы бла, башын ёрге кётюрюп, талгъыр кёзлери, сыйдам бети, кенг акъ мангылайы бир кесек жарып, Къонакъ таба бир-эки атлам этип айтды:

– Ахшы улан, бу ит бла адамгъа бет этерикме деп эсимде да жокъ эди. Алай ит ючюн ёмюрюмде биринчи кёрген къарындашымы къалай жаулайым?

Ол адам, Къырымшаухалланы Алибийни жашы Токъмакъ болуп чыгъады. Шауа улуну хатерине ол жангылан къой сюйдуруп, алай ашыргъанды къонакъланы.

* * *

Шауаланы Ёлмезни жашы Къонакъны юсюнден халкъда жюрюген хапарладан сора да Къабарты-Малкъарны тарых китапларында да керти шартлагъа тюбейбиз. Мен аланы бир-экисин китапда жазылгъан халында (орус тилде) хайырланыуну дурус кёреме. Ол хаж кылыргъа кёп кере баргъанды деген хапарла жюрюйдюле. Алай аны керти болушун айталгъан адамгъа тюбемегенме. Ол хаж кылыргъа ахыр кере тебирегенинде уа, Къабартыда, Малкъарда да белгили, сейирлик атыны – «Капашны» жилягъаны уа сылтаусуз керти хапарды. Аны алайлыгъы тёлюден тёлюге ёте келген керти сёздю. Къонакъ жолгъа тебирегенинде, «Капашны» жаягъына кысып: «Сау кьал, антлы шуёхум», – деген сагъатында ат ачыгъындан жилягъанды. Ол болум Къонакъны ашыра келгенлени да жилятханды. Ол заманда айтханды Шауа улу:

– Бу жол мен юйюме сау къайтырыкъ туююлме, – деп. Къонакъ кеси айтханлай болгъанды иш ахырында.

Муну жигитлигине, акъылыны теренлигине, халаллыгъына бла тюзлюгюне уа кёпле сукъланнгандыла. Тау ауузланы бийлери ма аны ючюн излегендиле Къонакъны нёгерлигин. Тукъуму бла аладан кем болмагъанды, тюзюн айтсакъ. «Къарачаевцы и балкарцы» деген китапны 140-чы бетинде (ол 1989 жылда Москвада «Наука» деген басмада чыкыгъанды) былай жазылады:

«Тейри Шики. Шаваевы (Шауалары – уздени, были на правах биев)».

Тукъумну белгили адамлары Тёрене юсю бла кюреше тургъандыла бийлик атны алыргъа. Чырмаулагъа тюбей, ол муратларына жеталмай кьалгъандыла.

Х.М. Думановну 1994 жылда Нальчикде «Эль-Фа» басмада «Вдали от Родины» деген ат бла чыкыгъан китабыны 106-чы бетинде бизге керекли жазуугъа тюбейбиз:

Подписка

Горцам, отправляющимся для поклонения гробу пророка Магомеда сроком на один год.

Ноябрь дня 1863 года:

1. Кунак Шаваев 10739;
2. Кучук Джанхотов 10738;
3. Даут Шаваев;
4. Магомет Тучаев 10736;
5. Ибакъ Тетуев 10733;

6. Къайсын Суншев 10734;

7. Мусост Кучуков 10735;

8. Джамал Келеметов 456.

ЦГА КБР. Там же, 138.

Бу тизмеде окъуна кёрюнюп турады хаж къылыргъа тебирегенинде, нёгерлерини кёбюсю бий тукъумладан болгъанлары.

Хар адамны тукъум атыны ахырында жазылгъан тарыхла ол адам тыш къыралгъа тебирегенинде берилген паспортланы номерлеридиле.

Дагъыда быллай бир документге кёпле эс бурадыла. Алгъаракъда аны юсюнден айтханбыз. Не документ болгъанын экинчи кере да эсигизге сала кетейим: «Документы по истории Балкарии» деген ат бла Е. О. Крикунова жарашдырып, 1959 жылда Нальчикде чыкыгъан китапда Малкъар, Холам, Бызынгы ауузланы бий тукъумларыны келечилери, энчи мухурларын салып, жарым патчахха халкъны атындан Прошение жазып жибергендиле. Ол документге Шауаланы Къонакъ хажы да кесини энчи мухурун салгъанды. Бу къагъыт 1864 жылда жазылгъанды. Алай эсе, Къонакъ хажы къылыргъа 1863 жылда ноябрь айда ахыр кере баргъанды десек, терс боллукъду. 1866 жылда баргъанды ахыр кере, аты да ол кюн жилигъанды. Ол жолоучулукъдан артха къайтмагъанды Къонакъ, анда ауушханды.

* * *

Былайда бир кесек артха къайтайыкъ. Жулдузну атасына, анасына барып, ишни болушун ачыкъ айтыргъа базынмагъанлыкъ этгени Къонакъгъа тынчлыкъ бермей, кёп заманын уллу къыйынлыкъда ашырады. Болсада, кюнлени биринде арсарлыгъын женгип, артталлыда тынчлыкъ бермеген муратын тышына чыгъарыргъа таукел болду да, эки-юч антлы тенгин чакъырып, сёзюн узакъгъа созмай, ачыкъ этди... Жыр макъамлы Къонакъ сабыр, шош да айтып ангылатды муратын. Тенглерини кими ары, кими – бери созду Къонакъны айтханын. Тюзю – Шауа улу аладан ётгюр да, оюмлу да сёзню сакълай эди.

– Жетген жаш намыс бла артыкъ кюрешмейди, – деди Холамханланы Жижиу, – ата, анагъа соргъан да этмейди къыз къачырыр акъылгъа келсе. Не гузаба этер кереклиси барды жетген жашны, къызны юсюнде? – Жижиу гымых мыйыкъларын эки къолу бла кезиу сылай Къонакъны кёзюне ёхтем къарады. – Ойнагъанмы этесиз, аллай акъыллы сёзню Жижиудан башха адам айталлыкъ туююл эди.

Къонакъ чакъыргъан адамла: Солтанланы Таусо, Хочуланы Къубадий – бир бирге къарашдыла, ол сёзленни Жижиу угъай, кеслери айтхан сунуп, уялдыла.

– Жауун жер къоюнунда жылынса, тылпыуу акъ булут болуп атланады кёкге. Артда жауун болуп да къайтады артха, – деди Къонакъ сёзюню хыйсабын ангылатмай.

– Жауун кесине тансыкъ этмейди, жигит жан, – деди Жижиу, ол кеси сёзюне бюсюреди, баям, харх этип кюлдю.

– Дёрденлерин кёгетле женгнген терекле, санга, манга да баш иедиле, болушлукъ излегенча. Къонакъ бизни нёгерлигибизни излей эсе уа, боюнубуз кьылдан иничкеди, – деди Солтан улу, – жерде суусапларын къандырып, кёкге кётюрюлген акъ булутланы сыртларын сылай, кёк кенглигинде эркин учхан зурнукланы да барды башчылары. Къонагъ а барыбызны да башчыбызды. Ангылат, Къонакъ, биз не этерге кереклибизни.

– Былайда, Таусо, сен айтхан хыйсапха мен къошар зат барды деп билмейме, – деди Къубадий, – жашауну, табийгъатны да кеси тиллеринде ушакъ этерге къолундан келген ол затха акъылы, фахмусу да жетишген Къонакъ тенгибиз бюгюн бизни бери кенгеширге чакъыргъан эсе, ол да, кесибиз да оюм этерча сёз айтылыргъа керекди былайда. Ангылагъанбыз, суймеклик жерин табаргъа таукел болуп, татлы сёз жашны, кызыны да къанатландырып тургъан сагъатда, ангылаусуз кюч а жашыртын ишине жол берип, жүреклеге жара салып турады. Булбул жай гюллени кёрген сагъатында кеси жырындан къанмайды. Къонакъ жүрек жырын узакъ таулагъа дери эшитдирирча этген Жулдузну къолгъа этиуню жолун излейик. Суймеклик не менме деген адамны да къул-къарауаш этеди. Ол берген ауурлукъну, къууанчны кётюрюрге да кишилик керекди. Тюзюн айтсам, дуняда Къонакъгъа жол бермезлик суймекликге тюберикбиз деп акъылымда да жокъду мени. Барайыкъ ючюбюз да Чегемге, Бекмырза бла, Жанкуш бла да оноулашайыкъ, онг бар эсе, кызыны кесине да жолугъайыкъ, аны акъылын билгенден сора уа, кызыны атасына, анасына тюбейик да, жолгъа атланыргъа хаппахазыр болуп тургъан суймекликге къанат беригиз деп, сёзню ачыкъ салайыкъ.

Тюзю, Къубадий айтхан сёзле акъылы болгъаннга иги дерс эдиле. Къонагъ а, кеси акъылында айтылгъан, энди айтыллыкъ сёзлеге да ыз сала, терен сагъышха кетди. Бир ауукъдан а:

– Ата-ананы оноундан чыкыгъан иги туююлдю, – деди, сыйдам жүлюннген башын ёрге ауур кётюре, – кёпле сынагъан ишди, кызы да, жаш да, ата-ана саулукъда ёмюрлерин ала бла ашырлыкъ сунуп, кёп затны юсюнден уллу кёллю боладыла: юйдегили болургъа тебиреселе, аланы акъыллары чотха алыргъа керекдиле. Башха ишледе да алай. Кёрюп турабыз намыс жүрюген юйде тузсуз хантны окъуна татыулу болгъанын. Ата-ананы жокълугъу аланы «быллай жашаудан эсе бёрюден къачхан ит окъуна болгъуедим», – деп, жангы жашаугъа жол ызларгъа кюрешедиле. (Баям, былайда кыйын жашауну хатасындан кёп насыпдан къуру болгъанын ачыкълагъанлыгъы эди.) Алай ол тынч туююлдю – мурдору къарыусуз юй оюлгъан этеди, – жокъду жангы – тутхучсуз жашаугъа ийнаныулукъ. Жижиу айтхан сёзлени кыйматсызлыкъларын да ёнчеледи кеси акъылында.

Къонакъ, халкъны кёлюнде жүрюген жырладан, жомакъладан кёп акъыл алгъанын къайтарып айтыргъа тюшеди былайда да. Сабийлигинден окъуна алагъа акъыл бергенлей келеди. Бекмырза къошха тебиресе,

атха киеуню арт жанына болушлукъсуз минип болгъанды. Къонакъны ол ишини хыйсабы уа – къошда малчыланы жомакълары, жырлары бир ингирде да ёчюлмегендиле. Бекмырза да элде аллай малчыланы – фахмулуданы излеп, багъа бичип алгъаны даулашсыз эди. Алай бюгюн нек эсе да кеси сёзюне тохтамай аякъ бюкдюрюрге хаппа-хазыр болуп тургъан Жижиу (аны ол халын Къонакъ чыртда ангыламайды. Ала жюрютген тенгликге Шыкъыда кёпле сукъланадыла):

– Къонакъ, биягъында мен айтхан оюмгъа жаз тил бла къан къусдурдунг, тейри, – деди Холамхан улу.

Аны алай айтханы бирде ауур кёрюндю Къонакъгъа, бирде уа ол ёхтемлигин бирсилеге окъуна сездирди. Сёзю менме деген кишини борбайларын къыркъды эсе, нек ёхтемленмезге керекди? Ол заманда Жижиуда ёкюннюню ауазы эшитилди. Биреу ауурлугъун салып, къарын тюбюн басып ачитханча, къычырыгъы кёкге барды Жижиуну. Ол былхымсыз къычырыкъны эшитгенде, Къонакъ жашауунда биринчи кере сёзди къоркъгъан не зат болгъанын. Ким эсе да мурдарлыкъ этерге хазырланган окъуна сунду ол.

* * *

– Къонакъ, киеу нёгер жыйып келгенинги ангылагъанма, – деди Жанкуш, мудахлыгъын ангылатмазгъа кюреше. – Не узакъ жоллада да кесинге нёгер излемегенсе, ала излегендиле сени, тапхан да этгендиле. Сен айтыр керекли этмегенбиз, Келемет улу да, мен да, баргъанбыз баш уруп Жулдузлагъа. Сау болсунла, атасы, анасы биз артха тюртюрча жаш туююлдю Къонакъ деп, ачыгъындан айтхандыла. Къызларыны юсюнде оноуну алагъа жетдирмегенле болгъанларын да айтхандыла. Жулдузну жилимукълары уа Чегем сууну ташларын эритедиле. Къарындашым, заяды айланыуубуз, жюрюуюбюз. Къызны Малкъаргъа Абайлагъа ашырыргъа хаппа-хазыр этгендиле.

Тюнене Шерифат да, келип, ол хапарны билгенден сора, аман сэгъатлы болуп къайтханды юйюне. Жашчыгъы да – Таубий, иги айныгъанды. «Къарашауай – Алауганны деу жашы, чыран бузла боладыла сууу, ашы, – деди Къонакъ, ауазын кишилеге эшитдирмей. – Кюе киермек (кюе бурун заманлада, къылычдан, садакъ окъдан сакъланыр ючюн, темир тогъайчыкъладан эшилген кёлек), ол а сакълармы къыйынлыкъландан? Не зырафына жаншайма мен? Нек къорууланыргъа керекме кимден да? «Чегемлиле къара жерде къаргъа ызын ызлайла, къолларына тюшген жауну къой этинлей ашайла. Тукъумунда къарты-жашы бирер ушкок туталла, къачхан душманларын бёрю жыйын киби къууалла»...

Ол сёзле да элгендирмедиле Къонакъны. Жаш, суймеклик сант этдире тургъанын ангыласа керек, акъылын озгъан заманлагъа атландырды да, сабийлик жылларын эркелетди.

Аны жаны-тини Шыкъыны Чегемге аугъан бийик сыртлыгъына ёрлеп, алайда ёрге айланган жаны жалпакъ, сыйдам, жерге айланган жаны жютю тишли талгъырбет ташха олтуруп, туугъан элине къарап,

зауукъ этгенден суйгени жокъду; аллай кезиуледе Шыкъыны биринчи кере кёргенча тансыкълайды, хар юйню чорбатына, ожагына, арбазына кёз жетдиреди. Бирде къыл кьобузун неда сырыйнасын алып да келиучюдю бери. Сырыйнасын сокъса чыпчыкъла аны ариу макъамына кьошулмай кьалмаучудула. Атасын, анасын эсгерген сагыатында къыл кьобузун сарнатады. Солугъан сагыатында уа, аны усталыгына эс бурган адам болурму дегенча – тегерегине уяла-уяла кьарайды. Махтанып угъай, согьулган аны кьой, башхаланыдамы мудах этди деген акъылда. Кырдыкга сыртындан тюшюп, кёкге кьарады да, акъ дёрденли булутланы бирге жыйыла, дагыда тозурай турганларын а биринчи кере кёрдю. Бу жолгъа дери табийгъатны ол халына тюрслеп бир да кьарамагъанды. Андан сейир этди акъдёрден булутланы бирде бир жерге жокку болуп, тынчайып турганларына да. Кертиди, сейир этгенликге, солуюу тыйылыргъа жетиб а кьарамады. Табийгъат, адам айтып тау-усмазча, кёп суратлыды деп кьойду Шауа улу ахырында. Алай Чегем чучхурларына дери барып, табийгъат ишлеген ол сейирлик суратланы да сансыз этип кьоймагъанды, Балыкъ Башындагы чучхурну тюбюнде уа, сюелип, жууунган окъуна этгенди, аны тёппесинден кьатылган кючлю шоргъа мийисин тепдире. Алай бу суу да, Шыкъы суу да хаж кылыргъа баргъанында ол кеме бла жюзюп ётген Къара тенгизге кьошулганларына ишексизди. «Къара тенгиз, бу суула кьошула кетип, уллу да, терен да андан болгъанды», – деучюдю кеси акъылында. Шыкъыда, Чегемде да Кьонакдан сора ол затны билген алай кёп адам болмаз. Ол суула Шыкъыны, башха тау эллени да терен солуюларындан, тегерекде ариулукъдан, халкыны кёз кьарамларындан, жигитликлеринден, сабырлыкларындан да хапар айтып барадыла тенгизге.

Да Кьонак хаж кемеде жюзюп бара, Шыкъыны, саулай да Холам-Бызынгы ауузунда кеси аягы жетген (Кавказда ол жетмеген хазна жер а жокъду) жерлени барысын да эсгериучюдю. Кёп болмай Кьонакгъа байрым кюн межгитге жыйылганланы алларында сёлеширге тюшгенинде айтхан оюмларын кёлюнден кьайтарды. Ол жамауатны кесине ийнандыргъанына бла кьалгъанына багъа бичерге керек эди да, андан эсгерди ол кюнню.

«Шариатха кёре жыл саны жетген, акъылы жеринде болган хар бир буслийман адам – эр киши да, тиширыу да, Ислам дин буюргъан хар бир борч бла бирге, кьоймай, созмай, заманында намазларын кылыргъа керекдиле. Адам намазына сакъ болургъа керекди. Уллу Аллах Сыйлы Къуранны элли беш жеринде хар бир муслийман эр кишиге бла тиширыугъа намаз этерге буйрукъ береди. Отуз юч жеринде намазына бла зекятны уллу борч этип, этерге буйрукъ берип, экисин да бирден айтады, тенг этип. Барын да бирге санасакъ, Сыйлы Къуранда Уллу Аллах намазны юсюнден жюзден артыкъ аятда айтады.

Хакъ, Шариф хадислени биринде Файгъамбар, Аллахны саламы анга болсун, былай айтханды: «Къыямат кюн Аллахны кьулундан бек

биринчиден намазны юсюнден сорлукъдула, – этгени ючюн да, этмегени ючюн да».

Элни эфендиси Акой жыйылгъанланы алларына Къонакъ хажиге уллу ыспас этди:

– Къонакъ хажини Аллах бизге къызгъанмасын. Бюгюн былайда ол айтхан сыйлы сёзле дин китапдан дерс алгъан кибики. Быллай бир адамы болгъан эл насыплыды, намыслыды. Къонакъ хажиден оноу излеп азла келмейдиле Шыкъыгъа, дин жаны бла да, жашау сартындан да, намаз къылмай, ол борчундан ахча берип къутулургъа умут этгенле жёнюнде Къонакъ хажы айтхан сёзле эсигизде болур: «Бир адам, намаз этмей къутулургъа умут этип, намазны хар бир рекагъаты ючюн ахчасын миллиардла бла садакъагъа къуюп, аны ючюн а башха адам минг рекагъат этип чыкъса да, къабыл болмайды, саналмайды бир заты да...»

Уллу, гитче да, – тиши, эркек да сагъыш этерча оюм айтханды Къонакъ хажы къарындашыбыз. Къонакъ хажы, акъыллы башынга, таза ниетинге, уллу кишилик халларынга къурман болсун жаныбыз.

Къонакъ хажини хар эсгериюу жанына ырахатлыкъ бере, эл ахшысы – элни ёмюрлюк чигинжиси болгъанын да тюзге санап, игиле ёлселе, аланы акъыллы сёзлери, аперимлик ишлери халкъ бла бирге жашарыкъларыны кертиликлерине кеси оюмунда багъа бичип, ёмюрден бери да жау, бал къайнай келген Шыкъыда эсли, фахмулу адамланы кёплюклерине къууана кётюрюлдю ёрге. Ол Чегем дуппурундан къарагъан сагъатында Шыкъы тойдан, оюндан толуп эди. Бир кесекден Къонакъ келген ызына жол салды.

* * *

Къонакъ хажы, Черек ауузуну бий тукъумларыны адамлары чакъырып (II/XI 1864 ж.), ары барып, анда жерни юсюнден оноугъа къатышып, жазылгъан тарыгъыу къагъытха кесини энчи мухурун салып къайтханлы, аны аты файгъамбарланы бирини атыча жюрюйдю тау жамауатыны ауузунда. Алай аны анда айтхан сёзюн эшитгенледен бир-экеулен кёзюне-башына тебинип, тынгысыз этгенлерин а бир да унутмайды Къонакъ. Кёпчюлюк аны жанлы болуп сюелгени окъуна аны ол учхаралыкъдан кери этмейди.

– Тюйюш-урушну ахыры къан тёгюлююню излейди, – деген эди Къонакъ хажы, – «... алайсыз къоншуларыбызны тиллерин къапдыраллыкъ тюйюлбюз, беллерин бюгаллыкъ тюйюлбюз», – дегенлени эссизликлерин кёзлерине айтып.

– Алан, Къонакъ хажы, биз быладан гыржынмы тилейбиз, жер, мюлкю тилейбиз, – деген эди Абай улу Къасболат, – жерибизге, мюлкюбюзге сугъанакълыкъ этмегиз дейбиз. Бу не ишди, къайдан эсе да бирден келип, жерибизни бийлеп, мюлкюбюзню къолгъа этип, аны бла да тынчаймай, жашаусуз этгенлерин не кече, не кюн тохтатмайдыла. Билек кючге жетгенде, биз былагъа хорлатырыкъ тюйюлбюз.

– Абай улу, билек кючден эсе акъыл кюч онглуду, – деди Къонакъ хажи. – Мен акъыл юйретмейме сизге. Сёлешейик, къалай тап эсе да, оноуубузну алайында тохтайыкъ. Мен айтханнга магъана берсегиз, ишни болушун тынгылы жазып, жарым патчахха атландырайыкъ. Бек игиси, – къагъытны анга элтип, кеси къолубуз бла тапдырсакъ.

– Мен Къонакъ хажи жанлыма, – деди подпоручик Шаханланы Хажимурза.

– Тейри, Къонакъ хажи айтханын мен да тюзге санайма, – деди юнкер Мисакаланы Гиргъокъ...

– Не да болсун, аякъ тюпге тюшерге кюрешип туругъуз, – деди Абайланы Алий, – ахырысы-къысхасы, былагъа кесибизни танытыргъа заман жетген болур!

Ол хапарла халкъгъа белгили болуп, ол бичди жыйылгъанланы сёлерине багъаны. Къонакъ хажини эсли сёзю Шыкъыны жамауатына да жетди, ыразы болду эл анга.

Къонакъ хажи «Бийнёгерни жырын» айтыргъа бек суюноучюсю Черек ауузуна да белгили эди. Аны себепли ол кюн ары жыйылгъанла тиледиле жыр айтырын. Аны Къонакъ бла бирге баргъан Суююнч улу Къайсын да тиледи Малкъаргъа жыйылгъанланы ыразы этерин. Шауа улу уугъа баргъан заманында бютюнда бек суйгенди ол жырны айтыргъа – магъанасын теренден ангылагъаны себепли.

Аны ауазын эшитген кийик жаныуарла къаядан къаягъа секирип букъгъандыла. Къоркъгъандан (андан къачхан кийиклеге) къол кётюрюрге жарамгъанын ангылагъанды Къонакъ. Алай андан къачхан кийиклени уа ызларындан болгъанды – аллай кезиуледе танылады таулуну кишилиги.

Бийнёгер

1

Гезох улу Гезох эди, бий эди,
Гезтентиде кеси кибик бир эди.
Аны эли къая тюбю ыржыда,
Тар жолларын талай элле ырхыла.
Алтынлы деп къауалы да бар эди,
Уугъа чыкъса, уллу къазан тар эди.
Юч уланы – Къайсын, Омар, Бийнёгер,
Батыр жашла, къоркъа, къача билмеген.
Къайсын эди малгъа къыйын салыучу,
Омар эди сахарлагъа барыучу.
Кичи жашы Бийнёгерди – эркеси,
Дуппур эди, Чунгур туюл желкеси.
– Дуппур желке, – чомартлыкъны белгиси, –
Дей эдиле Гезох элни эллиси.
– Бийнёгерим, – дей эди Гезох – хыпыяр, –

Ол сау жетсе, къаядан ким тыяр?
Бийнёгерни хапары жокъ аладан,
Танг атханлай, чыгъа эди къаладан.
Ушкок атып эришеди ёзенде,
Танг-тамаша боладыла кёргенле.
Къамичи саплай субай эди, иничкебел,
Кенгкёкюрек, кючге жетсе да, гёбел.
Гезохланы батыр уучу тукъумда,
Ёседи ол, палахладан къутула.

2

Жашай кетди Гезох улу, къарт болду,
Аны аты къалгъанлагъа нарт болду.
Чубар атын Гёзетлеге ашыргъанды,
Уллуларын къатына чакъыргъанды.
Гезох – уучу тау тарлада бир эди,
Аны сёзюн эки этген ким эди?

Жыр узунду, Къонакъ хажы аны саулай кёлунден билгенди, тойлада, жамауатха тилетмей, ахырына дери жырлагъанды. Ол кийик ёлтюрсе, этин элде къарыусузлагъа, ёксюзлеге юлешгенди.

X

Малкъардан келе, Суююнчланы Къайсын бла Шауаланы Къонакъ, антлы тенгле, шуёхла – 1863 жылда хаж къылыргъа да бирге баргъандыла ала, Къабартыда Дохчукъ деген бийге къонакъгъа баргъанларын да эсгереди. Ол сейирлик жолоучулукъ эди – бусагъатда да (27/III 2016) халкъ ауузунда жюрюген хапар.

Бу антлы тенглени шуёхлукъдан айырыр сылтау болмагъанды кёп жылланы ичинде. Ахырында бир бирге къанлы жау болуп тохтагъандыла – аны юсюнден да жазылады бу китапда.

* * *

Суююнч улу Къайсын Къабартыда Дохчукъ деген бий бла ышангылы шуёхлукъ жюрютгенди. Ала бир бирге терк-терк бара, келе тургъандыла. Бир кюн Къайсын Дохчукъгъа къонакъгъа атланганды. Сёзсюз, ол, хар замандача, Шауаланы Къонакъны нёгерлигин излегенди. Бу айтханды Чегемге Бекмырзалагъа тебиреп тургъанын. Ол сылтау туююл эди – артха салыргъа жарамагъан жумуш эди. Къайсын, Къонакъны сёзюню кертилигин ангылап, кёлю бла былай айтып тиледи:

– Мен анда бир къауум кюн турлукъма, онгунг болса, бир-эки кюнден ары келсенг, бек ыразы этериксе.

Къонакъ къачан, не заманда барлыгъын билдирди.

– Жолгъа сени бла атлансам, кѐлюме хошлукъ келеди, – деген эди Къайсын, – сен айтхан жыргъа тынгыласам а, къууанган да, жарсыгъан да этеме. Аладан озгъан заманланы ауазлары эшитиледиле, халкъ жигитлени сыфатлары кѐзюнге кѐрюнедиле, сора адамлагъа халал боллугъунг келеди...

Тенгликни, шуѐхлукъну юсюнден кѐп сынауладан ѐте келген Къонакъ бу жол да сѐзюне табылды; Суююнч улуну тилегин толтура, жолгъа айтылгъан заманга атланды.

Шауа улу халкъ таныгъан атына – «Къапашха» да минип, бара тургъанлай, Идара ѐзенинде бир атлыгъа тюбеп къалады. Ала салам-келам боладыла. Сора ол атлы, андан-мындан сѐз къозгъап, Къонакъны чекден чыгъарыргъа кюрешеди.

– Хапарны аз эт да, жолунга бар, – дейди Шауа улу. – Къабарты тилни да уста билип болгъанды Къонакъ хажи.

– Тейри, таулучукъ, къайры барлыгъымы сен айтыр кереклиси жокъду манга, – деп, тауча сѐлешгенди, чепкен женглерин ѐрге къайырып, билеклерини базыкълыкъларын кѐргюзтюрге кюрешип, онг аягъын да ѐзенгиден чыгъарып, бутун атыны жалкъасына дери кѐтюрюп, бир сейирлик эшилген, къызылсап къамичиси бла ол бутуна къатыла. Сабийлигинден окъуна ол кѐрген жашау болумла жюрек уруууну кюзгюсю бола келген Къонакъ, урушда сермеш къыйынлыгъыны ауурлугъу башын басхан аскерчини суусап азабы къысхан заманында болуучусуча, тили, ауузу къургъакъсып, сагъыш этерге окъуна заманы къалмагъанын ангылады. Бу танымагъан сер жолоучу, атын сыйырыргъа кюрешгенинде уа, андан ары тѐзерге чыртда мадар къалмагъан сагъатда да ариу айтып кюрешеди Шауа улу. Алай ол сер жолоучу, аны къоркъгъан, жалынган этген сунуп, бютюнда къаты къадалып башлады. Ёмюрюнде жюреги кѐтюрген шартладан эсе, жилиу келтирген палахлагъа кѐбюрек тюбей келген Къонакъ, ауазын иги да кѐтюрюп, былай айтды:

– Бусагъатдан озмай, аллымдан къурумай эсенг, дуниядан къурутама.

– Дуниядан ким кимни къурутуругъун кѐргюзтейим, – деп, бу адам, ат юсюнде тургъанлай, Къонакъны жагъасына жабышды, къамичиси бла башы табагъа сермеди.

Тѐзюмю тауусулгъан Къонакъ, онг къолун аны иер къашыны тюбюне сугъуп, ѐрге хыны тартып, иерни айылларын юздю, алайда ол атлы иер къатыш жерге сыртындан тюшдю. Сора Къонакъ ол адамны атын да адеж тутуп, Суююнч улу Къайсынны къонакъбайыны арбазына жетди къысха заманны ичине.

Къонакъ артда билгенди анга тюбеген атлы Дохчукъ улуну гѐжефи болгъанын. Дохчукъ улу гѐжефин аямай махтап болгъанды Суююнч улу Къайсыннга. Сора Къайсын айтханды анга: «Ол аллай бир жигит да, къарыулу да эсе, мени шуѐхум бла сермешсин, ол эрттенликде жолгъа чыгъарыкъды, тюшлеге Идара ѐзенине жетерикди, ол быллай адамды (Къонакъны кесини, атыны юсюнден да хапар айтыргъа кюрешеди,

къабартылы гёжеф жангылмаз ючюннге), аны аллына тубесин гёжефинг», – деп. Бу ёчешиуде Дохчукъ улу кесини айтхылыкъ кёк ажирин къытдыргъанын да билди Къонакъ.

Не жигитликни да, махтанмай, сабыр этиучю Къонакъ, бу жол а таза да чекден чыгъады, – Къайсынны жагъасына жабышыргъа аздан къалады.

– Мени башым бла ойнаргъа не ишинг барды?! – дейди Къонакъ, къамичесин Къайсынны кёз туурасында ойната. – Бу харам ишигизни алгъадан билген болсам эди, гёжефигизни угъай, кесигизни бауурландырыр эдим къара жерге...

Ол кюнден башлап, эки шуёх бир бирге кёлкъалды бола жашадыла кёп заманны. Къонакъ Суююнчлагъа кёл ашагъанлай жашагъанды. Аладан бир къауум жаш Къонакъны жояргъа да кюрешгендиле. Болалмагъандыла. Алай ишни теренден-тереннге кетип баргъанын ангылагъан Суююнчлары Къонакъ бла жарашыуну жолун излегендиле. Къайсын къурманлыкъ этип, кечгинлик тилеп жарашханды Шауа улу бла.

* * *

Насыпсызды Къонакъ хажы, жашаусузду Къонакъ хажы. Кюеди, бишеди ол. Бир заманда Къарачайда эшитген жырыны бир кесегин кеси акъылында айтды:

*Къамгъут бий Гошаяхны кёргенди
Сабий къызчыкъланы ичинде;
Сейир бир ариу къызчыкъ,
Бузугъу болмай юсюнде.
Къамгъут бий аны урлады, бир киши да кёрмеди,
Эл-Журтуна келтирди, биреуге да бермеди.
Элтип аны эмчек анасына берген эди,
Заманы келсе, алырма деп,
Аны кёлуне келген эди.*

«Къалай ёчюлюп къалырла жаш умутларым; дуня ачыулары тохтамай мени ызымдан тюшюп турургъамы керекдиле?! Ол деген не сёздю, кючден тиргизилген отум ёчюлюпмю къалыр? Не артыкълыкъды бу?»

Жулдузну жилямукълары ташны эрите эселе, кимди бизни жолубузну кесген? Жаным кюеди. Биринчи кёргенлей, къызны суюдюм, сау дуняны жарытхан Жулдузну. Дунягъа жаратылгъан кюнюмден бери излегенме аны, кёрюрге термилип. Тапдым. Угъай, насыбымы сыйырдыла, кёз кёре къанатларымы ууатдыла. Билмеген адамыны къолуна къалай тюшерикди Жулдузум?! Ансыз жашау манга ёлюмню жокълатырыгъына ишексиз болугъуз. Бекмырза, Жанкуш, учхара сёзлеге ийнанып, къалай тынчайып къалдыгъыз? Жулдуз, къалай тубейим мен санга? Сёзюнгю эшитир эдим. Ыразылыгъынгы толу билсем, Къамгъутну жигитлигин къатлар эдим.

Ол кезиуде Къонакъны къулагъына ёмюрюнде эшитмеген ауаз бу тизгинлени эшитдирди:

*Алтмыш башлы, ала къарлы тауладан
Жауун ётер, къар да кетер, зат къалмаз,
Къуру шууудан жерден чыкъгъан шаудан,
Терек бахча да дайым чагъып турмаз.*

* * *

Жокъ бир затдан да магъана, – жүрек сабырлыкъ тапмайды Къонакъ не жырдан, не эсгериулеринден. Бу ишни юсюнде биягъы Суююнчлары усталыкъларын кёргюзтгенлерине ишексиз болду. Жулдуз Суююнчланы Къайсынны къатыныны экиге айланган эгечиди – Малкъарукъланы Къаспотну къызы Окъа Суююнчланы Къайсынны къатыныды; Жулдуз а Къаспотну эгечинден – Кермахандан туугъанды. Атасы уа Барисбийланы Хажи-Дауут.

Огъары Малкъарда болгъан ишни бир да унутмайдыла Суююнчлары. Биягъы шуёхла – Къайсын бла Къонакъ, Огъары Малкъаргъа – Абайлагъа къонакъгъа атландыла. Къайсынны кичи эгечи Аймёлек анда эрдеди. Бу жолгъа дери да бара-келе тургъандыла ары Къайсын бла Къонакъ. Бу жол а эки-юч кере да чырмаулагъа тюбедиле. Аллахны буйругъундан киши да къутулмайды. Таргъа кире баргъан жерде Къайсынны аты бир къылыкъсыз юркъю да, аны чынгыл къаядан атаргъа аздан къойду.

– Жюнге кирген тауукъча болдукъ, – деди Къонакъ, – аягъыбыз, къолубуз къыркъылып. – Кёзлерин къая жухдан айырып, Къайсын таба бек къоркъгъанын таныта къарады. Сампаллы кёнчегини бутлукълары иерини кёпчегине жашыбып къалгъанча болуп, атдан тюшалмай кёп кюрешди. Тюшгенден сора багъырмыйкъ Къонакъ, нек эсе да ушкогун чюелтди, баям, Къайсынны жунчутхан тышындан адам сунду. Аскер бармакъларыча тизилген хазырларына да узалды. «Бу ким эсе да, былайгъа бизни башыбызны сыларгъа келмегенди», – деди Къонакъ кеси акъылында. – Къайсын а, алайда адамны акъылына келмезлик затны эсгерди – Малкъарда Абайланы Къаланы сартындан соруу берди Къонакъгъа, ол айтханны эл къулакълаучусун эсине тюшюре.

– Аллахха тура, адамгъа таша акъылым манга тынчлыкъ бермейди, – деди Къайсын, ол узакъдан кёрюнген къала къачан ишленген болур?

Саны, сыфаты да келишген, кёзлери от чагъаргъа хазыр болуп тургъан пелиуан, ётгюр Къонакъ аз ышарып къойду, Къайсынны соруууна жууап бермей. «Тейри, шуёхум, атынгы юркгени санга сант этдиргенди», – деб а айтды кеси акъылында.

Ол кезиуде тар тау ауузну чегет жанында къалын агъачны теренинден:

– Къайдады ол къантулукъ Харун?!» – деген ауаз эшитилди.

– Тейри арада болсун, бу ишни жаратмайма мен, – деди Къонакъ, тегерегине бек сакъ къарай.

– Къайдады ол къантулукъ Харун?! – деген ауаз экинчи кере да эшитилди.

– Тейрини хакъына, бу тюз боюнлу даур туююлду. Къайсын, уш-когунгу жерле. Башынгы бир кесек ишлет, – сагъыш этерге онг болур эсе уа!

Къайсын ышарыргъа кюрешгенликге, Къонакъны сёзлери иги да ётдюле, баям, анга.

– Шо, бу адамгъа бир эс буругъуз, не айтырыгъына тынгылагъыз, – деди Къайсын, алайда башха адамла бла ушакъ этгенча.

Алай аны айтханына эс буругъа киши ашыкъмады, жокъ эди алайда башха адам.

Шыкъыны кеси жюрюучю жолларында, ол ёрлеучю тешлеринде, тауларында – кийик ызла, ыранлы жолла, кёзню къаматхан кезлеуле, къыш чилледе да жаз жылыуу биргесине айланган – адамлыкъны, кишиликини юлгюсю Къонакъ бу жол иги да тынгысыз болду. Къонакъ Малкъарда «Тёре» адамыды. Ол борчу да эсине туюшдю алайда. «Тёре» – тёр деген сёзден къуралгъанды. Тёр деген а юйде сыйлы жер – хант къанганы баш жаны. Башханы къой, мажюсю заманда окъуна тёр ол магъананы тутханды.

«Тёре» кенгеши бек сыйлыгъа саналгъанды. Ол кёп тюрлю урушланы (тукъумла арасында, къарындашла арасында окъуна болгъандыла урушла) тохтатханды. Андан тышында да «Тёре» халкъны бир оноугъа сыйынырын излеген, адет-тёре сакълауну жалчытыуда да баш кюч болгъанды – ол сыйлы кенгеш деген магъананы тутханы былайда да ачыкъды.

Юйде сыйлы жерге – тёре – тёр дегенлери Къарачайда, Малкъарда да белгилиди. Малкъарда «Тёреге» Къарачайдан да жюрюп тургъандыла. Ол жолгъа – «Тёре жолу» дегендиле. Къарт-Журтда да жыйылгъандыла ала тёреге. Бир бирге даулары болгъанла тюзлюкню «Тёреде» тапхандыла. Аны Къонакъча адамлары тюзлюкге къуллукъ этерге ант этгендиле.

Къонакъ бир кесек эс жыйды да, Къайсынны сёзю, кёзю бла да юр-кютмезге кюрешди. Была, атлагъа минип, жолларына кетдиле. Болсада жашла алайдан иги да узайгъынчы, биягъы ауазны эшитдиле:

– Къайдады ол къантулукъ Харун?!

Артда элде хапардан билдиле ол агъачны теренинде малларын тас этип, аланы излей айланган адамла болгъанларын. Харун а – аманлыкъдан бир жан тыялмагъан малсюр, урлагъанын бир кишиге тапдырмагъанды.

* * *

Жашла Абайланы арбазгъа кирген сагъатларында юйден жаланда Аймёлек чыкъды. Эр киши сартындан юйде адам жокъ эди – киеу –

Абайланы Асланбек бир кѳауум нѳгери бла, аны эгиз жашчыкѳлары да биргелерине, эки-юч кюннге Уштулугѳа кетгендиле: Апсатыны малларына да хыли этер, табийгѳатны тауушлукѳ кѳкюрегинде – Уштулуда, кѳанат да керир акѳылда.

– Аллах, чомартлыгѳын кѳызгѳанмасын Аймѳлек, – деди Кѳонакѳ арбазны, алайда тѳгерекни тизгинлиligere кѳз жетдире, – мен айтырыкѳ сиз билмеген зат тѳююдѳю, Аймѳлек, жюрекге сѳйынмайды кѳууанчым бюгюн – хар жерде да тизгинлиликни кѳреме. Мѳлек арбазда, юйде не ауур ишни да кеси этерге сѳйгенди. Бюгюн кѳууанч жыр керекди сени арбазынга, юйюнге. Кѳууанч толкѳунундан эсирирге жетишген Черек ауузу Абайлагѳа, Шаханлагѳа да борчлуду. Кѳонакѳ бла Аймѳлек кѳууанчлы кѳарамларын бир бирге бурдула. Ол сагѳатда Аймѳлекни кѳзюне кѳрѳюннген жашау илишанла: кѳобузчу кѳобузун алды кѳолуна, жашла, кѳызла бир бирге ал бермей чыкѳдыла тойгѳа. Кѳарт, жаш демей, олтургѳанла ѳрге турдула. Кѳарс тауушла Черек ауузуну бийик кѳгюн кѳолгѳа алдыла. Кѳонакѳ да чакѳырды Аймѳлекни тойгѳа. Сабий заманларында сѳймекликни туурагѳа чыгѳарыргѳа базынмагѳан жаш бла кѳыз муратларына бюгюн жетгенча кѳууандыла...

Аймѳлек сагѳышларындан алай терк кѳутулмады. Болсада, бир кескден кесин кѳолгѳа алып, кѳарындашына:

– Наныу, – деп, кѳарындашыны кеси сабий заманында атагѳан атын айтды да, – бу не ишингди, Кѳонакѳны арбазда сѳеп нек тураса? Киригиз юйге.

Кѳайсын, атасы ѳлгенден сора, сакѳал-мѳйыкѳ ѳсдѳрюп, кѳп заман тургѳанды. Ким айтып ѳтдирген эсе да, сакѳалын жюлотгенди, мѳйыкѳларын а угѳай. Юйге кирип, шапалыкѳ ѳте айланнган кѳызчыкѳны кѳрѳюп, анга мѳйыкѳларын буруп-буруп кѳарады. Жут кѳарады, хар атламын марады. Аны сезген Кѳонакѳны ичин сууукѳ тинтери бийледи, санлары суууп баргѳанча кѳрѳюндѳю кесине. «Намысы болмагѳан насыпсыз, кѳаражух», – деди ол кеси акѳылында. – Акѳылынгѳ башынга жый, сени эгечинге кѳарауашлыкѳ ѳтип айланнган сабий кѳызны намысы бла ойнаудан кенгде бол. Кесинг билесе мени, сени кибиклени, кѳол кѳтюре айланмай, сѳз бла хыликѳа ѳтип да ѳлтюраллыкѳма. Ёлгенни орунунда боллукѳса ѳмюрден– ахыргѳа, бюгюннгю терс акѳылынга хорлатсанг».

Кѳонакѳ Кѳайсынны ауазын ѳшитди: «Шуѳхум, сени оноунг кѳара булутча кѳрѳюнеди манга».

Сѳйюнч улу ол сѳзлени Кѳонакѳны кѳзюне кѳарап айталмазлыгѳын да биле тургѳанлай, Шауа улу олтургѳан жеринден ѳрге секирип турду. Кѳара халкѳгѳа артыкѳлыкѳ ѳтгенлеге, кеси тукѳумундан адамлагѳа окѳуна, кѳажау сѳелиуден артха турмагѳан Кѳонакѳ, ачыкѳ айталлыкѳды Сѳйюнч улуну былхымсыз оѳумун. Аллай кезиуонде тукѳумну эсли акѳсакѳаллары анга:

– Тейри арада болсун, Кѳонакѳ, бу багѳырбоюнла бла ачыкѳ сермешгенинги жаратмайбыз, – деп болгѳандыла.

Былайда Къайсын кыызгъа тутхан ниетин ангылата башлагъанды сёзю, халы бла да. Аны ахшы муратына жолун кесерге кюрешгенди кыыз.

Къонакъны мудахлыгъыны сылтауун билирге суюдю Аймёлек. Сормады, билалмады. Мёлек, отоугъа кирип, къудас чачын къайтарып-къайтарып тарады.

«Ырысхы кёп болса, къаугъа, фитнес, дау кёп болады, – деди Къонакъ, сёзюн кишиге эшитдирмей, – Къайсыннга Аллахын унутдургъан ол затды».

– Темиркъазакъ – тюзю Темиркъазыкъ. Бу жерни, кёкню да бирик-дирип, тутуп тургъан темир къазыгъына (чюйюне) саналгъан, къудурет берген кючдю. «Темиркъазакъ тепмез жулдуз» деп да андан айтхандыла. Баям, Аймёлек, Къонакъгъа бу сорууну мудахлыгъын чачар акъылда берген эди.

– Эл ашагъан эмеген деб а неге айтадыла, Къонакъ? – Аймёлекни ариу ишленген бурунуну сырты терледи, къалын, узун къара кирпик-лерин терк-терк тепсетди. Олсагъатда аны къарауаш кыызчыгъы да ышарды. Аны ышаргъанына Къайсын бек къууанды.

– Бёрю болурму? – деди Къонакъ.

– Угъай, – деди Аймёлек.

– Сарыуек болурму?

– Угъай.

– Сора билмейме, кесинг айт.

– Эл берсенг, айтырма.

– Къайсы элни берейим?

– Суюген элинги бер.

– Огъары Малкъарны береме.

– Угъай, Шыкъыны бер. Сен туугъан элни къолгъа этерге суюме.

Сагъыш этди Къонакъ. Шыкъысыз къалай жашарыкъды ол?

– Унамайса мен суюген элни берирге.

– Иги туююлдю кызыны тилегин толтурмагъан. Ол сёзлени кёзле-рин кысып айтды Къонакъ.

– Шыкъыны да игилиги-ахшылыгъы – мени, аманлыгъы ташдан, таудан – кери, ол да неди десенг – тирмен.

Аймёлекни ол сёзлери Къонакъны сейирге-тамашагъа къалдыр-дыла.

Хар баргъан жеринде сёлешген, ушакъ этген адамындан эшитген эсли сёзлерин эсинде тутаргъа ёчдю Къонакъ. Шауаланы тукъумну бек таматарындан бири – Жанхот (Жаттыу) алгъаракъда айтхан сёзлени эсгерди. Баям, Аймёлекни эслилигине сейир этген кезиюю туюшордю Жанхотну сёзлерин эсине.

– Къонакъ, жашым, сени сёзлеринг бизге акъыл, эс да береди, къыйынлыкъгъа тезерге, къууанчха къууаныргъа юйретедиле. Дуния-ны биз кесиби бузабыз: кийиклени кырып, таулары, Апсатыны да жилиятабыз.

* * *

Таулу от жагъада къара-моргъа тарта баргъан мыдых алыкъа жилтинлери жашаудан тюнгюлмеген халда аз-маз жылтырайдыла. Бир заманда ожакъдан узакъ болмай – узун жыйгъычны къатында тапчандан эр кишини хурулдагъан тауушу эшитилди. Олсагъатда тиширыу бютюнда амалсыз болду. Жанхотну Къонакъгъа уллу багъа бичгенин, аны уугъа жюрюуюн тохтатыргъа кюрешгенин жаратмагъан эди тиширыу. «Аны жашындан – Солтанмут хажиденми акъыллыды Къонакъ? Махтай кетип, тели этип къоядыла муну. Тиширыу Шауаланы Солтанмутну къатыны эди. Къонакъны бир иги иши – уудан къайтса, бизни да жокълай тургъанды. Атабыз а аны таугъа жюрюгенин тохтатыргъа кюрешди.

Къонакъ келинини айтханларын эшитгенликге, алагъа эс бурмады.

* * *

Шауа улу бюгече Малкъарда къалыргъа чыртда суймеди. Алай кеч эди артха къайтыргъа, Къайсынны кёзюр ойнатхан да ол чурум эди. Къыз бюгече аны бла къаллыгъын Аймёлекге ачыгъындан айтханында уа, Къонакъ жолгъа атланыргъа хазыр болду. Унамады Аймёлек, жол узакъды, аманнга, ахшыгъамы тюбейсиз, кетеригизге ыразы туююлме деп.

Болсада Къонакъ аны тынгысызлыкъ бийлеп тургъанын ёз халы бла ангылатады. Ол Малкъарда «Тёреде» айтхан сёзлерин эсине салды Аймёлек. Аны сёзлерин анга эри айтып келгенди: «Кавказгъа къайдакъайда бизден эсе кеч келгенле миллетибизни арасында орналып, адет-тёребизге юйренип, ниет байлыгъыбызны кеслерине байракъ этип, тасха жерлерибизни билип, алайлагъа кёз салып, акъырын-акъырын оноуну къолгъа алыргъа кюрешгендиле – муратларына да жетгендиле. Оруслула Пётр Первыйни заманында окъуна бусурманланы дуниядан жокъ этиуну излегендиле. Манга ийнанмай эсегиз, Чегемде Шауайланы Дауут хажиге соругъуз...»

Къонакъ Аймёлекден тиледи анга керексиз махтау бермезин. Дагъыда къайтарып тиледи, биз кетгинчи, юйюнде жумуш эте айланган къызчыкъгъа сакъ бол деп.

– Сен менден эсе иги билирге керексе Наныуну ким болгъанын, – деди Аймёлек, – ол затха жетсе, дуниялыгъын унутуп къояды. Уят деген затдан кенгдеди.

– Бетсизге бетсизлик этген къыйын туююлдю, намысыбызны сансыз этсек, – деди Къонакъ, Аймёлекни кёзюне къарап, кёзлери да, эринлери да бирча ышара.

– Сорлугъу, тилеги болгъан адам сёзюн айтып башлагъынчы, ким бла сёлешгенин билсе ахшыды, – деди Аймёлек.

Тиширыуну тырман этген, акъыл юйретген халда сёлешгенин жаратмады Къонакъ. Алай аны сёзюн тюз болушунлай ангылагъанына уа

къууанды. Хайт десе, жырны таудан-таугъа учургъан ауазыны ауузлугъун аллыкъ эди ол сагъатда. Хар жерде да аланы – бийлени, айтханлары болупму барыргъа керекди?

– Тырманынг тюздю, Аймёлек, алай къарындашынгы айтханын этип, ол жарлы сабийни эшигин жапсанг, санга окъуна бет этмезлигим ангыла.

Адам оюму къыйынлыкъны алгъадан сёзгенича сезсе эди къууанчны, саулай жашауу къыш чилледе акъ къарны жарып чыкыгъан къызыл гюлге ушар эди, кюн да адам улугъа алгыш эте чыгъар эди кюн сайын, адамланы барысы да къутулуп жашауу къыйынлыкъландан. «Саламелик къырып кетди малымы», «Буз уруп кетди чыгып келген сабанымы», «Бир дарман да жарамайды жараман», – деп, къыйынлыкъланы санап турмай, аланы жарсыуларындан къутулур эдик ол заманда.

– Биз аллай жарсыулары сынамагъанбыз. – Аймёлек бу жол башын ёрге кётюрюп, чыммакъ-акъ боюнун толусунлай туура этди Къонакъгъа.

– Аймёлек, бюгюнню жарсыуму ангылаталмай кюрешеме санга, – ол сабийге сакъ бол. Сен – тукъум адамы, беишлик ишледен кери тут кесинги.

– Халкъда жюрюген адет – ол беиш туююлдю. Къыз жашны суйсе, сенсиз жашауум, кечем, кюнум да къарангы, дертли къама кёз туурамда деп сарнайды. Нек сарнатыргъа керекди жаш къызны?

Тейри, Къонакъ хажы Аймёлекни айтханларындан оюм этерге кюрешгенликге, магъанасын терен ангылаялмады. Суймекликни сартындан сантларына уа бир кесек эс бурду. Къайсын къызгъа артыкълык этсе, Къонакъ да Аймёлекни къолгъа этерге боллукъду. Ол ишге тиширину тасхасы окъуна ачыкъ бола барады. Аны алайлыгы Къонакъ бла ачыкъ, базынулу сёлешгенинде ангылашынып турады. Кёрейик не боллугъун.

* * *

Къайсын айтханын этдиргенди эгечине, къызчыкъны къолгъа жыйгъанды. Къонакъ да юлюшсюз кетмегенди Малкъардан. Билгенди аны Къайсын. Отдан кёлек кийгенди. Къонакъ бла шуёхлукъдан ёмюрден-ахыргъа айырылгъанына уа неден да бек кюйгенди. Энди Суйюнчлары этерик – Къонакъны жойгъандан башха мадар жокъ. Аны саулай тукъуму да бой салмайды Бызынгыны бийлерине. Ма анга шагъатлыкъ этген жазуу:

«1850 г. июля 19 – Предписание начальника Центра Кавказской линии Эрстова приставу балкарских народов Хоруеву о приведении крестьян Безенгиевского ущелья в повиновение старшине Суншеву.

Вследствие рапорта

Вашего высокоблагородия к.г. начальнику Центра Кавказской линии от 28 июня за № 35 по поручению его сиятельства прошу Вас привести в повиновение безенгиевских жителей Шаваевых старшине Асланбеку

Суншеву и в том взять за них поруки; об исполнении же донести г. полковнику князю Эрстову.

За отсутствием начальника Центра полковник Попов.

ЦГА КБАССР. Ф3. 1, оп. 1, ед. хр. 3, л. 115».

Абайлада – Аймөлекни юйюнде жумушчу кызычкы, Къайсынны артыкылыгыын кетюралмай, адамланы жүреклерин кюйдюрюрча кюй этген хапары келгенди Шыккыгъа. Анда быллай сөзле бардыла:

*Абай улуну къошу малсыз,
Юйю мюлксюз къалсынла.
Сюйюнч улу Къайсыннга уа
Адамла жилиугъа барсынла.*

*Артыкылыккыгъа жокъ тѣзюм,
Къан сиеди эки кѣзюм.
Ачыудан айтмазча кюйген
Ташины эригенин кѣрдюм.*

XI

Шауаланы Ёлмезни жашы Къонакъ юч кере юйдегили болгъанды. Биринчи къатыны чеченли кызы. Анга къалай юйленнгенини юсюнден хапарла кѣп тюрлю эселе да, ийнаныулудула.

«Орус-кавказ урушну» халкълагъа бек уллу азап сынатхан кезиунде – 1829 жылда, Чеченден бла Дагкыстандан бизни тау ауузлагъа тѣрт атлы келип, болушлукъ тилей айланнгандыла. Ала Бызынгыгъа да жетип, Сюйюнчлары бла ушакъ этген заманларында бийлерибизни уллу сагъышха къалдыргъандыла. Былайды деп, ала бла сѣз тауусум этерден алгъа, жамауатны белгили адамларына тюбер аккылыгъа келедиле Сюйюнчлары. Ала ол иш бла шыккычылагъа тюберден алгъа Шауаланы Къонакъ, дагкыда бир къауум белгили адам бла тюбеуню тюзге санагъандыла. Къонаккыны – къанлы жауларын, кеслерине чаккырыргъа базынмагъандыла. Сора къонаккылагъа адамла къошуп ашыргъандыла Бызынгыдан Шыккыгъа.

Была, ушакъ эте келип, бир-бирге ийнаныулу хапар айталмагъанларындан сора, Къонакъ айтды:

– Бу иште, бек алгъа миллетни сынсытмауму борчуму изленеди бизден? Биз да Кавказны тыш адамлары туйюлбюз. Алай элни ёсе келген жашларын от ауузуна суккъакъ, ёмюрде атыбызны киши иги бла сагъынмаз. Миллет бизден ёнгелер. Керти улан атасыны бетин жоймайды, аны жерге къаратмайды, ол затха саккыдыла шыккычы жашла.

Кесим хазырма Кавказ ючюн жауну аллына сюелирге. Мен айтханны дурус кѣргенле биргеме атлансынла.

Къонаккыла сагъышлы болдула. Алай Шауаланы Къонакъ айтханна табылса уа, ыразы боллуккыларын ангылатдыла кеси халлары бла. Кавказны халккылары бир оюмгъа келалмагъанларына уа жарсыдыла.

Ала да ол затны эндиге дери да кёре келген адамладыла. Кавказда бютюнда бек эсленгендиле аллай шартла. Ма бир юлгю. «Вечные странники» деген китапны (2002 жыл, Нальчик, «Эльбрус» китап басма), 22-чи бетинде былай жазылады: «... У царских генералов всегда была мощная «пятая колонка» среди горцев Квислингов и коллабационнетов тоже было достаточно.

Сама горская действительность иногда преподносила колонизаторам неожиданные сюрпризы.

Один из малокабардинских феодалов по имени Кургоко Каночкин (Каноко), из-за вражды с родственниками и другими владельцами, с разрешения русских властей перешел со своими холопами (40 семей) Терек, принял христианство и поселился в урочище Моздок. Рядом с его поселением русские военные инженеры построили укрепление, ставшее форпостом войск в этом районе...»

Шауаланы Къонакъ, Хочуладан эки, Солтанладан, Айшаладан, Гайыладан да бирер жашны нёгерге тутуп, жолгъа атланганына ыразы болмады эл. Былайды иш, биз айтхан болургъа керекди деб а киши сюелмеди. Къонакъгъа базынмагъанлыкъ этедиле ансы, жашланы ёлюмге алып баргъанына ишексиздиле. Алай бу уруш дин кюрешди дегенни айтып, аны ючюн ёлгенни Аллах жаннетге ашырлыгъына толу ийнанып, быланы жолларына чырмау болгъан адам ким болса да, игиликге тюбемезлиги да баям эди шургулукъну туманына тумаланып тургъан шыкычыланы кёбюсюне. Орусну кюйсюзлюгюн кёрюп, жери кюйген, суулары кызыл къан болуп къайнагъан Кавказны къоруулар ючюн къазауатха кирмеген эр киши ёлгенлени тергеулерине тюшерге керекди.

Ол сёзле тёппелерин тау тёппелеге дери кётюрген жашла Дагъыстандан, Чеченден келген адамла бла бирге тигелеп кетдиле Шыкыдан.

* * *

Кёп заман озду ала кетгенли. Элни адамлары жашларын ёлюмге ашыргъанланы жарсыуларына аладан кем жарсымай, эрттенликде танг жарыгъы къол аязы бла бетлерин сыласа, анга къууана, элге къуугъун угъай, суююнчю келлигине ийнана жашайдыла. Элде къобуз согъулсун, жыр айтылсын деп сюелгенле да бардыла – бек алгъа Жумай, Къонакъны атасы бла къарындашладан туугъан адам, Шауаланы Акойну жашы Солтанмут да ол оюмну тюзге санагъанладанды. «Жашла мурдарланы боюнларын буууп къайтсала этербиз тойну», – деп, къуруда къыйынлыкъны ачы таушун сакълап тургъанла да бардыла.

Ким не да айтсын, жашла сау-эсендиле, уруш отуна кирип, кеслерини жигитликлерин танытхан кезиулери да кёп болмагъанды. Къонакъ «Уллу Хож» деген Къарачай жырны къумукъ тилде окъуп (къумукълула аны кеси тиллерине кёчюргендиле), аны жырлап, кёплени сейирге къалдырады: жилийдыла анга тынгылагъанла уллу, гитче да, чачларын жыртадыла къатынла, къызла.

Ой, Уллу Хожда да бир сейир барды,
Танг барды, о-орайда.
Эрттенликден башлап, ингирге деринчи
Къан барады, о-орайда.
Ол Уллу Хожда да бир сейир барды,
Аламат, о-орайда.
Къатынла бла къызла этелле
Къазауат, о-орайда.
Ой, Уллу Хождан а ма чыкъгъан элле
Жети ариу, о-орайда.
Да, къамаладан а бир къан тамызгъан
Эки ариу, о-орайда.

Ол эфендини уа къызыны аты
Хужады, о-орайда.
Ушкок тауушу бу къаяланы
Бузады, о-орайда.

Уруш этгенбиз, ма бюгюн къалып,
Тамбла, о-орайда.
Ой, биз бет жууабыз бу халкъдан акъгъан
Къан бла, о-орайда.

Саутларыбыз а, юфгюрсек, тюкню
Юзелле, о-орайда.
Ол жашларыбыз а бу адам къанда
Жюзелле, о-орайда.

Ким биледи, Къонакъны жигитлигими, фахмусуму алдады; огъесе адамлыгынамы бюсюредиле къонакъбайлары – Дагъыстанда жашагъан чеченли юйюр – Ваха Сагаевни юйюрю къызлары Кесини шыкъычы жашха тийишли кёрдюле кеси акъылларында. Къаурадан сырыйна ишлеп, Кавказ тартыуланы согъуп, тенглерин тепсетген Къонакъ, халкъ жырланы айтып, аскерчилени къыйынлыкъларын унутдургъан Къонакъ да Кесиге кёз къаратмагъанды деп айталлыкъ туюлсе. Мен (Ш.Х.) алгъын заманлада Чеченде, Ингушда болгъан сейирлик къонакъбайлыкъны юсюнден Къонакъ кеси, сора Холамханланы Жижиу айтхан сёзлени бюгюннге дери сакъланганларына къууанып, Василий Фёдорович Русинни юйюмде китапханамда бир белгили жерде тургъан, 2008 жылда «Эль-Фа» китап басмада Чечен Республиканы Архив управлениясы «Моя жизнь с чеченцами и ингушами» деген ат бла чыгъаргъан китапха эс бурургъа тюшдю.

«Я, русский по национальности, на протяжении всей 90-летней жизни много раз убеждался в исключительном гостеприимстве, искренней дружбе, беспредельной щедрости, открытости вайнахского народа. Как

с 1929 по 1933 год, когда в России и на Украине наступил жестокий голод, люди с тех мест эшелонами прибывали на юг России; а именно в Чечню и Ингушетию. Горцы делились с нами куском чурека, всем, что имели сами, хотя состоятельными их трудно было называть. В те годы от голодной смерти были спасены тысячи русских и украинцев.

Чеченцы и ингуши – гордый и гостеприимный народ. Они щедро вознаграждают добро и сурово наказывают зло!»

Бу бек къалын китапды – 670 бети барды. Башындан аягына Чеченде, Ингушда болгъан адет, төре, адамлыкъ суратланады.

Къонакъ хажы ол заманда Кесиге юйленнгенини юсюнден айтылгъан хапарла да кертидиле. Мен бу жазуулары этген адам (Ш.Х.) озгъан ёмюрню алтмышынчы жылларыны биринчи жарымында Бакуда Азербайджанны С. М. Киров атлы къырал университетинде окъуй эдим, журналистика факультетде. Ол заманда Шимал Кавказдан келип, аспирантурада окъугъан жашла, къызла да кёп эдиле. Ингушлу жаш Башир Чохкиев да аладан бирлери. Ол, тарых илмуну къолгъа алгъан жаш, терен билимли, илмугъа кёлю бла берилген инсан. Бир жол бир къауум жаш, къыз – ол санда Эфендиланы Салих, Чеккуланы Камал, Дауров Султан да бар, Башир айтады: «Мен Азербайджанны архивлеринде кёп сейирлик шартлагъа тюбегенме. Абайланы Ханифа-ханумну – малкъарлы къызны, юсюнден аллай сейирлик материалла бардыла, аланы мычмай къолгъа алыгъыз. Салих, санга бла Хасаннга айтама». (Ханифа-ханумну юсюнден Башир айтхан материалланы жыйышдырып, хазырлап, басмагъа Эфендиланы Салих берген эди).

Башир дагъыда быллай бир шартны айтхан эди: «Артыкъ кёп да, асыры ангылашыныулу да жазылмагъанды, болсада Шаваев Къонакъ хажы деген таулу жаш Дагъыстанда Ваха Согаев деген чеченли кишини къызын – Кесини къатыннга алгъанды. Аланы эки жашлары болгъанды. Бусагъатда Чеченде болгъан Шаваевлары Къонакъдан бла Кесиден жайылгъандыла».

Мени бек уллу жангылычым – ол затха магъана бермегенлигимди. Къайда болса айланган таулугъа санап къойгъанма Къонакъны. Ол жыллада билмегенме тукъумда аллай адамыбыз болгъанын. Сора Чеченни, Ингушну архиви нек тюшерге керек эди Бакугъа деген соруу да кесине эс бурдурмагъанды. Бюгюн этеме аны юсюнден сагъыш: кёчгюнчюлюкню заманында Чечен-Ингушну архивин ары элтген болурму эдиле? Алай болургъа боллукъду деген оюм а барды.

Дудаевни заманында аны аскеринде Магомет Шаваев жаш адам, чырайлы, къара шинли генерал-майор къуллукъ этгенди. Сураты барды менде. Алай ол генералны генералгъа санаргъа базынмайма, – муну юсюнде тюзлюгюме да ишексизме.

XII

1965 жылда 30-чу июньда Холамханланы Токай «Коммунизмге жол» газетни редакциясына мени излей келеди. Ол, 20-чы ёмюрню ал

жылларында инсан урушха тири къатышхан, Совет властьны жылларында кёп тюрлю къуллукълада ишлей келген коммунист, мени бла бизни тукъумну юсюнден ушакъ этерге келгенин ангылатады. Аллах кёргенден, мен ол затха хазыр туйюл эдим. Алай юч кере келгенинде да, битеу айтханларын бир къалын тефтерге тюшюрдюм.

– Мени атам Жижиу бла Шауаланы Къонакъ антлы шуёхла болгъандыла. Кертиди, Къонакъ Жижиудан иги да тамата эди. Алай ол зат жалаанда тамата, кичи деп, намысха жетген заманда болмаса, билингенди; бир бирге ич сёзлерин айтхандыла, бир бирлери бла таза ниетде кенгешгендиле, бирлеге болушлукълары керекли жерге таза да эрлеча сюелгендиле. Атам Къонакъны ауузундан эшитген хапарланы айтханлай туруучу эди манга. Къонакъ жашлай кетгенди дуниядан, хаж къылыргъа баргъан жеринде. Эртте Холам-Бызынгы ауузунда Бахсанукъ (тукъуму белгили туйюлдю) деген жер иеси болгъанды. Ол бек кюйсюз, огъурсуз адам эди дейдиле. Бахсанукъ кесине къуллукъ этип тургъан адам къатыным бла жюрюй болур деген ишекликде кесине тынчлыкъ тапмайды, уллу азап чегип жашайды. Сора ол кюнлени биринде аны башына бир аман акъыл тюшеди, къатынына:

– Мен бир къауум кюннге жортууулгъа атланама. Мен келгинчи, хайт деп тур, тегерекге-башха сакъ болугъуз.

Алай бла Бахсанукъ, кесине нёгерле да алып, жолгъа атланады. Болсада ол элден узакъ кетмейди. Бызынгыны бла Холамны арасында Штангы сууну жагъасында тохтап, кечени бир кезиуюне дери тургъандан сора, къаласына къайтады. Бахсанукъну къатыны къаланы эшигин сакълагъан адамдан къоркъуп, узун чындыны терезе бла энишге атып, тосун юйге алай бла кийиргенди. Бахсанукъ юйге киргинчи, чындыны эслеп, аны къамасы бла белинден эки этеди. Сора, ёрлей барып, къатыны тосу бла жатып тургъанын эслейди. Кишини, жукъ айтмай, эшикге ашырады. Танг атханлай а, элни жамауатын Дибергили ёзеннге жыйып, алайда къатынны эки аягъын эки эмилик атны къуйрукъларына тагъып, аны юсюнде керти да кюйсюзлюгюн кёргюзтеди...

Ол кюнден сора кёп да турмай, элге эки «абирек» келедиле. Аланы бирлери Бахсанукъну кюйсюзлюгюню юсюнден эшитгенлей, салып аны къаласына барады. «Абирек» жашланы бирини аты Шауа болады. Ол къарындашы да, кеси да Къарайчайдан келгенлерин, бу жерде жашар акъылда болгъанларын айтады. Экиси да кёп даулашадыла. Шауа Бахсанукъдан онглу болгъанын ангылатады алайда, – оюмлу сёзлери бла, киши сёгюм салмазча ётгюрлюгю бла.

Ахырында, Шауа кёп сынауладан ётгенден сора, Бахсанукъ жангыз къызын анга береди. Мюлкюнден, жеринден да киеуюне, къызына юлюш чыгъарады. Бахсанукъ ёлгенден сора уа Бахсанукъну битеу мюлкю Шауагъа къалады.

Мен атамдан эшитгеними айтама, ол а манга Къонакъдан эшитгенин айтханды. Шыкыда бек алгъа таш салгъан Шауа болгъанды.

Толгъур да кѣп турмай юйдегили болгъанды. Мында Шауаны бла Толгъурну атлары тукъумгъа айланып къалгъанды. Холам-Бызынгы ауузунда Шауалары, Толгъурлары деген ѳзден тукъумла алай бла къуралгъандыла.

Шауалары Суююнчлагъа, Шакъманлагъа да бир заманда да бой салмагъандыла. Артда, Къонакъ туууп, жетген жаш болгъандан сора уа, жигитлиги, кишилиги бла да атын айтдыргъанды. Не Суююнчлары, не Шакъманлары анга, баш кѣтюрюп, сѳз айтыргъа базынмагъандыла».

Былайда Токай Бахсанукъну тукъуму белгисизди деген оюмуна тарыхда белгили сѳзлени къошаргъа сюеме. Бек алгъа Бахсанукъну жыры бла шагъырей болайыкъ.

Бахсанукъ

Батыр Бахсанукъ уллу да Бызынгыда бай эди,
Ой, темир терек аны да, о, къаласына чюй эди.

Батыр Бахсанукъ, жаным, уллу Бызынгыгъа да, о, бий болмаз,
Ой, темир терек а аны да, о, къаласына чюй болмаз.

Батыр Бахсанукъну да, жаным, жар башында да – къаласы,
Тау элlege бий болалмаз обур атанг Сылыуну, о, жаман баласы.

Шаулукъ бий келгенди да, сени да ол къатынынгы, ой, элтеди,
– Сарыкъулакъ бичагъымы да сабы, жаным, о, сары мелтеди.

Ой, элте эсе да, бу гяуур гажини энди, ой, элтме къой,
Сарыкъулакъ бичагъымы да мени къолума, о, жетме къой.

Бахсанукъ къатыны да дуня таныгъан ариу Сарайады,
Бир жангыз кечеге да эки жамычылыкъны тарайды.

Сарыкъулакъ бичагъым да мени къолума да жетгенди,
Ай, Шаулукъ бий, аман хомукъ, сарыкъулакъ бичакъ санга не этгенди?

Билмеген да билсин: аны, о, жашар кюню кетгенди, –
Батыр Бахсанукъ Шаулукъ бийни белинден эки этгенди.

Бу жырны 1959 жылда Огъары Тебердиде Байчораланы Муссадан Суююнчланы Ханафий жазып алгъанды. «Къарачай халкъ жырла» деген китапда (1969 ж.) басмаланганды.

Жырда айтылгъан иш, баям, XVIII ѳмюрню ахырында болгъанды. Бахсанукъ Суююнчладан эди. Бызынгыда бийлик этип тургъанды. Таурухлада, жырлада айтылгъанына кѳре, ол бек жигит, бек къаты адам

болгъанды. Анга бир-бирде: «Темир Бахсанукъ» да дегендиле. Аны къатынына «Къахме Сарай» да дегендиле.

Холамханланы Токайны хапары узунду. Аны айтханларын толусунлай хайырланьыргъа тюшерикди. Аны эсгериулеринде Шауа Холам-Бызынгы аузуна Суююнчладан, Шакъманладан да алгъа келгенди деп айтылады.

* * *

«Малкъарлыланы бла къарачайлыланы эртте заманладан бери келе келген жолларыны юсюнден жазылып, тынгылы китапла, илму ишле алыкъа кёп чыкъмагъан эселе да, биз билебиз: таулула, ауур сынаулагъа тюбей, не къыйынлыкъны да кётюрюп, кишиликлерин, адамлыкъларын тас этмей, ёмюрден ёмюрге ёте келгенлерин. Бюгюнлюкде угъай, къачан эсе да бирде окъуна окъуулу, билимли, илмулу болургъа къолларындан келген кёп адам саны болгъан халкъла кеслерини жашау жолларын эртте тохташдыргъандыла. Бизни алимлирибиз-тарыхчыларыбыз а, эндиге дери онг тапмай, кеч алгъандыла ол ишни къолгъа.

Болсада, къарачай-малкъар халкъны жашау жолу, тарыхы бурунгулу айтыулада, нарт таурухлада, халкъ жырлада иги сакъланганды...»

«Минги тау» журнал, 1993 жыл, 4-чю китап.

Ол сёзле кёзюбюзню кёп затха ачадыла. Эрттегили жырларыбызда миллетни жигитлигини, тёзюмлюлюгюню, намысха сакълыгъыны юсюнден кёп да, тынгылы да айтылыпды... «Къарачайда къыз бермейдиле, киеу тюккюч жармасанг, Айланма къулагъына сыйынмаймы эдинг, Бызынгыгъа бармасанг?»

Неда: «Къырым ханла энди Холам-Бызынгыгъа келмезле, Шукур Аллахха болсун, энди къара халкъгъа жасакъ демезле».

Шыкъыны къуралыууну юсюнден кёпле кёп тюрлю айтадыла. Хар тукъумну адамы кесине тап тюшюрюрге, – бу элде бизден алгъа киши таш салмагъанды деп, ёз оюмларына башхаланы да ийнандырыргъа кюрешедиле. «Къарча» деген китапны жазгъан жаш – Хасанланы Назир, («Пул» китап басма, 1994 ж. Черкесск»). Кёп жылланы ичинде къарачай халкъны тарых жолуну юсюнден материалла жыйышдырып тургъан фахмулу поэт эм журналист, 1964 жылда кеслерини тукъум таматарлары Хасанланы Сосланбек бла ушакъ эте келгенинде, барыбыз да сагъыш этерча бир оюмну айтханды акъсакъл:

– Жаш алимлини жазгъанлары иги затладыла, алай алада кертиге келишген зат хазна кёрмейме.

– Сосланбек, мени къарачай-малкъар халкъны тарыхы бла байламлы статьяндан хапарынг бармыды? Ол «Ленинни байрагъы» газетде басмаланганды, – дегенди Назир.

– Иги зат жазгъанса, алай кертиге уа келишмейди.

– Да алай жазылса да, былай жазылса да, тюз туююл эсе, сора не этерге керекбиз, тамата? Халкъны тарыхы жазылып, белгили болургъа

уа керекмиди? Ол да, бу да тюз туйюлдю деп, олтуруп турсакъ, тюзюн ким айтыр бизге?

– Айтханларынга тынгылап турама да, сен миллетибизни тарыхына уллу эс бургъан адамса, жолунг болсун.

Сосланбекни айтханлары бла байламлы Мусукаланы Ахматны «Века родословий» деген китабыны 363-чю бетинде жазуладан бир юлгю келтирейик.

«Холам-Бызынгы ауузда жашаулу адамланы айтханларына кёре, Гайылары Шыкыда бек эрттеден жашагъан тукъумгъа саналады. Аланы юйлери тебенирекде, черекден узагъыракъда эди. Шыкыгъа аладан артдаракъ келгенге Аналары, Солтанлары, Кючменлары, Хочулары, Мёчюлары, Айшалары, Уянлары саналадыла.

19-чу ёмюрде эллиле аслам санда жыйылыучу жер – элни арасы Солтанлары, Хочулары, Айшалары жашагъан тийре болгъанды. Межгитни къатында уа Уянланы, Мёчюланы, Кючменланы юйлери орналып эдиле. Алайды да, эл салынып башланган жер Гайыланы, Шауаланы, Аналаны юйлери орналгъан тийреден бир жаныракъда эди...»

1885 жылда туугъан Гайыланы Бешлини жашы Чоску (бу Шауаланы Къонакъны Батта деген къызыны жашы эди) айтханнга кёре, Холам Къара-суу элни бир кесеги аланы иеликлеринде болгъанды.

Халкъгъа туура ишди, Гайылары алгъын Чегем ауузунда жашагъандыла. Кюнлени биринде Къабарты бий – Хадаужукъ улу, жасакъ жыяргъа адамла иеди Чегем ауузуна. Гайыланы жашла уа аладан бирлерин ёлтюрөдиле. Ол затны хатасындан къабарты бий къайгы кётюрөди. Чегем бийге ол сёзню ачыкъ салады.

– Гайыланы Чегем ауузундан къыстамасанг, уруш бла кирликме журтунга!

Чегем бий халкъны палахдан сакълар ючюн Гайыланы элден кетерлерин излейди. Алай тынчлыкъ бла тамамланмагъанды ол иш. Ахырында Гайылары, Чегемден ёрге ёрлеп, Шыкыны башы дуппургъа келип тохтадыла. Сора шыкычыладан тилейдиле эл нёгерге алырларын. Жерни такъырлыгъындан аланы тилеклерин толтуралмайдыла шыкычыла.

Да сора бек сейирди Гайылары Шыкыда бек эрттеден жашагъан тукъумгъа саналгъанлары.

Ол кезиуде Шауаланы бла Толгъурланы араларында уллу дауур кётюрюлюп болады. Иш аманнга кетгени себепли Толгъурлары жерлерин, юйлерин да Гайылагъа сатып, Шыкыдан кими Бызынгыгъа, кими Былымгъа кёчюп кетгендиле.

Не ары-бери десек да, Холамханланы Токай айтханнга бой салыргъа тюшерик болур къайсы бирибизге да. Шыкыны юсюнден Шауаланы Къонакъ хажини ауузундан чыкыгъан хапарны акъылларында сакълап, аны бизге жетдирген адамла – Холамханланы Жижиу бла Токай, Къонакъны къызындан туугъан Гайыланы Чоску жаннетли болсунла, уллу игилик этип кетгендиле бизге.

* * *

Былайда бир шартха энчи эс бурургъа тюшеди. Шауа Суююнчланы Бахсанукъну кызын алгъан эди эсе, бу эки тукъумну суулары сюзюлмей нек кетгенди ёмюрден-ахыргъа? Келигиз, энтта Холамханланы Токайны хапарыны бир кесегине эс бурайыкъ.

– Бызынгыда эки тюрлю Суююнчлары жашагъандыла. Биринчилери – Бахсанукъланы къаууму (Хасан, сен Бахсанукъ Суююнчладан эди дегенинг ючюн айтама тукъумун). Ала кеслери да кёп адам болмагъандыла, кёчюп кетгендиле Холам-Бызынгы ауузундан. Бир-бирле ала Къарачайда тохтагъанларына ийнандырадыла халкъны. Дагъыстаннга кёчгенлери да болгъандыла аланы дегенле да бардыла. Аладан сора Шауа оноуну кишиге жетдирмегенди. Экинчи Суююнчлары уа Къумукъдан келгендиле. Холам бийле – Шакъманлары да алай.

– Токай, бу тукъумла Дагъыстанны Шамханларындан болурламы? – деп сорама Холамхан улугъа. Былай да, былай деп, Абу-Муслимни, Къырымшаухалланы Акъбайны – Шауаны атасыны юсюнден тарых шартланы да юлгюге келтиреме.

– Тейри, угъай, алай болур мадары жокъду. Да, алай айтханлыгъыма, ким билсин. Шамхалла кимле болгъанларындан хапарым жокъду. Дагъыстанны белгили адамларыны тамырлары Арабдан башланганларын эшитгенме партия школда окъугъан заманымда. Бу артдагъы Суююнчлары бла уа иш башхаракъды. Дагъыстанлыла не заманда да къолдан уста болгъандыла. Кюмюшден, багъырдан къамала, тазла, къумгъанла, алтындан тиширыулагъа жюзюкле, сыргъала, бууунлукъла ишлеп, аланы бизге келтирип, таулулагъа багъа сатып, бакы бай болуп къалгъандыла. Шакъманлары да алай. Ала эки къауумлары да малларына къараргъа, мюлклерин жюрютюрге адамла тутхандыла. Суююнчлары байлыкъны къолгъа алгъанлыкъгъа, Шауалары алагъа бир заманда бой салмагъандыла, ол затны халкъ бусагъатда да биледи... Алай, Хасан, сен коммунистсе, тукъумунг бла махтанып, жашауунга, ишинге тасха тюшюрме. Мен а, атамы хатеринден, Шауаланы Къонакъ хажини атына энчи хурмет этгенлей жашарыкъма, ёлюп кетгинчи.

Къонакъ хажы халкъ жырланы, жомакъланы бек суююучюсюн тохтамай айтыучу эди атам Жижиу. Ала тёлюден-тёлюге ётюп, миллетге эс тапдыра, жашаргъа, ишлерге юйрете келгендиле. Хасан, бусагъатдагъы тау тил бла айтыргъа тюшсе, чынтты жашау дерсдиле.

– Токай, сени акъылынга кёре, халкъны кёлден чыгъармаларыны баш жигитлерине къарачай-малкъар атла нек берилген болурла?

– Нартладан къалып, эндиге дери келе келген затланы бизни атабабаларыбыз чыгъаргъандыла да, андан.

– Токай, сен таза да илмулу адамса.

– Кюнлени биринде, – деп хапар айтхан эди Холамханланы Токай, – Къонакъ бла Жижиу Чеченнге атланадыла. Атам айтхан хапаргъа кёре, Къонакъны анда юйдегиси болгъанын билмеген жокъ эди элде. Жижиуну да болгъанды хапары, эндиге дери да Шауа улуна нёгерлик эте

тургъанды, Къонакъ хажи Чеченнге жол тартса. Алгъынча болмай, бу жолча мудах заманын кёрмегенди атам аны. Ачыуланьп, кылыкъсызлыкъ этген заманын киши кёрмегенди Къонакъны. Жижиу да не болгъанын сорургъа базынмагъанлыкъмы этеди, огъесе, кеси жукъ айтхынчы, тынгылауну басханлай барайым деген акъылдамыды, ауузундан сёз чыгъармайды. Элни кереклисине къанатлы теркликде жетиучю Къонакъ мыккылды, жаула ичинде жангыз къалгъан адамчады, жютю кёзлери тегерекге уа бек сакъ къарайдыла. Баям, не да этип, аны тынгысыз этген сагъышларын чачаргъа кюрешеди.

– Тейри, Шауа улу, узакъ жолоучулукъда нёгеринге мындан сора намыс берир мадарынг жокъ эсе, доюн туююлдю мени жашауум, – деди Жижиу. – Бир-бирде белгисиз сагъышларынг сени этингден бир да тоймайдыла. Айт сен кюйген-бишген зат не эсе да, биз да кюейик, биз да бишейик.

Къонакъ, ол сёзлени да жаратмады, баям, тынгылап къойду. Атыны жюрюшюне да къошмады. Алай, иги кесек барып, бир чегет ышыкъда къалын агъачны теренине кире баргъан жеринде Къонакъ, туюкю бёркюн къолуна алып, бир эски жырны макъамы бла айтды, аны олсагъатда кеси кёлюнде туугъан тизгинлени:

*Жилъиды Чечен элинде
Асланбекни ёз атасы.
Аны кётюралмай жокълайды
Къарынын жютю къамасы.
Таулу уланны жокъ журту,
Ол кёрсюн Шыкъы таласын.
Ангыла, сен Бызынгылычыкъ,
Кёп кюн излер жаш атасын.*

– Сен ушакъларынг бла жылына келгенликге, сагъыш этер затла кёпдюле. Санга айтханма мени къайынларым, юйюрюм Дагъыстандан Чеченнге кёчгенлерин. Жашчыкъла экиси да иги ёсгендиле. Аякъ тиреп тохтагъандыла сабийлерим да, къатыным да, Чеченден кетмезликлерин айтып. Бек къарыусузлукъ этеме бу ишни юсюнде. Аманлыкъ этиулерин къоймагъан адамладыла къайын анамы къарындашлары. Сёлешип онг жокъду бири бла да. Къайын атамы оноуларына окъуна къошмайдыла. Ол а миллетлеринде жюрюмеген адетди. Бу жол экибизни оноубузгъа сыйынырламы дейсе ала? Хазна. Олду мени жашаусуз этип келген.

Агъач ичинде жаяу жолчукъ бла бара тургъаныбызлай, Къонакъны аты, бир мазаллы къабандан юркюп, бир жанына секирди. Былайда Къонакъ, Огъары Малкъаргъа бара, Сюйюнч улу Къайсынны атыны юркенин да эсине туюшюрдю. Алай ол къамичисин атыны башына бек аман кылыкъсыз жетдирди. Алайда къамичини сабы сынды да, Къонакъ аны алайда жолдан иги да узакъгъа сызды. Шауа улуну эндиге дери кёрмеген кылыкълары Жижиуну иги да чочутдула:

– Биз ажашып барабыз! – деди, ауазын кётюрюп. – Къайры эсе да терсине алып бараса мени.

Къонакъ иги кесек барды тынгылауну басханлай. Баям, Жижиуну тырманы ачыу тийген болур эди. Нёгерини ол халы Жижиугъа да хычыуун кёрюнмеди. Шауа улу жолундан ажашмагъанын Жижиугъа ангылатыр ючюн, бир иш этерге эсине тюшдю: агъачдан чыгып, бир чечен элге жетгенлей, Къонакъ, кёп сабий ойнай тургъан жерге барып, атдан тюшюп, бир къауум жашчыкъны кесини къатына чакъырып, (Жижиу ол кюннге дери кишиден эшитмегенди Къонакъ чечен тилни ангылагъанын).

– Кимини жашыса? – деп соргъанды Шауа улу сабийледен бирлерине.

Жашчыкъ айтды кимни жашы болгъанын. Къонакъ, аны къаты къучакълап:

– Да сен а мени антлы шуёхуму жашыса да, – деп эркелетеди. Атына минип, жашчыкъны да ат боюнуна алды.

– Къайрыса?! Юйюмю къурутаса, – деп, Жижиу гузаба этеди. Къонакъ биягы тынгылауну басады.

– Мен санга сорама, къайры элтесе бу сабийни?!

Къонакъ, Холамхан улуну айтханына эс бурмай, жашчыкъ бла ушакъны къыздырады.

Жижиу ёз акъылында бу жолдан сора Къонакъ бла жолгъа чыкъмазлыгъына кесин ийнандырып барады. Ол жаланда кеси къадарыны къайгъысын угъай, сабийлерини сагъышларын этеди; былайда къайгъысын айтыр адамы болмагъанына бютюнда кюеди. Жижиу шош, жумушакъ ауазы бла сёлешди Къонакъгъа:

– Бу сабийни къайры элтесе? Чечен хычыуун миллет туююлдо. Бу ишибизни билселе, экибизни да юйюбюзню къурутурла. – Бу жол да Холамхан улу айтханнга жууап жокъ. Жижиу ат юсюнде окъуна, уучудан къачхан кийик кибик, солууун бирде терк-терк, бирде уа теренден алады. Кенг, семиз бурунуну тешиклери алгъындан эсе эки-юч кереге кенг ачы-ладыла. Жюрек урууундан уллу тынгысызлыкъ эшитиледи. Ол мазаллы ки-шини мазаллы къоллары окъуна къалтырайдыла бирде. «Хо да, Къонакъгъа болмагъан мангамы боллукъду?» – деп, кеси кесине кёл этдиреди.

– Мени келген жолубузгъа тюзет да, артха къайтма къой, – деп, Жижиуну мудах ауазы кючден эшитиледи...

Была бир заманда агъачха жетдиле. Къонакъ къамичи сабын сындыргъан жерде тохтап, жашчыкъны атдан тюшюрдю. Былайда ишни не боллугъун ангыламагъан Жижиу бютюнда хазыр болду – жау къолундан ёлгенден эсе кеси кесин жойсун. Къурч санлы Холамхан улу, ёртенден чыгъалмай, амалсызгъа къалгъан жолоучуча, саргъылдым къалакъ тишлери ачылгъанлай чюеледи ат юсюнде. Энди анга Бызынгыгъа къайтыргъа жол жокъ. Жерни, кёкню да аулады къыйынлыкъ, сабийлерини атларын санады.

«Ёлеме деп Атабий чырт къоркъмады, –

Батыр турду, башын эниш этмеди»,

«Атабийни жырыны» ол тизгинлери да кёл этдирмейле мынга.

Сагъышларындан къутулуп, уллу кёзлерин уллу ачып къарады теге-рекге-башха. Олсагъатда Къонакъ жашчыкъгъа айтхан сёзлени эшитди:

– Сен, ахшы уланса, алайгъа иги къара да, ол чырпыла ичинде къамичи сап болургъа керекди, аны ал да, манга бер, – деди Къонакъ. – Жаш тапмайды къамичини.

– Алайда болмай амалы жокъду, иги изле, – деди Къонакъ, ат юсюнде белине дери энишге ийилип.

Жижиу а, тамашагъа къалып, жашчыкъгъа бла Къонакъгъа кезиу-кезиу къарагъанлай турады, ауузундан сёз чыгъармай.

Бир заманда къамичи сап табылды. Жашчыкъ аны Къонакъгъа узатды... Шауа улу ол шарт бла жюрюген жолундан бир заманда да ажашмагъанын ангылатды Жижиугъа. Ала, жашчыкъны юйлерине тапдырып, андан ары жолларына кетдиле.

* * *

Шауаланы Къонакъ хажини юсюнден жазыууму къолгъа алырдан алгъа миллетни тарых жолу бла байламлы жазылгъан илму ишлеге, суратлау чыгъармалагъа уллу магъана берип шагъырей болгъанымы былайда да эсгерирге сюеме, адам магъана берирча бир затны да сансыз этип къоймагъанма.

Къарачайда, Малкъарда да аты кенг белгили алим, фахмулу жазыучу Къагъыйланы Назифа «Трамхан» деп аты къайсы бирибизге да бек аз белгили адамны юсюнден кёп шартланы бизге ачыкъ этген жазыуун 1993 жылда «Минги тау» журналны 6-чы китабында басмалагъанды. Андан алгъан юлгюлерим бла сизни да шагъырей этерге сюеме.

«Халкъыбызны тамырлары тереннге, кенгнге жайылгъанын билебиз. Анга кёре ата-бабаларыбызны сыйлары, намыслары да бийик эдиле. Аланы да, келир тёлюлени араларын байларыкъ да бизбиз. Тарыхны бюгюннгю болуму бу асыл жумушну бизге буюрады.

Бу иште бек алгъа ата-бабаларыбызны ызларын табыу бизге бек магъаналыды. Не ючюн десек, бизни Кавказгъа гыбышыла этерге сюйген бир бёлек алим болгъаны барыбызгъа да белгилиди. Ала, суу ёрге барады деп, ол оюмну бизни жюрегибизге, ниетибизге сингдирирге, кесибизни кесибизден ёнгелетирге кюрешедиле. Аллайла ата-бабаларыбызны тарых жолларыны бир чыгын да ычхындырмазгъа хазырдыла».

Къагъыйланы Назифа жазгъаннга кёре, Трам хан XIV ёмюрню ахыр жылларында, XV ёмюрню уа ал жылларында Чегем ауузунда жашагъанды. Фахмулу адам болгъанды ол, бир къауум назмусу, жыры, тас болмай, эндиге дери жетгендиле. Трам ханны юзюклеринден атлары айтылгъанла: Ачей улу Ачемез (Къоркъмаздан, XV ёмюр), Жырчы Къалтур (Семенден, XVIII–XIX ёмюр), Хажирет Науруз (Семенден, XIX ёмюр), Жырчы Алиса (Семенден, XIX ёмюр), жамауат къуллукъ-

чу Нажю улу Ахлау (Къоркъмазладан) XIX–XX ёмюр), Чамчы Аппа (Жанибекладан, XIX–XX ёмюр)...

Бу шартланы туурагъа чыгъарыргъа Тюркде жашагъан адамларыбыз: белгили алимле, профессор Къоркъмазланы Шадан, экономист Къоркъмазланы Рамазан кёп кыйын салгъандыла. Ала да Трамча кишиле болсунла.

– Огъары Чегемде Жылгы сууну сол жагъасында, кюн бетде, Трам ханны кваласы, сыйлы дин мекамлары, магъадан кыйнатхан, алтын юзмезни жуууп, сюзюп, алтын жыйгъан, къурч-темир эритген, сауутсаба этген устаханлары да болгъандыла. Бюгюн Трам ханны кваласына илмуда Верхнечегемская 7-я башня – «Трам квала», дейдиле. Айтыугъа кёре, ол квала Трам сабий заманында ишленгенди», – дейди Назифа.

Бизни бу затха эс бургъаныбызны себеби: Къонакъ хажини Чеченде сабийлери ата жоругъун, миллет адет-тёренни сакълагъанлай келгендиле. Шауа улу да аланы атып кыймагъанды, ёлюп кетгинчи бара-келе, кереклерин тапдыра тургъанды. Шауа улуну эки жашы да Кавказы баш кыйлычына саналгъан чеченлилени араларында ата, тукъум намысларын эниш этмегендиле. Былайда Къагъыйланы Назифа айтхан оюмгъа магъана бере, бу затны чертирге сюеме: Чеченде Къонакъ хажиден жайылгъан адамланы хапарларын эшитген адам, ол Шауаладан окъуна болсун, бизни тукъум Чеченден жайылгъанына къадалып шагъатлыкъ этерикди.

Жижиу ол заманда Къонакъ бла Чеченге баргъан кюнлерин эсгерсе, ала этген намысны, сейирлик къонакъбайлыкъны хапарын шыкъычылагъа кёлю кётюрюлюп айтып болгъанды. Къонакъ да жашлары бла, кыйынлары бла да чечен тилде сёлешип. Халкъ хапарлада айтыучу сейирлик тапанчасына жанындан кетермегенди. Кыйын атасы кёлуна алып кыараргъа суюген эди анга. Алай Къонакъ аны айтханын ары-бери кыйркъдырып, эшитмеген кибик этип кыйгъанды. Ол тапанчаны (керохну) юсюнден Хасанияда жашагъан Шауаланы Муталляйны жашы Магомет (Муталляй Къонакъ хажини Таучу деген жашындан туугъанды), окъуулу, билимли адам, токъсан жыллыгъында окъуна аны хатыны ариулугъуна кыарап турурса. Ол озгъан ёмюрню отузунчу жылларында Къабарты-Малкъарны прокуратурасында ишлегенди, андан сора Элбрус районну прокурору болуп тургъанды бёлек заманны. Къонакъ хажини тапанчасыны юсюнден хапарны да, Муталляйны анасы Гюржюхан Кючмезланы кыйзлары болгъанын да, аны кыйзлары Хужа Хочулагъа, Бешсом а Акыйлагъа эрге баргъанларын да Магомет айтханды. Магометни кесини юч жашы бла бир кыйзы бардыла. Бары да окъуулу адамла. Магометни ортанчы жашы Ханай аты республикадан тышында да белгили тренерди, жаш тёлнюю спортха юйретиу ишге уллу кыйын салады. Аны сохталарындан кёпле белгили гёжефледиле, битеуроссей эришиуледе окъуна хорлагъан.

Муталляйны жашы Магомет, республикада белгили юрист Къонакъ хажини тапанчасын кёрген, билген, кёп кере аны кёлуна алып,

ишленген формасына да, кюмюш бла тышланганына да сейирсинип къараган адам, тапанча 1927 жылда Нальчикде музейге берилгени эсиндеди. Андан арысында аны къайда болганыны юсюнден киши жукъ айтмайды.

– Къонакъны сабийлерин бла къатынын Шыкъыгъа келтирирге бек къаты болганек, – деп, ийнаныулу хапар айтып болганды Холамханланы Жижиу. – Алай къатыны бла къайын анасы бизни айтханларыбызны жомакъгъа санап къойдула. Аталары кюрешди, бизде киеуюн махтаган айыпды деп, алай Къонакъны бек жаратханын ачыгъындан айтды. Тиширыула анга угъай дерге базынмадыла. Алай Ваханы къатыны тил билгени, малкъар миллетни адетинден, төрелеринден хапары болмаган къызны къайры эсе да бирге базынып ашыралмазлыгъын ангылатды, буюгъа, уяла. Олсагъатда Холамхан улу «Танымаган юдегиден къыз алма» деген нарт сёзлени эсгерди кеси акъылында.

Барыуу арыган аскерчиге ушай эди олсагъатда Къонакъ хажы. Ол, башын ёрге кётюрюп, Жижиугъа кёз къыйыры бла къарады. Дагъыда терк окъуна жапды кёзлерин, узун къара кирпичкери аз мылы болдула. Ол онг къолун ёрге кётюрюп, Асланбек таба узатды. Къансыз, жансыз эди ол сагъатда Къонакъ хажини къолу. Асланбек атасыны къол аязын жаягъына къысханында, бютюнда амалсыз болду Шауа улу. Ол, ёрге кётюрюлюп, къайын анасындан, къайын атасындан да уялмай, Асланбекни кеси баууруна къысды. Ким кёргенди Къонакъ хажини бюгюнча кёлсюзлюгюн? Къайын атасыны, анасыны къатларында жиляргъа уялып, солууун кючден ала, тышына чыгып кетди.

Жижиу а, Ваха Сагаевни юйюнде бола турган ишлени юсюнден оюмларына къайта, хар жолдан жангы оюмла тууа, аланы тюз болганыча – керти сёз бла неда жаз тил бла болса да, тиширыулагъа, эр кишилеге да ангылатыргъа таукел болду. Алай Къонакъ хажы юйге кирип, Асланбекни кёкюрегинден айыра, къарамын Ваха таба бурду да:

– Бу ыйыкъда сиз бизге берген намысны бир заманда да унутмакъ. Бюгюн былайда сизден айырылып кетмеклик не менме деген эр кишиге да ахшы умутларындан айырылгандан башха туююлдю. Не ариу сёз да жапсараллыкъ туююлдю бизни. Кёлсюзлюк этген сунма, тамата, кёкюрегими итча талаган азапдан къутулургъа онг жокъду бусагъатда. Сабийледен ёнгелегенден да Аллах сакъласын. Анга да къоркъма, тамата. «Кюн кёзюн жумгъунчу, уланынгы юйюнге жый», – дейдиле таулула. Мен – узакъда, ала – кенгде, не болады, не къалады? Тынгысызма, тамата.

– Аллах насыплыны насыпсыз этгеннге санама кесинги, – деди Ваха, онг къолун Къонакъ хажини инбашына сала. – Мында къалган адамларынга игиликни изле. Къайгъынг толкъунла арасында батханларын да кёрюрсе. Бар умутум кетгенди деме. Мен саулукъда жашла къайгъысыз ёсерле. «Къолайсыз адам сёз берирге чомарт болуучуду», – деме, хажы. Мен айтхан сёзюмю ары-бери быргъай айланычуладан туююлме. Биз да жокъларбыз сизни, Аллах айтса, сиз да жокъларсыз

бизни. Узакъ туююлдю арабыз – Кавказда жашайбыз эки къауумубуз да. Аллах къызгъанмасын, алыкъа кюч, къарыу да бар. Кертиди, жашлыкъ тепдирген гынттыбыз сау дунягъа сыйынмагъан заманларыбыз кетгендиле. Ёлмей, тюрленмей къаллыкъ зат жокъду жер юсюнде.

Къонакъны, Ваханы эсли сёзлерине тынгылагъан, оюмларыны теренликлерине эс бургъан адам, жашауну къыйынлыгъына, кючлю кюч-сюзге берген азапха – тюзю, учузлукъгъа кеси акъылында багъа бичерге кюрешмей амалы жокъду. Алай жангылычланы кёлюнде жюзалмай кюрешген заманына да туберикди.

Бир тюрлю даулашсыз, алай бла туады эсли сёз айтылгъан жерде ийнаныулу, жүреклене къозгъагъан шартла. Ала уа миллетни фахмулу да, акъыллы да адамларыны сифатларын кёз туурабызгъа келтиредиле, ауазларын къулакъларыбызгъа эшитдиредиле, керти сёзде болгъан седиремезлик оюмну, терен магъананы ётгюрлюк кючюн халкъгъа туура этедиле.

Къонакъ хажи къара халкъны зор кючледен къорууларгъа, жаланда тюзлюкге къуллукъ этерге деп жаратылгъанды дунягъа. Угъай, уллу Аллах аллай адам этип жаратханды Шауаланы Къонакъ хажини бизге.

XIII

Шауаланы Къонакъ хажини суюмеклик сартындан сёзюн Солтанланы Шаухалны анасы – Жуболаны Назумхан къабыл этгенин эшитгенле, эри эртте ёлген тиширыугъа угъай, Къонакъгъа сейир этдиле. Ол тул къатынны угъай, Беш да тау элде, Къабартыда окъуна менме деген къызны табарыкъ эди.

Билебиз, айтылгъан сёзде, аз, кёп эсе да, бир магъана болгъанын. Сабийликде насып, къууанч чексиздиле. Къартлыкъны уа жүреги къайгъыдан, сагъышдан толду. Ызы бла ёлюм келсе, жилимукъла таудан келген ырхы бла эришедиле. Байлыкъ жыйгъан кёп кере чиркир, – тынгысызлыкъ жашау сынар. Къонакъны бла Назумханны ушакъларында ол тюрлю оюмла кеслерине жер тапхандыла. Сабийликни чиркитмезге ант этмей келишгендиле, жашауну кёп зат бла тенглешдирип, аны акъсатмазгъа, башханы къой, аязны да барды къанатлары, аны да кёре, сезе билейик деп эсгертгенди Къонакъ.

Назумхан Къонакъда байлыкъ сыйыннгысыз болмагъанын биледи, алай анда болгъан кишиликти бла намысны уа бир зат бла да тенглешдираллыкъ туююлдю. Кеси ёксюзлюк сынап ёсген Къонакъ Шаухалгъа бла Таусогъа кёлю бла аталыкъ этеригине да ишексизди.

Къонагъ а кёрмеймиди Назумханны ким болгъанын? Эки ёксюз жашы – Шаухал бла Таусо, кесини къыз сифаты биргесине, суюмекликден къачыб а киши да къутулалмаз. Бир бирге билеклик этерге, бир бири арасында бийлик оюм жүрюмезге, жаланда суюмекликге бой салып, аны къулу-къарауашы болуп жашаргъа. Керексиз инжиуле да къыймасынла борбайланы, жүрек тамырланы сарнатмазгъа!

Ма Къонакъ хажии бла Назумханны оноулары.

...Къонакъ хажии киеу нёгер жыйды. Ол, Назумханны кызы намысын тас этмеген келинлеге тенг этип, Шыккыда уллу той къурады. Аны ата-сына, анасына да миллетде жюрюген адетни тюшюрмей, кылын берди мал санында. Сёзюн айта билген, халкъ оноуун излеген Къонакъ, алай этмесе жарарыкъ туююл эди. Алгыын кызы, эрге барса, бернесин биргесине элтгенин айтханбыз, – келин кесини тёшегинде жатаргъа керекди. Къонакъ кыатын алгъан кюн, жашладан бири келинни бернесинден бир жастыккыны алып кыачады. Жетедиле муну ызындан. Алай жастыккыны берирге унамайды, – нохтабауун излейди. Адетден чыгъаргъа суюмегенди киеу нёгер – бергендиле ол жашны излегенин.

* * *

Суююнчлары тынчаймайдыла, тынгысыздыла. Къонакъ хажиге дерт жетдирир ючюн мурдарлыкдан окъуна артха турлукъ туююлдюле. Ол ишни жолун да излейдиле, айтдырмай кыоймай эсегиз. Да алагъа да айып этерча туююлдю: бий бий болгъанлай жашаргъа керекди. Сора алагъа бой салмагъан: этген оноуларын сёкген, алагъа тиш билеп, атларын сагъынса, кёзлерине кыан чабып жашай келген Шауа улу, Суююнчланы боюнса тюплерине тюшюп, сыйсыз болгъандан эсе ёлюмню сайлагъанды.

Кюнлени биринде Суююнчладан бир кыауум жаш, Къайсынны кичи кыарындашы да ала бла, Къонакъ эгечини намысы бла ойнагъанын Къайсындан бла андан сора киши билмейди, – бек уллу бедиш хапарны башхала билирлерин суюмегендиле. Къонаккыны Холамдан ёрге айланып келе тургъанын эшитип, Бызынгыдан энишге тигелеген жерде аллын сакълап тургъандыла. Чамланыулары таш чайнатхан жашла, Къонаккыны узакдан кёргенлей окъуна, бир бирге кыарашдыла.

– Сыйсыз болмайыкъ, жашла, – деди Къайсынны кыарындашы.

– Ахырысы-кыысхасы, муну аллында бу жол да сыйсыз болгъандан эсе ёлгенибиз игиди, – деди экинчи Суююнч улу.

Ма ол чакъда Къонакъ жашлагъа иги да жууукълашды. Ангылагъанды ол Суююнч улулары анга игилик этмезлерин. Болсада кыоркыгъан халын эслетмейди. Ол угъай эсенг, онг аягыын ёзенгиден чыгъарып, бутун ёрге кётюрюп, иер кыашха кыысып салды атыны жалкыасына. Аны ол халы ётдю Суююнч улулагъа, Къайсынны кыарындашы Хызир жерленип тургъан кероху бла Къонаккыны илишаннга алды. Шауа улу ол чакъда да келишин тюрлендирмеди. Жаш керохуну сампалын басды. Атылмады. Хызир керохуна да, кеси кесине да чамланды. Сампалгъа экинчи, ючюнчю кере да кыатылды. Кыутсуз бий улуну кёзлери жукъ кёрмей кыалдыла – дуния кыап-кыарангы болуп. Жаланда жол жанында хансла болдула кёралгъаны.

Къонакъ да кыолгъа этди тапанчасын. Урду Хызирни керохун тутуп тургъан кыолуна.

– Зыкы гяуур, – деди Къонакъ Хызирге, – кесинге ушаш, керохунг да къоркъакъ. – Андан сора киши къол кётюрмеди Къонакъгъа.

Къонакъ, атына къамичи жетдирип, жашланы тюз орталары бла ётюп кетди жолуна.

* * *

Ол бедешлик тюбешиу Суююнч улуланы бютюн бек чамландырды. Жыйылып, бир бирден оноу изледиле. Къонакъ кёрге тюшгюнчю, тынчлыкъ болмазлыкъын айтдыла. Къалай бла? Юслеринден ауур жюк басханча, теренден ахтынып, соруулу къарадыла бир бирге.

– Къонакъ кече сайын халкъ тынчайгъандан сора, туруп, элни ичи бла ары-бери эки-юч кере да айланып, андан сора тынчаяды, – деди Суююнчланы Къазийни жашы Мусса. Ол Тенгизни кичи къарындашыды. Отуз жылы ол кюнледе толгъан, иги да борбайлы жаш. – Кесибиз мурдарлыкъгъа кирип айланмайыкъ да, ол ишни башханы къолу бла тындырайыкъ.

– Тейри, жаш, халкъ тынчайгъандан сора, туруп, эл ичинде айланады дегенинге къулакъ салдым, – деди Хызир. – Алай, биз айтханлыкъгъа, Шауа улуна къол кётюрюр адам табарыкъбыз деп билмейме. Эл жамауаты аны кесини Аллахына санайды. Жаш адамланы межгитге жыйып, Къуран окъургъа да юйретеди Къонакъ. Ала да тюз къарамазла бизге. Шыкыны оноун бизге жетдирмей тургъан да олду.

Сау кюнню тынгылауну басып тургъан Хангерий да къошулду сёзге. Ол Суююнчланы Асланбекни жашыды. Къонакъ хажи бла бир жылда туугъаннга саналады.

– Бу намысыбызгъа, сыйыбызгъа чыртдан да келишмеген мурдарлыкъны башха адамны къолу бла этерге дегенигизге къулакъ салдым. Хар бирибиз да сагъыш этейик да аны юсюнден, сора, адам табылса, оноулашайыкъ да, бир акъылда тохтайыкъ.

Андан сора арадан бир ыйыкъ озуп, Къонакъ хажи кертиси бла да, кечегиде эл уюгъан заманда элни кюнлюм жанында Бызынгыдан Шыкыгъа келген жолда, Суююнчлада жумуш эте айланган адам – Холамханланы Мокъалан, тюбеп къалады. Холамхан улу жунчуду. Бир кесекни тили тутулуп, ауузундан сёз чыгъаралмай турду. Сора, солууун кючден ала, айтды:

– Къонакъ хажи, Суююнчлары мени бери сени ёлтюр деп жибергендиле. Мен сени къалай ёлтюрлюгем?

Бек жалынып сёлешди Мокъалан.

– Аланы айтханларын этмесенг, жашау бермезле, – деди Къонакъ...

Холамхан улу – керти да мазаллы адам, жерге чёгюп, къычырыкъдан къырып жилиады.

– Тели болма, тур ёрге, – деди Къонакъ. – Ёлтюргенме деп барсанг, ётюрюгюнг туура болса, бютюнда уллу азап сынатырла. Тапмагъанма, ингирде кеч Чегемге аугъан хапары барды дерсе. Артдаракъда кёрюрбюз ким кимни ёлтюрлюгюн.

XIV

Шауаланы тукъумда, таматала айтханнга кёре, сегиз атауул болгъанды: Абайлары, Акойлары, Бокулары, Жарнеслары, Жанхотлары (Жаттуулары), Жанибеклары, Тейрикъулары, Къараучулары. Бу ишни – тукъумну тёртге-бешге юлешиуню дурус кёрмегенле бардыла. Нек дегенде, хар ким да кеси атауулуну адамларын ёрге кётюрюрге кюрешген хал эсленеди бир-бирде. Къой-къой, ол бизден туююлдю деп айтыргъа базынганла окъуна бардыла, тукъумда бир учхара адамны аты сагъынылса. Аллай затла саулай тукъумну намысына, жууукъланы араларында таза къарындашлыкъгъа тасха тюшюрөдиле. Алай мен эрттеден келе келген адетге тасха тюшюрюрге кюрешсем, – атаулда жюрюю келген бир-бир төрелеге эс бурмай къойсам, артыкъ тюз болмаз, баям.

Къонакъ хажы уллу байламлыкъ жюрютген атауулду Акойлары. Быланы байлыкълары, игилик жаны бла халкъны кёзюне кёрюннген адамлары да болгъандыла. Кеслерине чыртда махтау а излемегендиле.

Акойну къатыны Мисирладан эди. Жашлары Соза хажы (бу хаж къылыргъа бир кере Къонакъ бла баргъанды), Жумарукъ. Соза хажини сабийлери Муну, Молла, Хамзат, къызы Асият. Жумарукънукъула: Къанау, Къанамат. Бай жашагъанларын айтдыкъ. Быланы Уллу тоха, Гитче тоха, Уллу жиялы, Гитче жиялы деп, эки къатлы юйлери болгъанды. Бу юйюр Тюркден Шыкъыгъа келип, медиресе ишлеп, жашланы окъутуп тургъан эфендини да кечиндиргенди. Бу ишни юсюнде манга тюз халпар айтханла болгъандыла: медиресени тюрклю угъай, тюрклюге деп Акойну къатыны ишлетгенди. Аны ючюн дегенни айтып, не Акой, не къатыны кишиден махтау, ырысхы излемегендиле. Быланы багъаларын кимден да иги Къонакъ хажы чыгъаргъанды: айланган-жюрюген жеринде Акойну бла Мисир къызыны атларын кёлю кётюрюлюп айтханды.

– Ала болмасала, элде медиресе да, межгит да боллукъ туююл эди, – дегенди Къонакъ хажы жамауат жыйылыулада, – ала болмасала, жашла билимсиз къаллыкъ эдиле, – аны да унутмайыкъ. Къонакъ хажы медиреседе кеси да окъутханды. Аны къолунда билим алгъан Соза, ахырында айтханыбызча, аны бла баргъанды хаж къылыргъа. «Баргъан жолунгда ауур жюкню абынмай, жунчумай элтир ючюн, къоншунгу-эллинги жашау къалайда абындыргъанын (кертиси бла да аллай иш болгъан эсе) теренден билирге керексиз, – деп болгъанды Акой сабийлерине. – Заман алгъа барыуун тохтатмайды, озгъан заманнга да, келлик заманнга да тюз кёзден къарай билмеклик уллу фахмуду. Къууанч да, хорлам да тынчлыкъ бла келмегенлерин ангыламакълыгъ а хар кимге да – уллугъа, гитчеге да, эр кишиге, тиширыугъа да бирча керекди...»

Заман оза, тёлюню ызындан тёлю ёсе, жашау да, Кавказны табийгъатыча, бир ары, бир бери тюрлене барады алгъа. Эфенди тюрклюню жашы Ахмат, хайт деп, жыл саны келген адам болады. Акойну къызы Асиятха кёзю къарайды. Сюймеклик алыкъа ташадады, жаш базынмайды аны туурагъа чыгъарыргъа. Жырлары бешик тебиретиучю Ахмат

энди кеси кесинден юрке айланады, – Асият суугъа жүрюучю жоллагъа жаланда узакъдан къарап таралады. Атасыны дууасы, сёзю да болушмайдыла жашха. Сүймеклик хар кимге да белгили болгъандан сора уа, Асият жашны борбайларын къыяр сёз айтып къойду, андан арысында ол затны сагъынмазын тилеп.

– Сен оспар сёлешсенг, къайгъыларым жүрегиме сыйынмайдыла, Асият, – деди жаш, суу алып келе тургъан къызны аллын тыйып. – Сени хар кёргеним сайын кюн тумандан азат болгъанча жарыйды жүрегим. Эсимде болмагъан сүймеклик келди манга, кесин тыйдырмай, акъылымы ала, азат дуниядан азап дуниягъа атландырыргъа хазырлана. Акъылым танг жарыгъына къуллана чыкъдым бу эрттенликде да орамгъа. Айтхан сёзю алтынча жылтыраучу Асият, нек къаралып къарайса манга?

– Бу жолдан сора ол эриши сёзлени да айтма, къатыма да келме, иги жаш, – деди Асият, кесини онглулугъун ангылата. – Мен айтханнга тюшондюнгмю? Жолумдан кетеринги тилейме.

– Атанг, ананг да угъай демеген хапарлары барды...

– Мен а угъай дейме. – Асият терк-терк атлап кетди. Ахмат да узакъ барлыкъ туююл эди. Ала – атасы да, кеси да, Акойну юйюню сол къабыргъасына къысылып ишленген жербаш юйчюкде жашайдыла.

Ахмат Тюркге бара-келе тургъанды. Атасы уа Шыкъыда ишин бир да суутмагъанды. Къумукъдан окъуна келип болгъандыла тюрклюден дерс алыргъа. Окъугъанлары ючюн хар адам эфендиге эки къой бергенди. Ол а аланы жарлылагъа, къарыусузлагъа, жууукъларына – Тюркден келгенлеге берип болгъанды. Ол заты ючюн эфендини намысы халкъда бютюнда бийикде жүрюгенди.

Эфендини жашы Тюркге кетип, дагъыда бир ауукъ замандан артаха къайтып келеди. Асият Гайылагъа эрге баргъанын эшитип, дунияда барын-жогъун да унутады. Олсагъат окъуна Гайыланы таба тебирейди. Асиятны эри Дадо узакъдан къарагъанлай окъуна таныйды ала таба атылып келген адам ким болгъанын. Сора юйдегилеге былай айтады:

– Оллахий, ол келген тюрклю улу Ахмат туююл эсе, излеген ёчюгюзге киреме.

– Юйге иймегиз аны, – деп тилейди Асият, бир къаугъа чыгъарлыгына ишексиз болуп...

– Ахмат, сен бек жигит жашса, – дейди Дадо, – къоркъмай, мени юйюме былай базынулу къалай атып келдинг?

– Дадо, ёлген эшек бёрюден къоркъмайды, – деди Ахмат.

XV

Къабартыда Науруз бийге жаш туугъанда, ол тау эллеге сүйюнчю айтыргъа адамла жибергенди, жашына эмчек ана излегинин да билдирип. Науруз улчукъну улан этерге Шыкъыда Акойладан сора киши базынмагъанды. Ала аладыла сабийни эмчек улан этип. Акой жашха арбазында тохана ишлетеди. Сабийни атына Жюйюсхан атайды кеси. Кенг жауурунлу, иничке белли жаш болуп ёседи ол. Артда, Жюйюс-

хан юйюне кетип тебирегенинде, Акой мюлкюн юлешип, анга да жетер жагъын бергенди.

Жюйюсхан къатын алады, тёрт жашы бла бир кызы боладыла. Бир жашы къурманнга къой келтирирге таугъа баргъан жеринде – Мингихин-Жух деген кышлыкъда къаядан кетип, ажымлы ёледи. Жаз башында къар эригенден сора къойчу жаш табады аны ёлюгюн.

Кёп заман озгъандан сора Жюйюсханны кызы Жанчыкъ Шыккыгъа – Акойлагъа къонакъгъа келгенди, къарауашлары да ашырып. Бахсанукъ къаладан Шыккыгъа дери жолгъа кюйюз жайып (тёрт-беш кюйюзню кезиу-кезиу жайып) аланы юслери бла элтгендиле Акойлагъа дери.

Арта Совет власть Жюйюсханны да, жашларын, башха жууукъларын да жойгъанды.

Бу тизгинлени жазгъаныбызны хыйсабы – Къонакъ хажини намысы Акойлада Науруз улу Жюйюсхандан кем жүрюмегенди.

Бёлек жылдан Акойну жашы Молла да жигитлиги, адамлыгъы бла да, Къонакъ хажича, айтхылыкъ жаш болгъанды. Къонакъны таныгъанла, хапарын керти адамладан эшитгенле да: «Къонакъ хажи бери келгинчи, ары барма», – деп болгъандыла Моллагъа.

Кязим хажини «Сары къош» деген поэмасыны баш жигитлеринден бири Шауаланы Моллады.

*...Жигит Молла, апчымай,
Ушкок алды къолуна,
Марап-марап атады
Бийни келир жолуна.*

*Молла атып ургъанда,
Ары-бери секирди,
Бий жааш алайда
Къобан кибик ёкюрдю.*

*Бёрюлеча чабалла,
Уручула Моллагъа.
Баракалла-машалла,
Шауаланы Моллагъа!*

Шауаланы тукъумну адамларыны жашауларында аллай шартла кёпдюле – аланы кёбюсю Къонакъ хажи бла неда андан жаратылгъан жанланы жашаулары бла байламлыдыла. Аны туудукълары кёпдюле. Къонакъ, ол неда бу юйдегисинден айырылгъан этген шарт жокъду, Чеченде юйдегисинден башха. Алай Къонакъны къатынлары жашаудан замансыз кетгенлерин а айта тургъандыла тукъумну эсли акъсакъаллары. Аны Таучу, Баттал, Дура деген жашлары болгъанлары белгилидиле бизге. Гайыланы Чоску уа аны Батта деген кызындан туугъанды. Баттаны анасы уа Жуболаны Назумхан болгъанын бир да жангылмай айтханды

Чоскуну туудугъу Башийланы Азиза (5/XI.2015 ж.). Аны айтханларын къагъытха тюшюрюп, бизге тапдыргъан а Азизаны къызы – филология илмуланы доктору, профессор Башийланы Светлана болгъанды.

Жуболаны Назумханны Солтан улудан жашларын да Къонакъ хажи ёсдюргенин айтханбыз, – Шаухалны бла Таусону. Башийланы Азиза айтханнга кёре, Шаухалны да Жарахмат, Ахмат, Жамболат деп жашлары болгъандыла. Таусону сабийлери уа белгисиздиле анга.

Баттаны Гайыланы Бешлиге эрге къалай баргъаны бла байламлы хапар жомакъча эшитиледи бизге.

Гайыланы Келеметни жашы Бешли Къонакъ хажиге бичен тилей баргъанды (баям, жаз башы жууукълашхан заман болур эди).

Къонакъ толтурмагъанды аны тилегин. Бешли уа, кече бла барып, Шауа улуну хастанына къутулуп, сау гебенни кётюрюп алып кетгенди. Эрттенликде Къонакъ хажи кёргенди ишни болушун. Бек чамланганды, базынып, анга ол аманлыкъны этген адамгъа. Гебенни ким элтгенин билирге суйгенди да, «уручуну» ызы бла барып, Бешлини юйюне тирелгенди. Ол бек биринчиден, Гайы улуну бир жолгъа сау гебенни кётюралгъанына сейир этгенди. Сора айтханды мынга:

– Ахшы жаш, юйюнге гебеними элтгенинча, къызымы да элт. – Ма алай бла къуралгъанды Бешлини юйюрю. Къонакъ хажи былагъа ырысхысындан, малындан юлюш чыгъаргъанды, жер да бергенди. Башийланы Азиза айтханнга кёре, Баттаны Бешлиден юч жашы бла юч къызы болгъандыла. Аланы жашлары – Бачай, сора юч къызлары бир ыйыкъны ичинде ёлгендиле билмей тургъанлай къолгъа этген кюйсюз ауруудан. Андан сора бир ыйыкъдан Батта да ёледи. Юйюрге къаладыла Бешли кеси, сора жашлары: Чоску бла Машчыкъ. Бешли 1945 жылда Къыргъызстанда Тамчи деген элде ёлгенди. Жууукъ-тенг не бек кюрешген эселе да, экинчи кере юйдегили болмагъанды. Ол киши жеринде Шыкыгъа бир бек термилиучюсюн тохтамай айтып турадыла аны таныгъанла бюгюн да – бу тизгинлени жаздыргъан да Азиза болгъанды бизге.

Чоску уа Рахайланы Чоллайны къызы Окъагъа юйленеди. Былагъа эки къыз тууады бири бири ызларындан Айшат бла Азиза. Бу юйюрге да уллу къыйынлыкъ тюшеди – Азиза туууп, бир къауум ай болгъан заманында анасы – Окъа дуниясын алышады. Юйде ёксюз къызлагъа къараргъа тиширыу болмагъаны себепли Айшатны атасыны экиге айланган эгечи элтеди юйюне, Азизаны уа ыннасы – Толгъурланы Къубалайны къызы Аммеш къолгъа этеди. Беш жылдан Аммеш да ёледи. Андан сора Азизаны атасыны эгечи Рахайланы Кыдык элтеди юйюне. Аны эри Жуболаны Адан эди.

Чоскуну кичи къарындашы Машчыкъ Уллу Ата журт урушда ёлгенди.

Дураны анасы Жаникаланы къызлары болгъанды. Былайда энтта да бир шарт ачыкъ болду – Къонакъ хажини Чегем жанындан юйдегиси Жаникаладан болгъанды. Дураны сабийлерини, туудукъларыны юсле-

ринден хапар айтырыкъбыз. Батталны сабийи болмагъанды. Таучуну уа тёрт жашы болгъанды: Шабатай, Муталляй, Абдулла, Чёпеллеу. Дура хажы уа эки жаш бла эки къыз ёсдюргенди: Хажимырза, Муртаза, Керимат, Шерипа.

Былайда Дура хажини сагъыннгандан арысында Шауаланы хажилерини атларын айта кетиуню тюзге санайма. Ала ма быладыла:

Солтанмут – Жанхотну жашы;
Чочку – Солтанмутну жашы;
Къазий – Чочкуну жашы;
Къонакъ – Ёлмезни жашы;
Дура – Къонакъны жашы;
Мусса – Бокуну жашы;
Ибрагим – Тейрикъулланы атауулдан;
Соза – Акойну жашы;
Сарыбий – Тейрикъулланы атауулдан.

* * *

Къонакъны Таучу деген жашыны Шабатайындан бла Абдулласындан жаратылгъан сабийле, туудукъла, аланы келинлери да тукъумда намыслары жюрюген адамладыла. Абдулланы иги таныгъанла аны адамлыгъын, сабырлыгъын, оюмлулугъун айтып тауусмайдыла. Аны беш жашы бла бир къызы болгъандыла: Ёзюмурат, Замурат, Жабраил, Жибирил, Хажимурат, Гезам (Кесам деп да айтадыла жууукъла). Гезам Аналаны Ашукагъа баргъан эди эрге. Аны эки къызы болгъанды: Зухура бла Забида. Зухура Бызынгыны школунда устаз болуп ишлейди бюгюнлюкде да (6/IV.16). Адепли, билимли, жууукъ кёллю къыз.

Абдулланы жашлары туугъанлы да кеси кыйынлары бла жашай келген адамла болгъандыла. Шыкыны колхозунда ишлегендиле, элни жамауат жумушуна къатышхандыла, жууукъ-тенгни кереклисине заманында табылгъандыла. Жибирил а билим алыргъа итингенди гитчелигинден окъуна. Шыкыдан Нальчикге келип, Ленинчи окъуу шахарчыкъда билим алгъанды, Ёзюмурат бла Хажимурат а элде школда окъугъандыла. Бек игиси – къарындашла къайда болсала да, бир бирге билеклик этгендиле, жууукъну-тенгни жюрютгендиле. Къонакъ хажиден келген ахшы юлгюледен эдиле ол шартла да.

Къонакъ хажини туудугъуну – Абдулланы жашы Жибирил 1938 жылда Аскерге чакъырылады. Алгъа Витебскге тюшеди. Анда аскер усталыкъгъа, хунерге къадалып юйренеди. Уллу Ата журт урушбашланнганда уа Запад Белоруссияда эди. Жибирил Замурат бла Ёзюмурат да урушда болгъанларын, малкъар халкъны туугъан жеринден кёчюрюлгенин да кеч билгенди, Ёзюмуратны урушда жоюлгъанын да.

Жибирил Москваны къоруулаугъа, Ржевни, Вязьманы азатлау урушлагъа къатышханды. Тейри, былайда Жибирилни уруш жолларыны юсюнден 2015 жылда 6-чы майда «Горянка» газетде басмаланган

статьяны саулай бу жазыуубузгъа къошуп къойсакъ, тюз боллукъ болур. Шалушка элде ол жашагъан орамгъа аны аты аталгъаны бошдан болмагъанын да ангылатады бизге бу статья.

МУЖЕСТВО НА ВОЙНЕ, ДОБЛЕСТЬ В ТРУДЕ

Жибрил Шаваева призвали в Красную Армию в 1938 году. Молодой красноармеец сразу оказался в центре больших событий: освобождение Западной Украины осенью 1939 года, затем бои с финнами в составе 132-го стрелкового полка 27-й дивизии. Жибрил был в числе тех, кто принял на себя первый, самый страшный удар гитлеровцев в июне 1941 года.

– Очень тяжело вспоминать, как отступали под натиском многочисленного, хорошо вооруженного врага, – говорил Жибрил. – Поддерживало сознание того, что мы не только отступаем, но и изматываем противника. Впервые нам удалось остановить наступление немцев под городом Гродно. И не просто остановить – немцам пришлось даже отступить.

Позднее военная судьба забросила его под Москву. Он всегда с гордостью вспоминал, что его подразделение оказалось в самой гуще боев за столицу. На тот момент, в середине октября 1941 года, наши войска не имели возможности прикрыть это направление. Именно туда и нанесла удар немецкая группировка в составе моторизованной дивизии, с танками и авиацией. Наши войска были отброшены под Калинин (ныне Тверь), а 14 числа вынуждены были оставить и его. Часть, в которой служил Жибрил, бросили на прикрытие ближних подступов к столице.

Жибрил вспоминал:

– Нам поставили задачу – остановить наступление фашистов любой ценой. Вечером заняли позиции, отрыли окопы. Утром, когда ветер разогнал туман, мы увидели наступающие на нас немецкие цепи. Немцы шли во весь рост. Мы огонь не открываем, подпускаем поближе. Когда до наших траншей немцам оставалось пройти метров сто, боец Дубов заложил пальцы в рот и пронзительно свистнул. Свист ошеломил немцев, на какое-то мгновение они остановились, но тут раздалась команда «Огонь!», тишину разорвали пулеметные очереди и винтовочные выстрелы. Немцы залегли.

– Не понравилось, гады?! – крикнул Дубов. – Думали, на прогулку вышли?!

Фашисты отползли, оставляя трупы, и до середины дня было тихо. Потом от края леса послышались нарастающий гул и лязг гусениц.

– Танки! – пронеслось по траншее. Головной танк был уже близко и вдруг завертелся вокруг своей оси и остановился. Его подбил боец Теммоев. Остальные танки начали разворачиваться, загорелась еще одна немецкая машина, подбитая бойцом Гришиным. Немцы отступили, оставив свою горящую технику. Мы потеряли пятерых. Это был мой первый

день под Москвой. Потом таких дней было много, но тот запомнился особенно.

Тяжелейшие бои шли весь ноябрь. Немцы были уверены, что возьмут Москву: назначили время и место проведения парада, отчеканили медали. Однако за три недели наступления противник потерял 55 тысяч человек убитыми, 777 танков, 534 автомашины, 178 орудий. В первых числах декабря 1941 года войска Западного фронта нанесли ряд контрударов, остановили врага и шестого числа перешли в контрнаступление. К 16 декабря основные танковые соединения немцев были разгромлены. Враг оставил под Москвой сотни единиц бронетехники и около ста тысяч солдат. После битвы за Москву Жибрил освобождал родной Кавказ. С трудом узнавал поля и леса, изрытые, исковерканные артиллерийским огнем и бомбежками. В освобожденном Краснодаре бойцы увидели «душегубку» – закрытый фургон, переоборудованный под газовую камеру.

Далее наступали на Тамань, где немцы соорудили несколько поясов обороны, и собрались во что бы то ни стало удержать этот плацдарм. Здесь с Жибрилом случилось то, о чем он так и не смог забыть. В его обязанности входило доставлять в окопы горячую пищу.

– Пробираюсь как-то к нашей передовой линии, – вспоминал он. – Местность открытая, простреливается немцами. На спине у меня большой термос с горячим борщом. Где по-пластунски, где перебежками продвигаюсь к цели. Вдруг чувствую: спина горит нестерпимо и по ногам горячее течет. Присел в балке, кое-как снял с себя термос, а в нем отверстие от немецкой пули. Пришлось от рукава оторвать ткань, чтобы заткнуть отверстие. Когда добрался до наших окопов, рассказал все ребятам, а они подняли меня на смех и с тех пор при случае вспоминали, как я приполз с простреленным термосом. Прославился, одним словом!

В 1945 году подразделение Шаваева, действовавшее в составе 3-го Белорусского фронта, штурмовало Кенигсберг, считавшийся неприступным. Немцы оборонялись отчаянно, то и дело вспыхивали рукопашные схватки. В один из дней Жибрил был ранен и известие о победе встретил в госпитале.

Отвага этого человека была отмечена орденами Отечественной войны I степени и Славы, а также большим количеством медалей. После демобилизации Жибрил Шаваев поехал в Среднюю Азию, нашел родных, высланных еще в 1944 году, и в конце 50-х вернулся на Кавказ и поселился в селении Шалушка. В колхозе «Красный Восток» стал бригадиром полеводческой бригады, за ударный труд получил звание «Ветеран труда», за стабильно высокие урожаи был удостоен серебряной медали ВДНХ.

Шауаланы Абдуллары – Къонакъ хажини туудугъуну, жашлары, къызы да ауушхандыла, жаннетли болсунла. Аладан туугъанла аталарыны, аналарыны намысларына тийишли адамла болгъандыла. Замуратны юй бийчеси Абидат, Жабраилники – Гайылары Чыккы, Жибирилники – Кючмезлланы Фатимат, Хажимуратныкъы – Рахайлары Батий бир

бирлерин тюз да туугъан эгечлеча алай жүрютгендиле. Аны себепли тукъумда намысха тийишли бола келгендиле.

Шауаланы келинлери, насыпха, не заманда да тукъумну адамларына чынтты билеклик эте билиулери бла белгилдиле. Тюз боюнлу сабийле ёсдюргендиле, эр кишилени тизгинлерине сакъ болгъандыла, иш кёллюлюклерин кётюргендиле, къонакъгъа жарыкъ бетден тюбегендиле, – арт къысдырыкъларын къонакъны хант къангасына салып, эрлерини намысларын кётюргендиле, бусагъатда да алайды (6/IV.2016). Абдулланы жашларыны келинлери: Жанна Махмудовна – Жибирилны жашы Къаншауну юй бийчеси, кёп жылланы ичинде Шалушка элни биринчи школуну директоруну экинчиси болуп ишлегенди, аны эри Къаншау Къабарты-Малкъар Республиканы Парламентини депутаты болуп тургъанды, дагъыда бёлек жылны парламентде ишлегенди, Салих Хажимуратовични юй бийчеси Нажабат, Айдар Жибириловични сабийлерини анасы Кезибан, Хаким Замуратовични юй бийчеси Нина тукъумда къууанч, бушуу болгъан заманда адамлыкъларын бютюнда ачыкъ кёргюзтедиле.

Былайда бир затха эс бурмай болмайма. Замуратны келини, Исхакъны юй бийчеси – Непеланы Къадырны къызы Фатимат, ашар-жашар заманларында эри ауушуп, төрт сабийи бла къалгъанды – бары да жашчыкъла. Асыл тиширыу алагъа аналыкъ, аталыкъ да этип, аякъ юслерине салгъанды, эр тукъумунда, ёз тукъумунда да намысы, сыйы жүрюген адамды.

Муталляйны жашы Магометни келини – Ханапийни юй бийчеси Солтанланы Хусейни къызы Аминат аты республикагъа кенг белгили адамды. Билимли, фахмулу, оюмлу, намыс бере, намыс ала да билген тиширыу. Халкъгъа билим берген министерствону бек жууаплы бёлюмлеринден бирини таматасыды.

Биз бу жазыуубузда Къонакъ хажиден жайылгъан жанланы юслеринден айтханыбызны ангыларыкъ болур окъуучубуз.

* * *

Былайда бир кесек артхаракъ атлап, Чочук хажини Быллымдан Шыкъыгъа келген хапарын мени жазыуларымы окъурукълагъа белгили эте кетейик.

Чочук хажы Быллымда Шауаланы аты Беш да тау элге айтылгъан адамларыны – Къазий хажини жашы Тапаны, аппасы эди. Тапа жыл саны жүзден иги да атлап, озгъан ёмюрню алтмышынчы жылларыны ахырында ауушханды. Жаннетли болсун, бек иги адам эди. Мени эсимдеди, биз кёчгюнчюлюкден къайтхандан сора (1957) Быллымны оноучулары Мурачаланы Аубекир, Афашокъаланы Сюлемен, Толгъурланы Маммат-Магомет (Майчелек), Къумукъланы Мусса дагъыда башхала Тапаны атха неда машинагъа миндирип, жайлыкълада, къышлыкълада айландырып, аны айтханын-оноун байракъ этип тургъанлары. Ол заманда мен Эльбрус районну газетинде ишлей эдим. Тапа айтхан сёз

багъалы эди Быллымны оноучуларына. Быллымчыла бюгюн да иги бла эсгередице Чочук хажини туудугъуну – Тапаны атын.

Тапаны анасы Журтубайланы Байрамны къызы Лау эди. Тапаны эгечи Айшатдан уста адам болмагъанды жамычы этерге. Чегем бийи Малкъарукъланы Дадаш айтханды: «Айшат, сен манга бир жамычы этсенг, ёмюрден-ахыргъа эгечиме санагъанлай турлукъма».

Айшат бийни тилегин толтургъанды. Аны ючюн Малкъарукъ улу Дадаш Шауаланы Къазийге Быллым ёзенинде (Быллымгъа да Малкъарукълары оноу этгендиле) иги кесек биченлик жер бергенди.

Быллымда «Къала къол» деген жерде Дадашны юйюню къабыргъалары бюгюн да (8/IV.2016) сюеледиле. Терек бахчасы, баулары болуучу жерлери да белгилидиле быллымчылагъа.

Экинчи Чегемде Ордакъа хажи деп болгъанды (Ордоков), ол да Тапаны бир эгечинден туугъанды. Аны жашлары Хыйса бла Мусса Тапаны туугъан кюню аталарыны Къуранында жазылып тургъанын эслегендиле. Ала, Тапа ауушхан кюн Быллымгъа келип, Шауаланы Къазий хажини жашы Тапа дунияда 119 жыл жашагъанын айтхандыла Быллымны жамауатына. Ала Тапа Наурузлары бла – къабарты бийле бла, уллу шуёхлукъ жюрютюп тургъанын да айтхандыла ол кюн. Кертиди, бу ишден быллымчыла да хапарсыз туююл эдиле. Тапа къабарты тилни уста билгенди.

Тапа болмагъанча чамчы адам эди дейдиле быллымчыла. – Алай бу жол а аны антлы тенги – Афашокъланы Элжоркъа къылыкъсыз чамы бла суугъа секирлик этгенди. Баям, хапаргъа кёре, ол озгъан ёмюрню жыйырманчы жылларында болгъанды. Шауаланы Тапа уугъа баргъан жеринде къаядан кетип, болгъаны ууалып, юйде жатып болады. Элжоркъа муну кёре барады. Ушакъ эте келгенлеринде, Афашокъа улу айтады:

– Тейри, Тапа, къаядан тюбюне тюшгюнчю уа бек тынч келе болур эдинг?

Бу жол женгдиргенин ангылагъан Тапа, жукъ айтмай, тынгылап къойгъанды. Алай эринлерин а ачытхынчы чайнагъанды.

Мен Тапаны ахыр кере 1969 жылда жай айны ариу кюнлеринден биринде Балыкъ Башында жылы суулада кёрген эдим, Ёзденланы Салахны къойчу къошунда. Биз – «Быллым» совхозну къойчу къошларыны таматасы Жазаланы Мажит бла мен («Коммунизмге жол» газетни корреспондентиме) бийик тау жайлыкъланда тургъан къойчу къошланы (анда уа Мусукаев атлы колхозну, Быллымны, Лашкутаны, Жанхотияны сюрюулери тура эдиле) жашау, иш болумларындан хапар алыргъа баргъан эдик. Анда Тапаны хапарларына кече, кюн да тынгылап туруп эдинг, эрикмей.

– Саулугъунг къалайды? – деп сорама тукъум таматабызгъа.

– Оллахий, Хасан, – дейди ол, – саулугъуму хатасы жокъду, алай бутларым эски болгъандыла да, адамыча барыргъа унамайдыла. – Сиз, газетде ишлегенле, быллай бир затха эс бурсагъыз, хатасы боллукъ туююл эди, – деди Тапа бир кесек заманны тынгылап тургъандан сора, – мен былайда эл болгъан заманланы билеме. Къарачайлыла кёп эдиле

былайда. Бир ингирде мени бузоулары ыстауатха сюрюп кел деп жибердиле. Ала кьошдан иги да узакьгъа кетип эдиле. Къапхакъ эрини бла чапханлай барама энишге. Сора бир сейирлик ишге тюбейме, бузоулагъа жетгинчи. Алайда (Тапа алайны онг кьолун алгъа узатып кьргюзтеди), къапхакъ башында, ариу жонулгъан бир сыйдам таш бар эди, юсюнде жазулары бла. Малла анга боюнларын асыры ышыгъандан, орталыгъы иги да иничкерип эди. Ол затдан оюм этсек, таш алайда бек эрттеден сюелгенине ишексизме. Экеулен – сьзсюз, оруслула эдиле (къайда революцияны ийиси ургъунчу болгъан ишди ол), ташны тегерегин-тюбюн къазып, акьыртын аудуруп, эки атха сюретип, кьол ичине тюшюрюп, ташны узунлугъу тенгли жерни къазып, ташны ары салып, юсюне топуракъ къуюп кетгенлерин кьзюм бла кьргенме. Айтыргъа унутуп барама, оруслула мени алайдан къыстагъан эдиле. Болсада арлакьгъа кетип, бузоулагъа жууукьгъа барып, жашыртын къарап тургъан эдим, ол адамла алайдан кетгинчи...

Энди аны айта келгеним, менден сора ол ташны къалайда болгъанын бир жан билмейди. Бир бек керекли таш эсе уа, айтыгъыз анда быллай ишле бла кюрешген адам бар эсе.

Мен, жайлыкьдан тигелегенимлей окьуна, илму-излем институтха барып, анда тарых секторну таматасы Чеченланы Исмайылгъа тюбеп, Тапаны хапарын айтдым. Узакьгъа созмазын да тиледим. Тапа къартды, ашыгьыргъа керекбиз деп. Хоу бир да, сьзюбюз сьзлей къалды да кетди.

Чочукну юсюнден хапарыбызны андан ары бардырайыкъ. Тапаны аппасыны бу жол Шыкьыгъа атланнганыны сылтауу – Кьонакъ хажиге тюбеп, жюрегин жарсытхан затны ангылатыргъа керекди анга. Чочук бирде Огъары Бахсаннга жууукь юлюшлерине – Журтубайлагъа кьонакъгъа барады. Анда уа уллуну, гитчени да акьылларын кеслерине бурдуруп тургъан тыш къыраллы адамла. Ала Орусбийлада тохтагъандыла. Минги Таугъа ёрлерге хазырланадыла. Тыш къыраллыланы жол башчылары уа бахсанчы жашла – Сотталаны Ахия, Жаппуланы Датчи, алагъа негер Къарачайдан да келликди дейдиле. Аллай бир намыс бериледи Бахсан ауузунда алагъа, ол жашла да, аланы жууукьлары да аллай бир къууанч сагъатлыдыла, ёхтемликлери Минги Таудан да бийикди тукьумгъа, миллетге намыс келтирлик жашла. Чочукну акьылына кьере, Шауаланы тукьумну ол даражагъа жетдирлик жаланда Ёлмезни жашы Кьонакъды. Жарамайды махтаудан тышында къалыргъа.

Была, Чочукну жетекчилиги бла ючеулен болуп келедиле, Шыкьыгъа Чегем бла аууп.

Шыкьы кьонакълагъа жилиу-сыйыт бла тюбеди. Ол кьыйынлыкьны не сабыр, не шош этер кюч жокъ эди элде, быллымчыла ангылагъандан.

– Къайгъыла былай кеп нек болурла жер юсюнде? – деди Чочук. – Эл кимни жилиуун этгенинден а хапары жокьду алыкьа. Кьонакъ хажы кьрюнмейди дууагъа жыйылгъанланы арасында. Чочукну ол хаж къылыргъа кетип тургъанындан да жокьду хапары.

Къууанчха келгенле нек тюберге керек эдиле бушуугъа?!

– Тейри, Чочук, аман хапарыбыз сизге былай терк эшитилгенине сейир этдим, – деди Шауаланы Жумай акъсакъал. – Тукъумгъа, миллетге да намыс, сый келтире жашагъан Къонакъ хажиден айырылды Шыкъы.

Чочук, ауузундан сёз чыгъаралмай, сын къатханлай сюеледи.

– Къонакъ хаж къылыргъа кетип тура эди Чочук, сизни андан хапарыгъыз бармы эди, билмейме. Топуракъ юлюшюн анда тапды, буслийманланы бек сыйлы жерлеринде. Ол зат бир кесек сабырлыкъ береди жюрегибизге.

– Жумай, чыртда акъылыбзда болмагъан къыйынлыкъгъа тюбедик, тейри. Къонакъгъа тюбеп, алыкъа туумагъан айыбызгъа алгъыш этдирирге келген эдик, – деди Чочук, кёлю толуп, тюкюрюгюн бла айтыр сёзюн бирге жута. – Бийикге ёрлеп, насыплы да, махтаулу да болгъанлагъа тенг эт бизни деп келген эдик Къонакъ хажиге, – деди Чочук. – Аны ол айтханын ангыламады Жумай.

– Жюрегими ачыу тешди бюгюн, – деди Чочук. – Ол башхалагъа эшитдирмей, бир затла шыбырдады кеси кесине: «Бу къыйынлыкъ саулай акъылымы алды да, жашаусуз этди кёз кёре. Тёгерегиме жилияй-жилияй къарадым, тапмадым Къонакъ хажини. Ол а ёмюрде эсимден кетмезлик азап...»

Башын уллу къыйынлыкъ басхан тиширыуну – Къонакъны юй бийчеси – Жаникаланы къызларыны адет-тёрени сансыз этип жилигъан тауушу эшик-терезени зынгырдатады.

– Шауа улу, сен жокъда къаяла сарнагъанларын кёрдюм, кёкде устукку-устукку болуп, бир бирден узакъ кетген булутла да, Шыкъыда сен жюрюучю жолла да, къышлыкъла да, сен чалыучу чаллыкъла да жилийдыла сени излеп, жилимукълары кёкюреклерин жууа. Ала бирде манга айып этген сунама, кесими тыялмай, къылыкъсызлыкъ этгениме.

«Сиз, жилип, Къонакъ хажиге хата этесиз, – деди къыйынлыгъы аман сагъатлы этген адамгъа эс тапдырлыкъ ауаз, – Аллахны сыйлы жеринде тапханды ол къабыр орун. Анга жилисагъыз, дунияны къара чарс аллыгъына кёз ачарсыз... Ол ауаз Шауа улун хаж къылыргъа ашыргъан кюнбюзде Холамдан келген, тау ауузда эл жамауатыны бек керти адамына саналгъан шыйыхны ауазы эди.

– Ким не айтса да, тапмайма ачыууму сел этер кюч. Къалай къыйынды санга жолум, умутсузду ол, санга баргъан артха къайтмазча. Ауананга термилеме, кесинги кёрмезлигиме ангылап. Ангылаталмайма сабийлеге кюйгеними, таралгъанымы. Къыш да таудан ауар замансыз; энди къууандырмаш мени не жай, не монглогъу жанынга, жюрегинге да жарыкълыкъ берген кюн.

Санга насыпха баргъанча бардым отоубузгъа. Жюрек тебиуюм борбайсыз, къара жаулугъум, налат берлигиме сезгенча, учхаларгъа кюрешеди чачы тозурагъан башымдан. Кимге налат берейим? Кесиме. Къайтмазынги барыбыз да сезе тургъанлай, аллынга жатып, жолунгдан тыялмадым.

Сенсиз жашауубуз – кыйынлыккыга тэзалмагъан жерни сарнауу. Шыкы суу сени жоклап, сабийча жияп, бизни да жията барады тик энишге. Жаны саулай кыбыргыга кирген эрини кыра кесеу болгъан сыфаты уа сын болуп сюеледи кез туурабызда.

XVII

Эрттеден айтыла келгенича, Шыкыда – ол кыуралгъан кюнден башлап, бир мурдарлык иш болмагъанды дегенле бардыла, тенглик, адамлык, намыс-сый а уллугыга, гитчеге да жашау негер болгъанлай тургъандыла. Алай инсан уруш башланып, ата баланы, бала атаны танымай тебиреген заманда, жашау тюп тамыры бла тюрленеди. Жалгъан патыулагыга алданып, бир бирни аягыын марагъан кылык кесине жер табып тохтайды. Аттоланы Барисбийни да, – Шауаланы Хажимырза бла эгечледен туугъан жашны, жалгъан дау бла тутдурадыла. Аны бла тынчаймай, Барисбийни юйюрюне уллу кыйынлык сынатадыла, большевиклени кыанлы жауларысыз деп, ол оюмну чурумгыга тутуп. Барисбийни кыатыны, ол зарауатлыкны кетюралмай, кесин суугыга атады.

Белек замандан Барисбийни башына эркин этдиле. Ол, Хажимырзаны да негерге тутуп, кыатынын кимле елтюргенлерин тохташдырады. Хажимырза бла Барисбий аланы тутдурууну неда жоюуну жолун излейдиле. Аланы ол муратларын ангылагъан аманлыкчыла уа, тарыкмагъан жерлери кыалмай, быланы ызларындан тюшедиле, Барисбий бла Хажимырза саулыкда жашаулары болмазын ангылап. Сёзсюз, власть да ала жанлыды. Хажимырзаны бла Барисбийни тутаргыга тебирегенлеринде уа, Шыкыны жамауаты аяк юсюне болуп, аланы ол палахдан кыутхарады, экиси да халкыга жарагъан адамладыла, деп. Алай быланы экисине да кеп заманга дери тынчылык бермейдиле, ызларындан тюшюп. Колхозгыга окыуна алыргыга унамай тургъандыла кеп заманы.

Былайда Кыонак хажини туудугы – Дура хажини жашы Хажимырзаны жашауу бла байламлы бир шартны юсюнден алгыаракдан айта кетейик. Алгыаракдан деп чертгеними хыйсабы: Хажимырзаны юсюнден артдаракда кёбюрк айтырыкбыз.

Немислиле келип, Кыабарты-Малкыарны кыолгыга этип тохтагъан заманда, Жапа деген адам (тукъумун айтмайбыз), Хажимырзаны элни правление чакырып, былай айтады (ол немис аскерге кыуллук этген шыкычы болады):

– Шуёхум, алгыынны жашау жерине кыайтады. Совет власть сизни тукъумгыга да игилик этмегенди, билеме. Сюйюнчлары ючюн да баш кетюрюрге онг тапмай тургъанса. Элни оноун кыолгыга ал, барыбыз да айтханынны жерге салмай этерикбиз.

– Бююнлюкде халкыга уллу кыйынлык сынаргыга тюшюп турады, – дейди Хажимырза, – аны алайлыгы ангыларгыга керекбиз барыбыз да. Былай кезиуледе уа жамауат не кыадар ариу ниетли, тюз акылы болургыга керекди. Биз а – экибиз да, Шыкыны халкын кесибизге кюлдюрмейик.

– Андан бир ыйыкъ алгъа, – деп эсгереди Хажимырзаны къызы Хурайнат, – бизни Шауаланы Миналдан, элге жашыртын келип, душман аскер мында кѣп турмазлыгъын айтып, алагъа алдатсакъ ъмюрден-ахыргъа абынганлай жашарыгъыбызны ангылатып кетген эди. Баям, аны сѣзлери да болушхан болур эдиле атама.

* * *

Шауаланы тукъумда Къонакъ хажини туудукълары кѣпдюле: ол беш кере къатын алгъанды, жыйырма бла беш сабий жайылгъанды андан дегенле бардыла. Манга уа – бу китапны жазгъан адамгъа (Ш. Х.), чеченли къатыны, Солтанланы Шаухалны бла Таусону аналары, сора Чегемден Жаникаланы къызлары белгилидиле. Къонакъ ол неда бу юйдегисинден айырылгъанды деген шарт сакъланмагъанды. Чеченли къатынындан къалай айырылгъанын а жазгъанбыз.

Къонакъ хажини туудугъу Абдулланы жашларыны, къызыны туудукъларыны, ол угъай эсенг, келинлерини юслеринден да толу хапар жазылгъанды бу китапда. Алай аны Замурат деген жашыны къадады къарындашлары арасында энчи жерни алгъанын а белгилерге керекбиз.

Сюймеклик жырланы къайсы биринде да адамны жүрек къууанчы неда суйгенине таралыуу – термилиую суратланады. Бир-бирде жаш неда къыз кесини ич сырын назмугъа салып, муратын жаз тил бла ангылатыргъа кюрешеди. Замуратны жырында уа аллай затла аз эсленедиле – ол болушун-болушунлай ангылатады къызгъа, ата-анагъа, эллилерине да, тенгешдириуле бла кѣп кюрешмейди.

Алай, адамны ич дунясын суратлау чыгъармача ачыкъламагъанын а ачыкъ кѣребиз биз бу жырда да. Адамда адамлыкъ ышанланы айнытхан да литературады.

Замуратны жыры ХХ ъмюрню отузунчу жылларыны ал кезиуюнде этилгенди. Болсада шыкъычыла аны бюгюн да жырлайдыла. Адамда таза ниетлиликни, ачыкъ жүрекликни, жашау кертиликни халкъгъа туура этген суратлау чыгъарманы жашауу ъмюрлюкдю деп, аллай зат ючюн айтыла болур.

Шауаланы Абдулланы жашы Замурат Аналадан Аминат деп бир ариу къызны суйгенди. Къыз да, жыр этерге, жырларгъа да уста, андан тышында да кесин эллилерине адамлыкъ, тенгликни жүрюте билиу ышанлары бла суйдюрген къыз да жашны сансыз этип къоймагъанды. Замуратны кѣрюрге, аны бла ушакъ этерге термилгенлей ашырып тургъанды кечесин, кюнюн. Алай Замуратны анасы – Хочуланы къызлары:

– Бюгюнден арысында Аминатны атын унутуп къой, ол мени къаршы жууугъум болады, – деп, сѣзню къысха салады.

Алай ол сѣзле да тунчукъдуралмайдыла керти суймекликни. Сѣзсюз, жаш бла къыз, тамблагъа башха тюрлю оноу этиллигине ийнанганлай, кеси акъылларында жарсыулары унутургъа кюрешип, ариулыкъгъа, тазалыкъгъа, бирде уа кюрешге кѣлленедиле... Болсада быланы тамбалларына ышанырча кюч эсленмейди жашауда. Аны ангылагъан

Замурат – кесин жоюудан артха турмазлыкъ жаш, башын алып кетеди туугъан элинден. Артда Аминат Айшаладан биреуге эрге чыгъады.

Сизни Замуратны жыры бла шагъырей этгинчи, дагъыда бир шартны айтайым.

Кёчгюнчюлюкден къайтхандан сора, ХХ ёмюрню жетмишинчи жылларында, Аминат, къыйын ауруп, Нальчикни республикалы больницасына тюшгенди деп эшитеди Замурат. Сора, Терскъолдан Шалушка элге келип, келинине – Жабраилни къатыны Чыккыгъа тюбеп, анга жалыныу хал алып айтады:

«Былай да, былай, экибиз да барып, Аминатны кёрмей мадарыбыз жокъду».

Къураладыла, барадыла экиси да. Чыккы кёп заманны ичинде айтханлай тургъан эди ол кюн Замурат сынагъан къыйынлыкъны юсюнден. Ариу Аминатны ол халгъа жетип тургъанын кёрюр акъылда туююл эди Замурат.

Ким биледи, ол затланы жазгъаныбызны артыкъ бек ушатмазлыкъла да болурла. Алай ала барысы да жашаудула, – ол неда бу инсанны тарых жолларын кёргюзтген, суратлагъан шартладыла. Замурат кибиклени къадарлары не заманда да халкъ бла байламлы болгъандыла.

Жыргъа тиймей-жонмай, Замурат этген халда басмалайбыз. Муну манга Кючменланы Ачан 2005 жылда берген эди.

Замуратны жыры

Атланып чыгъып, ажашып кетдим
Мен туууп ёсген элимден,
Кече тюшюмде, кюндюз тюнюмден
Кетералмайма ариууму кёлюмден.

Сен эсима тюшгенинг сайын, Аминат,
Жюрегим болады жер тенгли.
Кеси насыбын кеси сыйыргъан мен,
Къачан болгъанем эл кемли?

Ахлуларыма энтта бу соруугъа
Насып, заман чыкъса жетерме,
Жууукъларым суймей элле бу ишни,
Мен жарлы, харам этселе, не этерме?

Ала харам этселе, юйюме ким кирип,
Къыйынлыкъларымы айта, анамча ким билир?

Атама жаным бек ыразыды,
Мени суйгенимден тыймайды.

Аминат анама жууукъ болады да,
Аны бузаргъа кёзюм къыймайды.

Атама гюнях салмайым,
Жанынг суйгенлей бол дейди.
Анам а жууугъуму алгъандан эсе,
Ёмюрюнг былайлай къал дейди!

Къачаннга дери турлукъду анам
Манга къашларын туйгенлей?
Минг жыл ёмюрюм болса да, Аминат,
Ийнан, турлукъма сени суйгенлей.

Не кёп жашасам да, Аминат,
Мен къабыр юйюме кирirme!
Суймеклик кёплеге кёз жаш тёкдюргенди,
Мен да, ийнан, аллайладан бириме.

Манга дуняда жашау тар болду,
Кетиб а мен къайры кетейим?
Бермеген – Аллах, тапмагъан – кесим,
Кимлеге къазауат этейим?

Манга тилегеними бермединг, Аллах,
Жаннетге иермисе энди, ёлсем?
Муратым толлукъ сунуучем, Аминат,
Сени узакъдан къарап бир кёрсем.

Ой, сенден тели кёрмедим, Аминат,
Ёзден бетин къулгъа алышхан.
Бу къауум жылны ичинде сени ючюн манга
Сау болмаз ауруу жабышхан.

Юйюбюз артында ол бийик сыртла,
Белинден тюбю къаяды.
Беш жыл кюрешдим, бир бек эришдим,
Къыйыным къалмай заяды.

Не унутулмадым, не ёпкелемедим,
Не ёрлеялмадым тик ёрге.
Аллах тилегими берди дерик эдим,
Къабырыбыз тюшсе бир жерге.

Тукъумда Замуратча фахмулу адамла кёп болгъандыла: жырчыла, жыр этгенле, сыбызгъы сокъгъанла, жазыучула. Замуратны туудугъу Мухтарны юсюнден материал, тюзю, аны бла ушакъ басмаланнганды Москвада чыкъгъан «Эльбрусоид» деген журналны бешинчи китабында (2007) аны бла да шагъырей болайыкъ.

Династия Шаваевых

Редколлегия планирует стараться чаще рассказывать о наших земляках, жителях поселка Терскол и Приэльбрусья в целом.

Сегодня мы вспомним о Замурате и Абидат Шаваевых. Сейчас их уже нет среди нас. Земля им пухом! Это были прекрасные люди. С чувством глубокой благодарности за доброту, гостеприимство вспоминают о них земляки. В любое время двери этого дома были открыты для всех без исключения. Человек, посетивший этот дом, всегда был радушно принят. Хлебосольная хозяйка – Абидат – была любимицей нашего поселка. Взрослый ли, ребенок ли, знакомый или незнакомый никогда не оставался без внимания этой замечательной, милой женщины. Много самых лучших слов хотелось бы сказать в адрес этих людей – Замурата и Абидат. Да пусть простят они нас за то, что не можем в полную силу оценить все, что они сделали для нас при жизни.

– Замурат приехал в Терскол из Безенгийского ущелья в 1937 году, – рассказывает его сын Ахмат. – Стал работать у отца маленькой Абидат – ей тогда было семь лет. Разница в возрасте моих родителей 22 года. С 1937 по 1941 год Замурат работал и жил в Терсколе (участвовал в строительстве «Приюта-11! И даже спускался оттуда на тогда еще деревянных лыжах). В начале войны был призван на фронт. Воевал на Украине. Под Киевом был ранен, попал в госпиталь. После лечения комисовали. Хотел вернуться в Терскол, но там были немцы. Раны давали о себе знать – опять госпиталь. Выписавшись, пошел в Терскол пешком через Сванетию. В это время деда моего уже раскулачили и сослали на Соловки. По возвращении хозяйство деда вел отец. Моей маме тогда уже было 13 лет. Две ее старшие сестры были замужем: Айшат – в Кенделене, вторая сестра – в Кисловодске. Маму в возрасте 14 лет выдали вынужденно замуж за отца. В 1944 году выселили балкарцев, и мои родители попали в Казахстан, в этом же году 15 августа родился первенец – Залимхан. В семье моих родителей родилось шесть сыновей и одна дочь. Мой брат Исхак и сестра Анжелина были близнецами. В возрасте 32 лет у моей мамы было уже семеро детей и для каждого из нас она находила добрые, ласковые слова. Семья наша была дружной.

Когда балкарцам разрешили вернуться на родину, отец привез семью не сразу. Возвратились мы в 1961 году, но не в Терскол, а в Шалушку, к родственникам отца. Немного жили в Каменке. В Терскол приехали в 1965 году. Все мои братья и сестры увлеклись горными лыжами. Залимхан, Исхак, Анжелина и Асхад после получения травм на горе отказались от увлечения горными лыжами, Хаким занимался три года, но потом тоже забросил. Продолжали заниматься лыжами только я и Малик, – говорит Ахмат. – В то время крепления были ненадежные. Лыжники часто травмировались.

Рассказывает Малик:

– В спортшколу меня брать не хотели. Мне уже было 14, а набор был с 9–10 лет, но я так хотел кататься! Лыж не было. Нашел какие-то старые деревянные лыжи, обрезал их, прибил гвоздями крепления – это и были мои первые лыжи. Катался сам. Меня заметил на горе тренер из Сочи (имя не помню) и взял меня в спортшколу. Перед службой, благодаря брату Ахмату выполнил КМС и попал в спортроту города Самары. Там было 20 беговых лыжников и я – один горнолыжник. Для тренировки отправляли в Терскол. Два раза выступал на соревнованиях за свою часть. Получил травму. Оперировали там же, в госпитале.

После службы устроился начальником спасслужбы на Чегете. Работа не очень была по душе. Ахмат в это время был уже директором спортшколы, закончил спортфак КБГУ, и меня пригласили тренером. С тех пор вот уже 23 года работаю там же.

Сейчас уже второе поколение Шаваевых не мыслит свою жизнь без горных лыж и сноуборда. Все племянники и племянницы увлекаются этими видами спорта. Мухтар Шаваев – сын Залимхана – выиграл соревнования по фрирайду. Это был первый чемпионат России. Получил приз – автомобиль «Нива». Многие из племянников имеют первый разряд, две дочери Малика в 15 лет выполнили КМС.

В спортшколе обучались дети Ахмата (его сын Магомет на лыжах с трех лет). Залимхана, Исхака, Малика, Асхада. Сейчас самый младший из Шаваевых, сын Исхака, названный в честь деда Замурат, в этом году зачислен в спортшколу. Ему семь лет.

Исхака нет в живых. Мы всегда о нем помним. У него четыре сына. Пусть Аллах даст им долгую жизнь. Мы очень рады, что его род продолжается.

Сейчас Залимхан, Ахмат и Малик живут в Терсколе, Анжелина в Нальчике, Асхад и семья Исхака в Эльбрусе, а Хаким в Шалушке. Но где бы они ни находились, в радости или в печали, всегда вместе.

О семье Замурата можно писать много. Пусть простят и братья, сестры, и племянники, и снохи, если кого-то не упомянули. Беседовали мы с двумя братьями – Ахматом и Маликом. В разговоре о семье от них вело такой любовью, такой радостью по отношению к своим близким и родным, дорогим им людям, что ничего не остается, как пожелать им, дружному роду Шаваевых: пусть долгую жизнь вам всем подарит судьба, пусть счастье и радость не обходят ваши дома стороной. Здоровья вам и процветания!

Балкарский экстрим

Он стал нашим неожиданным и приятным гостем в один из будничных дней «Эльбрусоида». Шаваев Мухтар Залимханович – голубоглазый спортсмен-экстремал, заслуженный спасатель России первого класса, серебряный призер чемпионата России по горно-лыжному спорту «Тер-

скол–2001», золотой призер чемпионата России по горно-лыжному спорту «Терскол–2002», Зимнего фестиваля экстремального спорта «Mens Health Winter Cup–2003» – первое место. У него же – второе место на Открытом чемпионате России по фрирайду «Приэльбрусье–2004». В 2005 году он обладатель Кубка «Fisher» как абсолютный чемпион международных соревнований по горным лыжам и сноуборду. Кубок России по фрирайду 2006 – второе место. Гран-При «Приэльбрусье–Красная Поляна–2007» – второе место...

– Мухтар, сколько лет катаешься, как пришел в этот вид спорта, и кто научил кататься?

– Со второго класса занимаюсь горно-лыжным спортом. Окончил юношескую спортивную школу в Терсколе, которую в то время возглавлял мой дядя. Скажем так: у меня просто не было выбора (смеется). Я родился в Тырнаузе, вырос и живу в Терсколе в окружении могущественно-красивых, неприступных гор. И, как горец, захотел покорить эти горы. Хотя, конечно, это все-таки иллюзия покорения. Катаюсь по сей день. Но, как вы сами понимаете, ни о чем не жалею.

– Что такое фрирайд? В нашей республике это относительно новый вид спорта, если не ошибаюсь?

– Если дословно, то фрирайдер означает свободный спуск (клиент биржи, использующий практику немедленной оплаты). Это новый вид спорта не только для республики, но и для всей страны. Фрирайд только развивается и набирает обороты. И могу с некоторой долей уверенности спрогнозировать, что года через 3–4 это будет больше карачаево-балкарский вид спорта. Наши ребята будут занимать первые места на европейских и мировых соревнованиях. И это справедливо, ведь фрирайд зародился на Чегете. Это объективное мнение российских специалистов и спортсменов. Уже сегодня наших ребят очень много в этом виде спорта. Навскидку: Александр Байдаев, Геннадий Хричков, Магомед и Али Шаваевы, Юсуф Беккаев и многие другие. Но для того, чтобы мы «застолбили» за собой устойчивые позиции во фрирайде, необходимо продуманно, целенаправленно к этому идти, не пуская все на самотек и голый энтузиазм. Здесь важно все, начиная от массового привлечения ребят в этот вид спорта, их дальнейшего успешного промоутирования и заканчивания рекламными акциями и баннерами. Нужна серьезная финансовая и стратегическая платформа.

Фрирайд (от английского freeride – внетрассовое катание) является одной из основных дисциплин горно-лыжного спорта и сноубординга. Во всем мире это направление начало активно развиваться усилиями профессиональных спортсменов в начале 90-х годов как альтернатива существовавшим на тот момент Олимпийским дисциплинам. Соревнования по внетрассовому катанию проводятся на не подготовленных снегоуплотнительными агрегатами горных склонах, что требует от спортсменов не только отличной физической и технической подготов-

ки, но и опыта катания в различном по своей кондиции снегу, а также знания особенностей горного рельефа.

В России разовые мероприятия этого формата проводятся с 2000 года. В настоящее время они трансформировались в масштабное мероприятие – Кубок России по горно-лыжному спорту и сноубордingu в дисциплине «фрирайд».

– Чем отличается фрирайд от классического горно-лыжного спорта?

– Тем, что это один из самых опасных видов спорта, отличающийся сложными экстремальными приемами, высокой травматичностью, не свойственными для классики. Фрирайд – это на грани. Чем выше гора, тем лучше. Это соревнование спортсмена с природой, точнее, с горным рельефом.

– Скажи, а что привлекает тебя в этом? Та самая грань?

– Возможно, и это. Но прежде всего бешеная скорость, невероятный драйв от прыжков, бурление адреналина в крови... Непередаваемые ощущения, когда едешь (или идешь, мчишься, несешься) по нетронутой, белоснежной целине. Без этого уже не представляю свою жизнь.

– О чем думаешь, когда стоишь у обрыва, готовый к прыжку? Что чувствуешь в полете? Есть страх?

– Думаю о том, как бы нормально приземлиться (смеется). Страх есть, и это нормально. Его преодоление – необходимое умение во фрирайде.

– Мухтар, а как родные и близкие относятся к твоему увлечению?

– Родные, конечно, беспокоятся, но в целом одобряют и даже приезжают на соревнования, ведь это не просто увлечение – это моя жизнь. Кстати, многие двоюродные братья сами занимаются горными лыжами.

– А чем увлекаешься?

– Мое самое большое увлечение – общение с друзьями, родственниками, близкими по духу людьми. Очень нравятся бильярд, теннис и национальные танцы.

– А есть любимые места, трассы для катания?

– Люблю кататься на северном склоне Чегета. Его экстремальные трассы просто созданы для фрирайда.

– Какие планы на ближайшее будущее? Готовишься к соревнованиям?

– Готовлюсь к этапам Кубка России. А 20 января наступающего года планирую поехать в Куршавель на контест-соревнования, которые организует фирма Rossignol. Затем предстоит поездка на соревнование в Швейцарию.

Этой зимой профессиональные фрирайдеры – лыжники и сноубордеры – со всей планеты смогут доказать свое мастерство в пяти этапах фрирайд-тура. Будет разыгрываться самый большой призовой фонд в истории этого вида спорта в Вербе (Швейцария).

Былайда бир къысха шартны юсюнден бир къауум сѣз.

– Къонакъ хажини Хайыркъыз деп къызы болгъанды, – деп, 2007 жылда 13-чю ноябрьде хапар айтхан эди Шауаланы Муталляйны (Къонакъ хажини туудугъуну) жашы Магомет. – Ол Хаджиланы Хамзатха – къумукълу жашха баргъан эди эрге. Окъуулу, орус тилни да уста билген адам болгъанды Хамзат. Орус патчахха барып, Тёбен Чегем орналгъан жерни ол алгъанды. Аны къызы – Жаннет – Макытланы келинлери – бусагъатда Нальчикде жашайды. Хочуланы Асхат – Ауалияны атасы Хамзатны Шауадан деген къызындан туугъанды. Шыкъыда жашагъан Шауалары Хочулагъа жети къыз бергендиле, аладан да аллай бир келинлери болгъанды.

* * *

Къонакъ хажини туудугъу Хажимырза – муслиманча, орусча да жютю жаш, халкъгъа «Кулизар» деген жырны жазгъанча белгилиди бек алгъа. Ол аны 20 ёмюрню ал жылларында этгенди. Анга бирде «Итлухланы жырлары», бирде «Шауаланы Хажимырзаны жыры» дейдиле. Бу жыр а Къарачайда да жырланнганы белгилиди бизге. Аны юсюнден керти хапарны Хажимырзаны эгечинден туугъан Нюржан айтханды. Ол Къарачайда Лепшокъалада эрдеди.

Бызынгыда Холамханланы Хажимырза деген акъсакълал, Шауа улуну жырыны юсюнден оюмун жазып, «Заман» газетни редакциясына жиберген эди. Ол газетни «Малкъар ауазы» деген литература къошагъында 1982 жылда 6-чы апрельде басмаланнганды. Ол заманда газетни быллай ишлерине мен жууаплы болгъаным себепли, бу айтханларыбыз ишексиздиле. Холамхан улуну жазгъанлары:

– «Кулизар» деген жырны этген Шауаланы Хажимырзады. Ол Огъары Холамдан Кучмезладан Кулизар деп бир къызны тилегенди. Къызны жууукълары мынга айтадыла: «Байлыгъынг къалайды, малынг, ырысхынг кёпмюдюле?»

Хажимырза уа ёксюз эди – атасы Дура хажи да эртте ауушханды. Болушлугъу, мюлкю да жокъну орунунда. Къыз да, жаш да бир бирлерин бек суйгендиле. Болсада былайда эссизлик оюм хорлайды – къызны жууукълары быланы ишлерин бузадыла. Ахырында Хажимырза бу жырны айтып, саламлашып, кетип къалгъанды. Жырны унутмагъыз деп, тенглерине аманат этгенди...»

Жыр мындан узун болур эди деген акъылдама.

Биз эшитгеннге кёре, Кулизарны жыл саны келген – къыздан кёпге тамата жашха – Биттирланы Мухаммат эфендиге бергендиле. Ол хаж къылыргъа Кязим хажи бла бирге баргъанды.

«Кулизарны» Холамханланы Хажимырза газетге жиберген текстинде жыр, акъсакълал кеси айтханча, толу туююлдю. Жырны толусунлай Шауаланы Хасимни къызы – Додуланы Таубийни юй бийчеси Азиза бизге Асият деген къызындан жибергенди. Холамханланы Хажимырзаны письмосу басмаланнган газетни да Азиза андан бери сакълап туруп, аны да ол тапдыргъанды бизге. Азиза ол затда окъуна билдиргенди ёз

тукъумуну керти адамы болгъанын, жыр искусствогъа кёз къарамын да ангылатып (жаннетли болсун, жууукъну-тенгни эркеси эгечибиз).

Мен Азиза «Кулизар» деген жырны кёлюнде къалай сакълаялгъанын билир акъылда 2007 жылда 13-чю сентябрьде Шалушка элде алааны юйлерине барама. Шауаланы Шамилни къатыны Курича да, Азиза да (къоншула) арбаздан чыккыган жерде, терек салкынында олтуруп, къол ишлери бла да жубана, ушакъны да къыздыра-къыздыра олтура эдиле. Аллах кёргенден, бек жарыкъ болдула манга. Жумушуму айтдым Азизагъа.

– Кёчгюнчюлюкню заманында Къазахстанда Талды-Курган областны Тельман атлы колхозунда жашай эдик, – дейди Азиза. – Чюгюндюр бахчада ишни бек къызгъан кезиуюдю. Ол 1945 жылны кюз артыды. Бал туз чюгюндюрню чапыракъларын, кир-кипчигин ариулайбыз. Шауаланы Темирни къызы Наныугъа бир уллу тебе тюшеди.

– Ах, кюнюм, къызла, мен бу къадар затны къачан ариулап бошарыкъма? – дейди Наныу.

– Хажимырзаны «Кулизарын» юйретирге сёз берсенг, бу санга жетген тебени къарап-къарагъынчы тынгылы этербиз, – дейме. – Ары дери уа ол жырны кеси кесине мурулдай айланыучусун эшите-эшите тургъанма.

Наныуну кёзлери жарыйдыла. Мени тилегими толтурургъа айтады. Мен да берген сёзюме табылама ол кюн.

Биз Кавказгъа къайтхандан сора, Кючмезланы Адилбий къатын алгъан кюн, жууукъ-тенг тилеп, манга «Кулизарны» жырлатадыла. Айып этме, Хасан, ол ингирде адамладан эшитген ариу сёзле бюгюн да къулагъыма эшитилгенлей турадыла.

– Азиза, Кулизар да Хажимырзагъа жыр этген хапары барды? – деп сорама.

– Угъай, ол ётюрюкдю. Кулизар мени экиге айланган эгечим эди. Ол аллай жыр этсе, мени билмей амалым жокъ эди.

Кулизарны жыры

Аллахны сыйлы келямын алгъанма,
Сизге салам жазаргъа.
Ыразы болуп, боюн салгъанма
Аллахдан келген къадаргъа.

«Бир юч жыйырма ийнек саумагъан,
Беш-алты жюз кьой кютмеген
Мени къызымы тилей келмесин»,
Деп айтханды атанг, эшитеме.

Аллай бир малым мени жокъ эди,
Къайры жашыргъын халынгы!

Болмазлыкъ ишни жүрекге салып,
Къыйнамай къойчу жанынгы.

Аллай атла келтирirme сизге –
Къулагъына адам жетмеген,
Кёкде къанатлыла, кийик жаныуарла
Андан къутулуп кетмеген.

Аллай ийнекле келтирirme сизге –
Саугъаны челек толтургъан,
Къарын тюбюне башы жетмеген
Аны сауаргъа олтургъан.

Аллай малла келтирirme –
Черноморладан ёгюзле,
Атанг, Огъары Холамгъа элтип,
Айланыр кибик кёргюзте.

Дагъыда аллай келтирirme сизге,
Алтындан болуп тахтасы,
Анга минип, курслада айланыр
Ариу Кулизарны атасы.

Бу жырланы эте тургъанма,
Болалмайма айтып да,
Мен, ол малланы тамам этгинчи,
Келалмам сизге къайтып да.

Бу жырланы эте тургъанма,
Ма бир кезиую болсун деп,
Совсем къолуму булгъап къойгъанма,
Жаханым сизден толсун деп.

Мен аркъан атханма
Юйюгюзню артында атлагъа,
Къутургъан ауруу кирге эди
Итлухланы къартлагъа.

Саламыгъызыны алгъанма,
Сау-саламат турама.
Къутургъан ауруу тийсин
Дагъыда Итлухланы Дурагъа.

Бу жырланы эте тургъанлай,
Кёзлерим кетди жукъугъа.

Алайсыз сиз къайдан кыыз беригиз,
Бал, жау къайнагъан Шыккыгъа.

Айтхан сѣзлери телиге ушайды,
Ой, не этсин адам былагъа?!
Аз къалын бир да элтип кѣрюнме
Ол Итлухланы Дурагъа!

Аркъан атханма, тюшмеди ансы,
Къоншу элибизге атлагъа.
Мени тансыкълар бир кюн чыкъмазмы
Ол Итлухланы къартлагъа?

Сизни къойлагъа юйреннги эди
Къая тюбюню бѣрюсю,
Хауле сѣзлеге къарап тентирейди
Адамланы телиси.

Эки элни адамы ызындан болуп,
Уллу къууансынла, ойсунла,
Ышаннган ишиме заран болгъанла
Ышаннганларын сойсунла.

Быллай жырла мен этмеучем,
Эндиленге жетгинчи,
Жел ауруу тийип, термилип жатхын,
Мен ол малны сизге элтгинчи.

Атангы кѣзю ушайды, гяуур,
Улѣкъу терек бокъургъа...

Бир юч жыйырма ийнек саумагъан,
Беш-алты жюз къой кютмеген
Мени кызымы тилемесин деп,
Атанг айтад деп эшитеме.

Кѣп ариу сѣзюн зыраф кѣрсем,
Энди тынгыла сѣзюме, –
Эталлыгъынгы аяма, Кулизар,
Атангы аман кѣзюне.

* * *

Хажимырза тукъумну белгили адамларындан бири, 1889 жылда Шыккыда туугъанды, 1944 жылда Къазахстанда Алма-Атаны къатында Алма-саран деген жерде ёлгенди. Хажимырзаны туугъан жылын бел-

гилеген шарт да, дагъыда бир башха жазыула да Хажимырзаны атасыны – Дура хажини Къуранында араб тилде жазылып болгъандыла. Аланы Будаиланы Хусей – дин ахлусу адам, поэт, Хураинатны эрини – Курданланы Хамитни, ахлусу окъугъанды. Аны юсюнден да, атасыны къаршы адамларыны юслеринден да бизге хапарны Хажимырзаны жангыз кызы (андан сора сабийи болмагъанды) Хураинат айтханды, анасы Гайыланы Тауболатны кызы Хулима 1955 жылда ауушханды.

Хажимырзаны анасы Рахайланы Бийбону кызы Дауумхан эди. Дауумханны анасы уа Ботталаны Айма. Хажимырзаны эгечлери: Керимат Къарачайгъа баргъанды эрге, Шерипа уа Солтанланы Жашагъа, аны кызы Налжан а Ботталагъа. Ёмюрю узакъ болсун, Нальчикде жашайды. Жашы Мухтар республиканы радиосуну баш редакторуду, Налжанны эгечи Нюржан къарачайда Лепшокъланы Хасандады. Была алты жаш бла бир кызы ёсдюргендиле. Бир жашлары Рашид Прикубанский районну ич ишле бёлюмюню таматасыны экинчисиди, кългъанлары да заманны излемине кёре къурагъандыла жашауларын, ишлерин.

Хажимырза, ата-анадан сабийлей ёксюз кълып, Суююнчлада ёсгенди, аланы эмчек уланлары болгъанды. Муну окъутхан да Суююнчлары этгендиле. Элде билимли адамладан бирлерине саналгъаны да андан эди – ол Къарачайда, Уллу Малкъарда да окъугъанды. Аты айтылгъан халкъ жырчы Теммоланы Къареш да Къарачайда Хажимырзаны биргесине болгъанды. Къареш айтып тауусмаучу эди Хажимырзаны окъуугъа кёл салыучусун, орус тилге акъылын берип юйреннгенин, орус жазычуланы чыгъармаларын тау тилге кёчюрюрге эниклеучюсюн, келбетине, чырайына, халкъ сукъланыучусун. Билими терен болгъанлыкъгъа, эфендилик этмегенди Хажимырза.

Хураинатны эсгериулеринден:

– Биз кёчгюнчюлюкден кеч кълйтхан эдик – 1962 жылда. Келип, Вольный Аулда тохтайбыз. Алгъа бир адамны гытысында жашаргъа кюрешип турабыз. Бир кюн а Жантууланы Мустафаны кълтыны, Нас-таланы Мустафаны кызы Жансурат, бизде сабийлени аталарыны экиге айланган эгечи, биз жашагъан юйге келигиз, кълйналсакъ да, бирге жашайыкъ деп, кеслерини жарты ишленген юйлерине кёчерге кёллендиреди. Юч сабий бла ары кёчюп, тёрт жыл жашайбыз алада, кесиби фатар алгъынчы.

Бир кюн, баям, август ай болур эди, тюш заман, биз жашагъан юйню арбазына эки келбетли, тизгинли тиширыу кирип келедиле. Мен сабийлени бек кичилерин жууундуруп бошاپ, ёрге кётюрюлген сагъатымда, тиширыуладан бирлери, жыл саны бла таматарагъы былай деди:

– Биз Шауланы Хажимырзаны кызы бу тийреледе жашайды деп эшитгенбиз да, аны излей келгенбиз.

– Менме Хажимырзаны кызы, – дейме, суу мылы кёлларымы ал ботам бла сюрте. – Юйге киригиз, эшикде сюелмейик!

– Юйге да кирибиз, Аллах айтса, – деп, ол алгъа сёлешген тиширыу мени кълты кълчакълдады, кёлю толуп, сёзюн ауузундан кючден

бла бутдан чыгъара. – Мен Суююнчланы Тенгизни кызы Нашхома, – деди, – Хажимырза бизни сют къарындашыбыз эди.

Нашхо бир кесек эс тапхандан сора айтды ол сёзлени.

– Биз Вольный Аулда жашайбыз (ол адресин айтды), ийнан манга, Исмайылни атасы (ол эрини – Барисбийланы Харунну, юсюнден айтханлыгы болгъанды. – *III. X.*) аталыкъ, мен а аналыкъ этербиз санга. Эки жашым бар эди да, бири, Краснодарда машина бла бара тургъанлай, ажымлы жоулгъанды, экинчиси бизни бла турады... Юйге келмесенг, ыразы боллукъ туююлме.

Нашхо атамы «Кулизар» деген жырын да сагъынды ол кюн. Андан сора да жырла жазгъанын да айтды.

Мен билеме, Совет властьюны ал жылларында, колхоз кбурулушну кезиуонде халкъ сынагъан кыйынлыкъланы жыргъа салгъан эди атам. Болсада аланы кишиге кёргюзтмеген хапары белигилиди манга. Алай бла ол жюрегине бир кесек салкъынлыкъ берирге кюрешгенди. Аны халкъгъа артыкъ бек белгили болмагъан бир назмусу – «Эки элни аманы» «Шагъатлыкъ этеме» деген китапда басмаланганды.

Бир да унутмайма, эртте урушха дери жыллада бир ингирикде анам:

– Ол иги атангы жаны ючюн, «Кулизарны» бир жырла, – деп тиледи.

Атам а тынгылауну ийгенлей турду да, сора кеси жазгъан зикирни айтып тебиреди. Ол заманда юйню ичи чыракъ жарыкъдан да жарыкъ болду.

Атамы эсимде кългъан тизгинлери:

Хакъилла, хыржалалла,

Тагъалалла, хыржалалла,

Ай, нуна, бигъаунилла.

Хурайнат, ол хапарындан сора сёзню биягъы Нашхону юсюнден башлады. Сабий заманында атасы айтхан бир оюмну да эсине тюшюрдю: «Суююнчланы Тенгизге ат атагъан адамдан акъыллы жан болурму эди, – дейди Хажимырза. – Аны акъылы тенгизча терен боллугъун, адамлыгына, чырайына халкъ сукъланырыгъын къайдан билген болур эди?»

Шауаланы Хурайнат бюгюн-бюгече да кесине кечгинлик бермейди Нашхону тилегин толтурмагъанына – алагъа къонакъгъа бармагъанына.

– Нашхо бизге келип кетгенден сора иги кесек заман озуп, – дейди Хурайнат, – Нальчикде Къабарты орамда бир тюкенде тюбеп къалама анга.

– Нек келмегенсе? – деп тырман этеди. – Ма алайда сюелген бизни аман жашды. Кбуру айтдырып турма, Исмайылны атасы да кёрюрге суююп турады.

– Асыры уялгъандан, жерге кирлик болама, – дейди Хурайнат. – Андан сора да баргъан а этмедим, ёлдюле да кетдиле.

Барисбийланы Исмайылны юсюнден бир къауум сёз. Ол искусствону адамыды, – фахмулу, билимли. Театрда ишлеп тургъанды. Рес-

публикада сабий театрны кьурагъан да ол болгъанды. Бёлек жылны Къулийланы Къайсын атлы драма театрны директору болгъанды, ызы бла Нальчик шахарны администрациясыны культура бёлюмюне таматалыкь этгенди кёп заманны ичинде. Бусагъатда телевиденияда – НОТР-да редактор болуп ишлейди.

– Нашхо ол кюн алай эркелетген эди, алай тансыкьлагъан эди мени – аны сейирлик хычыуун ауазы бюгюн да кьулагъыма эшитилгенлей турады, – дейди Хурайнат.

– Сют дегенинг – ол ауур жюкдю адамгъа, – деген эди Нашхо, – андан сыйлы зат жокьду. Туугъан кьарындашдан, эгечден кёп да татлыдыла бир эмчекни эмген адамла. Туугъан кьарындаш бла эгеч аналарыны ёшюнюнден жаланда кеслерини юлюшлерин ичедиле, бир эмчекни эмгенле уа бирини юлюшюн экинчиси. Была жети атагъа дери жууукь-лукьну бузаргъа эркин туююлдюле. Буслийманлыкьда алайды.

– Ол кюн кёп саугъа да келтирди Нашхо бизге. – Артда Харунну бир дуада кёрген эдим, кьатына барып, саламлашыргъа уа базынмадым. Бир чырайлы, бир ариу кьанлы адам, – бий болгъаны ачыкь кёрюнюп турда эди сыфатындан. Атам, харип, Совет властыны ал жылларында Суююнчланы атларын айтыргъа окьуна кьоркьуп болгъанды, – деп эсгереди Хурайнат андан арысында. – Алай неликден болгъанын артда Нашхогъа тюбегенимден сора ангылагъанма. Исмайылны телевизорда, орамда кёрсем да тансыкьлайма, кьатына барып, кесими танытмагъанлыкьгъа. Аллай кезиуледе Нашхону бютюнда бек эсгереме кеси акьылымда.

* * *

Къазим хажини кьызы Шапий жууукьну-тенгни багъалай, сыйын кётюре да билген халал адам болгъанды. Ол кёп жыл мындан алгъа Хажимырзаны кьызы Хурайнатха тюбеп, кьучакьлап, тансыкьлап, жиягъан да этип, эртте Шыкьыда кеси да шагъат болгъан бир ишни халпарын айтханды.

– Хурайнат эгечим, – деп башлагъанды ол сёзюн, – урушха дери жыллада Къулийланы Къайсын бизге келе-келе туруучусун билесе сен. Бир жол атам юйде, Къайсын бла ушагъын бир кесек заманнга бёлюп, мени сени атанг Хажимырзаны чакьырыргъа жиберди. Ол терк окьуна тизгинин жыйды да, эшикге чыкьды. Хажимырза алда, мен аны ызындан келдик бизге.

Къайсын олтургъан жеринден секирип турду да, Хажимырзаны кьолун тутаргъа кезлегенлей, сени атанг аны кьоюнуна кьысды. Хажимырза ёсюмю бла Къайсындан иги да бийик эди.

– Къайсын, ма буду «Кулизар» деген жырны этген. Элибизни белгили да, фахмулу да адамларындан бириди Шауаланы Хажимырза, – деди Къазим.

– Бек кьууандым сени кёргениме, – деди Къайсын. – Бусагъатда бизге фахмулу, окьуулу адамла бек керекдиле. Азатланган халкь-

ланы къайсы бирине да керекдиле фахмулу жырчыла, эсли адамла. Инсанны кишиликге таукеллигин туурагъа жырчыча киши да чыгъаралмайды.

– Хажимырза, жазгъан затларынг бла шагъырей эт Къайсынны, – деди атам.

– Хажи, базынып, Къайсыннга кѳргюзтюр затым жокъду, – деди Хажимырза. – Мен къууанчалада безирегенликге...

– Айтханынгы, жазгъанынгы да ангылайма, – деди Хажи, Хажимырзаны аякъ тирегенине артыкъ бюсюремей. – Бар да, ол жырларынгы алып кел бери.

– Тилеген этебиз, – деди Къайсын да. – Жырчы тамаша болумлада жашайды. Жашауунгу жыргъа салалгъан эсенг, барыбыз да къууанырыкъбыз.

Баям, Къайсынны ол сѳзлери бютюнда сагъышлы этдиле дейме Хажимырзаны, тышына чыгъар акъылын тюрлендирип, атам кеси ишлеген бир къаты шинтик туруучу эди эшикден кирген жерде – аны юсюне чѳкдю да, былай айтды:

– Хажи, андан эсе экибиз да Къайсынны хапарларына тынгылайыкъ, алай кѳп кѳрмейбиз кесин да.

– Мен айтханны эт да, андан сора тынгылай турурса Къайсынны хапарларына, – деди Хажи.

Аякъ тиреуден магъана чыкъмазлыгъын ангыласа керек Хажимырза, ѳрге кѳтюрюлдю да, шош-шош атлай, кетди юйлери таба.

– Тейри, Хажи, Аллах къызгъанмасын, Шауа улу сабыр сѳзлю, эсли, билимли адам кѳрюнеди, – деди Къайсын.

– Чегемличик, тюз ангылагъанса, – деди атам да.

Къайсынны ол сѳзлерин окъугъан сагъатымда мени (X. III.) 18-чи мартда 2008 жылда Шалушкада 90-жыллыкъ Сюдюмланы Исхакъ айтхан оюм эсиме тюшдю:

– Шауаланы Дура хажини жашы бек чырайлы адам эди, – сюеги тамам жеринде. Мор чепкени, акъ сюекден хазырлары, чиммакъ акъ кѳлеги, жагъасы сакъал тюбюне тирелип, акъ кѳлегини къара кюмюш тюймечиклери. Миннген аты да бир чырайлы, ѳшюнлюгюню, иер кереклерини кюмюш бла накъышланнган жерлери кюн таякъларына эришгенча жылтырап. Ёсюмю атындан иги да бийик эди.

Хажимырза, кѳп мычымай, къайтды артха. Атам да, Къайсын да Хажимырзаны жырларын кесине окъутдула.

Къайсын, олтургъан жеринден секирип ѳрге турду да:

– Была мычымай басмаланыргъа керекдиле, – деди. Аны къууанчыны чеги жокъ эди. – Бер бери, ол жумушну мен этерме.

Унамады Хажимырза.

– Сен бу фахмунгу жерге кѳмюп къалай къоярса?! – деди Къайсын... Алай Хажимырзагъа айтханын этдиралмады ол.

* * *

Дура хажини экинчи жашы Муртазаны кьадары да ёз миллетини кьадары бла байламлыды. Аны, Шыкьыда туууп ёсген адамны, элни табийгъатыча, ариу болгъанды ниети да. Муртазаны хыйласыз ауазын мен да (X.Ш.) кёп кере эшитгенме. Холам-Бызынги ауузунда намысхасыйгъа жетген заманда, Шыкьыны юлгюге аллай адамланы хайырларындан келтиргендиле. «Ол алай Кязим туугъан эл бла байламлы эсе уа?» деп айтыр эдик, «Карачаевцы и Балкарцы» деген китапда айтылгъан оюмну чотха алмасакъ. Кертиди, элни аты Кязимни аты бла байламлыды. Биз Кязим туугъанлы 130-жыллыгъын байрамлагъаныбызда, тышындан кёп кьонакъ келген эди. Ол санда Кьыргъызстанны Жазыучуларыны союзуну таматасы Асан Жашлыкьов да. Ол Шыкьыда кьууанчлы жыйылыуда сёлеше, былай айтхан эди:

– Биз кёкню кесича бийик тауланы кьатларында турабыз, поэтни бу таулача бийик атына табынабыз. Тау да – тау, Кязим да – тау! Мен Кьыргъызны да, Малкьарны да дуниягъа таула жаратхан сунама. Бери келип, бу жерлени кёргеними кьууанчыны чеги жокьду. Бу жер – Кязимни дуниягъа жаратхан жер, Малкьар халкьны жюреги сунама».

Шыкьыда жашагъан тукьумланы адамлары Кязим уллу поэт болгъанын, бу тау ауузда, андан тышында да анга жетген темирчи болмагъанын да иги билип, Мёчю улуна хурмет да этгендиле, аны бла ёхтемленген да этгендиле. Башхасын кьой, кьол иште фахмулары, хунерлери бла атлары жаланда Кавказда угъай, дуниягъа айтылгъан дагъыстанлыла окьуна сукьлангандыла Кязимни усталыгъына, фахмусуна. Ала Шыкьыгъа келе-келе тургъандыла, эллилеге керекли затланы ишлерге. Алай Шыкьы Кязимге дери да атын халкьлагъа иги бла айтдырып тургъанын унутуп жарамаз. Муртаза – Кьонакъ хажини туудугъу, аппасыны намысына тасха тюшюрюрге боллукъ ышанладан кенгде тутууну кесини баш ишине санагъанды. Неда ол кьарындашы Хажимырзаны, аты Холам-Бызынги тарында адамланы ауузларында жюрюген кишини, намысына тийишли болмазгъа чыртда эркинлиги жокъ эди. Хажимырзаны туудугъу – Хурайнатны кьызы Сакинат 4-чю ноябрьде 2007 жылда былай эсгерген эди:

– Мен Мыртазалагъа терк-терк барыргъа суйюучю эдим. Ол сабыр сёзлю адам эди, – урушуп, чамланыр жеринде окьуна ауазын кётюрюп сёлешмегенди мен билип, адамны сёзюн этмегенди, керексиз чамы бла адамны намысын учуз этип сёлешмегенди. Ийнанамысыз, аны кьатына олтуруп, кёзлерине кьарап турлугъум келиучю эди. Ала тохтамай бир сейирлик хапар айтып тургъан сунуучем. Ол сау заманда онсегиз-онтогъуз жыллыкъ кьыз эдим. Муртазаны юсюнде не менме деген эр кишини юсюнде болгъан ышанланы барысы да бар эдиле десем, аны иги таныгъанла мени бла даулашмазла. Аны хар айтхан сёзю адамны жюрегинде кёп тюрлю сагъышланы, сезимлени кьозгъаучуларына арталлыда ишексизме.

Муртаза жашларын да – Мухталими бла Таубийни (жаннетли болсунла, жашлай кетгендиле жашаудан) кертиликни жолунда барыргъа

ойретгенди. Жашла да кеси сабийлерин тюз алай. Таубийни эки жашы, эки кызы да билимли, этимли адамла болуп ёсгендиле. Аны Тахири Къабарты-Малкъар Республиканы Урунуу эм социальный айнытыуну министрствосуну бир бёлюмюню таматасыды. Мухталиминни тамата кызы Люда врачды, республиканы медицина колледжини устазыды, экинчи кызы Фатима КъМР-ни налогла жаны бла управлениясында ишлейди. Тюзю, Муртазаны туудукъларында ол, бу деп, адам сылтау табар кыыз, жаш, киеу, келин жокъду. Алай былайда жаланда кырал къуллукълада ишлеген эки-юч адамны атын сагъынып къояргъа тюшгенди.

* * *

Шауалары Шыкъыда жашагъан башха тукъумланы хазна къалмай барысы бла да жууукъгъа байланганлары эрттеден белгилиди. Сёзсюз, аны да бир себеби барды, – ол эртте заманлада тау ауузлада жашагъанланы кёбюсю, энишге тигелерге онг тапмай, битеу жашауларын туугъан эллеринде ашыргъандыла. Ала жер тарлыкъны, унугъуулукъну кыйынлыкъын да сынагъандыла. Алай ниет жаны бла жарлы болгъан эселе да, адепсизлик, намыссызлыкъ хазна этмегендиле: сабийле ёсдюргендиле, ишлеп, башларын тутхандыла. Шауалары Шыкъыда Гайылары, Солтанлары, Мёчюлары, Кючменлары, Аналары, Айшалары, Додулары, Хочулары; Бызынгыда Ботталары, Жуболары, Рахайлары, Аттолары, Ахкобеклары; Холамда Кючмезлары, Биттирлары, Жаболары, Атталары бла кыыз берип, кыыз алып, бек байлашхандыла. Алгъаракъда айтхан оюмубузну былайда да къайтарыргъа тюшеди. Сёз ючюн, Гайылары Бешлини жашы Чоску Шауаланы деменгили Къонакъ хажини кызындан туугъанды. Ол байламлыкъ бла Гайылары тукъум бюгюн-бюгечеге дери да ёхтемленгенлей келеди. Чоскуну беш кызы болгъанды деп жазылады бир документде: Булюха, Айшат, Азиза, Чакулай, Написат. Айшатны юйюрю Шауалары бла (мен ол ишге шагъатма. – *X. III.*) адепли жууукълукъ жюрютюп келгени себепли, аны адамларыны юсюнден бир къауум шартны белгилей кетиуню тюзге санайма. Айшатны жууукъ кёллюлюгюню хайырындан аны сабийлерини атасы Аналары Татыу да къайын атасыны – Чоскуну ана тукъумуна къошханы болмай ашыргъанды дуниясын. Бу юйюр кёп сабий ёсдюргенди, ала да тюз адамла, окъуулу, билимли, ишде кеслерини танытханла. Жамал Къабарты-Малкъар Республиканы Парламентини депутаты болуп тургъанды. Бызынгыда Аттолары Салих атлы колхозну таматасыды кёп жылланы ичинде. Тау мюлкеледе малы, мюлкю хазна чачылмай сакъланган жаланда Бызынгыды. «Колхоз» деп, мюклени алгъын жюрюучю атларын тансыкълап айтама. Кимге хата этген болур эди ол ат? Бир да билмейме. Башсызлыкъ элдеде болгъан берекетни къурутду.

* * *

Дура хажини туудугъу – Кериматны жашы – Къарчаланы Попоу, аны юй бийчеси Ажоланы Шама, быланы жашлары Мухадин туугъанлы да Шауаланы тукъумларыны тарых жолуна эс бургъан адамла. Къонакъ хажини, аны жашы Дура хажини юслеринден ала айтып, бир къауум шарт тюшгенди «Акъбайны туудукълары» деген тарых магъананы тутхан романнга (издательство М. и В. Котляровых, 2009 г. Нальчик) бла, – Къонакъ хажини юсюнден китабыбызгъа.

Попоуну сабийлерини анасы Шама төрт жаш ёздюргенди, Хасанияны школунда орус тилден бла литературадан устаз болуп кёп жылны ичинде айыпсыз ишлегенди. Анга «РСФСР-ни халкъгъа билим бериуде ишлегенлерини отличниги» деген ат берилгенди.

XVIII

Не ары-бери десек да, Холамханланы Токайны айтханларына толусунлай бой салгъанымы жашырмайма. Шыкъыны, Къонакъ хажини, саулай Шауаланы тукъумну юсюнден да Къонакъ хажини ауузундан чыккъан хапарланы бизге жетдирген адамла – Холамханланы Жижиу бла аны жашы Токай болгъанларын сансыз этип жарамаз бирибизге да. Кеслерини тукъумну юсюнден тарых илмуланы доктору, профессор Мусукаланы Ахматха хапар айтхан акъсакъалгъа – Гайыланы Чоскугъа да ыразыбыз.

Тау ауузлада жашагъан халкъыбыз ата-бабадан къала келген адетлерин, төрелерин кёз гинжилерича сакълагъандыла. Атлары къыралгъа айтылгъан, Кавказны халкъларыны тарыхларын, жашау халларын, жерлерини болумларын тинтиуге уллу къыйын салгъан алимле – «Закон и обычай на Кавказе» деген китапны авторлары 19-чу ёмюрню экинчи жарымында Холам-Бызынгы ауузунда бир сейирлик ишге – тау адетге келишмеген шартха тюбегенлерин жазадыла. Ол зат С. Н. Сафаряны «Султан-Бек Абаев» деген китабында да (Нальчик, «Эльбрус» китап басма, 1988 ж.) тынгылы айтылады.

Бу затха эс бургъаныбызны себеби: миллет адет-төреге бой салыуда, анга къуллукъ этиуде Къонакъ хажи кёплеге юлгю болгъанлай келгенди. Аны юсюнден алимлени китапларында да айтылады.

Абайланы Солтан-Бек Шакъманланы Жарахмат бла бир «къош» болгъандан сора – битеу мюлклерин бирге къошуп, Солтан-Бек Жарахматны экиге айланнган эгечин да къатыннга алгъандан сора, жашаргъа Малкъардан Холамгъа кёчеди. Солтан-Бек кесини ол оноуна бой салыр ючюн кёп сагъыш этгенди. Сёзсюз, жашау къолайлыгъы да Холамда иги болгъанды. Сора чыгъармачылыкъ иш бла кюреширге да анда игирек онг тапханды: аны ишчи отоуну бек тап жарашдырылгъанын айтып тауусмай эдиле алимле. Ала кеслери да ол отоуда бёлек кюн жашагъандыла.

Алимле Абай улуну жашауундан кѣп хапар айта келип, ол – Солтан-Бек, ары дери акъылында болмагъан жарсыулагъа тюбегенин жазадыла. Къатыны Бабушну бла аны арасында чюйреликле, келишмеулюкле жаш юйюрню чачылыууна себеп боладыла. Бабуш эрини Владикавказда жашауун чыртда жаратмагъанды – тыш адамлагъа санагъанды Солтан-Бекни тенглерин, – биргесине окъугъанланы, ишлегенлени да. Бабуш Холамгъа кетгенден сора Владикавказгъа барыргъа унамай тохтагъанды. Абай улу Холамгъа солургъа келгенинде уа, Шакъманланы Жарахмат бла Солтан-Бекни шуѣхлары Бабушлагъа барып, анга ариу айтып, эрини юйюне келтиргендиле.

Артдан-артха Бабуш, атасы да, къарындашы Даулет-Герий да ёлгенлеринден сора, адам сѣзюне тынгыламай, кеси не суйсе, аны этип тебирейди: тау бла Чегем ауузуна аууп, Барисбийланы Мырзакъул бла ачыгъындан байламлыкъ жюрютюп, ахырында, 1878 жылда Солтан-Бек Владикавказдан Холамгъа келлигин эшитип, Чегемге – Барисбий улуну къачып кетгенди.

Андан сора отлукъ-сюдлюк болуп айланганларыны, ахырында Бабуш аман бла ёлюп кетгенини юсюнден китапда тынгылы жазылады.

Къонакъ хажи жангы жете келген жылларындан башлап, миллетни адет-тѣресине бек сакъ бола келгени белгилиди бизге. Ол кеси халкъында жюрюген жашау тѣрелени, адетлени башха – къоншу халкъланы – бизге бек жууукъ къумукълула, къарачайлыла, аладан сора уа дюгерлиле, чеченлиле, ингушлула, ногъайлыла, татарлыла жюрютген адет-тѣреле бла тенглеширирге, алада болгъан юлгюлю затланы кесибизде да хайырланырча этерге окъууу, акъылы, тюз ниети, тѣзюмлюлюгю да жетишгендиле. Былайда Шауаланы Къонакъ башха миллетлени адет-тѣрелерин къайдан билгенди деген соруу бизден жууап излейди. Къонакъ терен билимли, терен акъыллы, бѣлек жылны ичинде Тюркде, Арабда да жашап, окъуп келген адам бла – Шауайланы Дауут хажи бла шагъырей болуп, андан кѣп затха юйреннгенин жазгъанбыз киитабыбызны ал жанында. Къонакъ аны бла бирге ол биз атларын айтхан миллетле жашагъан жерлеге бара-келе тургъанды, аланы адет-тѣрелерине, тиллерине да болмагъанча уллу эс бургъанды. Ол затла аны бийни, Тѣрени аллында да айтхан оюмуна халкъ тынгыларча, магъана берирча да сѣлеширге базындыргъанды. Атасы Ёлмезден, аны эгечи Жанкушдан алгъан дерси да Къонакъгъа ёмюрден-ахыргъа нѣгерлик этгендиле.

«Жашауда хар зат да ангылашыныулу, тѣзюмлю, адамлагъа эс тапдыргъан, жол кѣргюзтген, бир бирге болушлукъ, тенглик этерге керекли шартладан къуралыргъа керекди, – деп болгъанды Къонакъ. – Бизни миллетни адет-тѣреси къалыубаланы заманындан бери келедиле, аланы юслери бла секирип ётерге кишиге эркинлик берилмейди. Бир аз – кѣзге хазна кѣрюнмеген чурум ючюн бир бирге дерт тутаргъа жарамайды. «Шыкычыла быллай аман иш этгендиле да, аланы ол ишлерине Уллу Тѣре къарарыкъды», деген сѣз эшитилгенден эсе, ёлюп кетген кѣп да намыслыды. Адет-тѣребизни сансыз этсек, миллет ыспассыз жолну

сайларгъа кёл алгъанын кёрлюкбюз. Таматаны бла кичини араларында жюрюген намыс-сый бизни кёз жарыгъыбыз болгъанлай турургъа керекдиле. Ата бла баланы араларында халла да тюз алай!!!» Абайланы Солтан-Бекни юйюрюн эссизлик тозуратханын да чертгенди Къонакъ.

Къонакъ кишиге акъыл юйретирге суйген адам болмагъанды. Ол межгитге жума намазгъа жыйылгъанланы тилеклерин толтургъанды жамауатны аллында сёлешген заманында.

Тукъумну юсюнден, башхала угъай, кеслери да ийнанырча шартланы билген алай кёп адамгъа тюберик туюлсе. Бизни халкъда жети атагъа дери билген инсаннга хурмет уллуду. Жети атагъа дери жууукълукъну бузаргъа жарамагъаны да айтылгъанлай турады миллетибизни келе келген жолунда.

Совет властыны жылларында кесине тап тюшюрю ючюн бек ыспассыз атны – мен къулма, къарауашма деген атны байракъ этип айланганланы кёзюбюз бла кёрюп жашагъанбыз. Сёзсюз, аллайланы араларында къул тукъумланы адамлары да бар эдиле. Бирле уа бий, ёзден тукъумладан болгъанларын жашыргъандыла амалсыздан – жан татлыды. Аллайла кеслерин жангы жашауну ышыгъына кысаргъа кюрешгендиле. Совет властыха уллу кёллю болмакълыкъ, беишлик сынап, ажымлы жоуллугъу сёзсюз эди. Да тукъумун, миллетин сансыз этгенге уа къаллай багъа бичерге керекбиз?! Тукъуму жокъ – ол кимилдиди. Тукъумунгу тарыхын тынгылы тинтирге, – анга терен кирирге акъылынг, билиминг жетише эселе, насыплыса, сени ол ишинге тюз багъа бичген адам да насыплыды.

Холамханланы Токайны атасы айтып, бу ишден хапары бар эди. Жижиу Къонакъ хажини бла Малкъарукъланы Жарахматны араларында шуёлукъ Къонакъ ёлюп кетгинчи жюрюгенди. Дура хажи атасы ёлгенден сора Жарахматны жууукълукъ хатерини юсюнден айтханлай тургъанды жууукъгъа-тенгнге ёлюп кетгинчи.

Бабуш тукъумуну намысы бла ойнагъанында да Жарахмат дуниясын хайт деген заманында алышхан Къонакъны жокълагъанды, ол сау болса, Бабушну адепсизлигине жол бермезлигине ийнанганды.

Жарахмат Шыкъыны юсюнден жыр жазгъанды деген хапарны да Дура хажи айтханды. Ол хапарны Хажимырза да биргесине жюрюгенди ёлюп кетгинчи. Бирле айтадыла: ол жыр Шыкъыны юсюнден угъай, Къонакъ хажини ёлгенине атап уллуну, кичини да жилитырча кюй жазгъанды Жарахмат деп. Бу назму тизгинле уа сакъланган эдиле хар заманда жазуу ишине кёллю бла болушуучу халал жюрюкли шыкычыда – Шауланы Кыныуну жашы Шамилде.

*Бизге бир аман хапар келди,
Бушуу бийлеген жарлы жаным
Кесине терк ёлюм изледи.
Санларымда тохтады къаным,
Шыкъыны ачы жилиу-сыйыт алды,*

Ол Шауаланы Къонакъсыз къалды.
 Эки кёзюм къармалды арсарсыз,
 Билигиз, акъылдан шашдым кемсиз.
 Кёл этдирген Арабны сыйлы жери,
 Жиляуун этеди туугъан эли.
 Аллах башхаладан аны сайлады,
 Бизге этген игилиги къайдады?!
 Кёребиз, Къонакъны тау тёппеледе,
 Бирде уа сыйлы намазлыкъда.
 Шауа улу жокъ элде, тёрде да,
 Къабыр юлюшюн тапды Меккада.

Шамил да билмей эди бу тизгинле кимни жырындан алыннганлары. Баям, тиширыу этгенди жырны.

Къонакъ хажини, саулай да Шауаланы тукъумну юслеринден жазуу этерге Шамилни эсгериулерини манга бек болушхандыла. Шауаланы Гонаны – халкъ жырчыны аты бла байламлы эндиге дери бир бирленни жюреклеринде ишеклик туудуруп тургъан шартны керти болушун ачыкълагъанды Шамил.

– Эртте, жаз башы кюнлени биринде, – деп хапар айта эди биреулен, Шауаланы Гонаны бла Кязим хажини байламлыкъларын эсгерирге кюрешиучю «акъылман», – эки эр кишини атларын, тукъумларын айтады. Ала, Бызынгыдан Шыкъыгъа ёрлеп, Кязимни гюрбежисине барып, анга жумуш этдире болгъандыла, жаз башында сабан ишлеге керекли затланы ишлете, билете. Ол кезиуде Шауаланы Гона гюрбежиге киреди. Сора Кязим бызынгылылагъа былай айтады, – дейди ол «акъыллы, хар затны да кимден да иги билген шыкъычы:

– Сиз быйыл жерге урлукъ салмагъанлыкъгъа, ач боллукъ тюйюлсюз, бу жарлыны жумушун этейик бек алгъа.

Биз эшитгеннге кёре, Кязим адамны намысын сындырып бир заманда да сёлешмегенди. Экинчиден, Шауалары бла кишиге бет этмегенди. Шамил а кеси кёзю бла кёрген затны юсюнден ол керти адам керти сёз айтады. Аны эсгериулерини «Кязим». Слово судьбы» деген китапны 33–34 бетлеринде басмаланнганды. Ол китап 2003 жылда Нальчикде «Полиграфист и Т» деген басмада чыкъгъанды. Шамилни эсгериулерин орус тилде жазылгъаныча къоябыз.

Вспоминает Шамиль Шаваев

Мы с ребятами раздували меха, когда в кузницу Кязима зашли двое мужчин. Помнится, то были Мусса Солтанов и житель селения Безенги по имени Байток. Они спешили – надо было перед пахотой заточить плуги. Кязим приступил к работе, начав оттачивать плуг Байтока. В этот момент в кузницу вошел известный в народе певич Гона Шаваев с куском железа под мышкой. Боясь, что новый посетитель опередит его, Мусса Солтанов незаметно бросил в огонь железный наконечник плуга. Кязим ничего не сказал, лишь улыбка промелькнула на его лице.

Все знали, как он уважал народного певца поэтому никак не мог заставить его ждать. Кязим молча вытащил из огня заготовку Муссы, положил туда кусок железа, принесенный Гоной, а самого Солтанова отправили раздувать меха – мол, ребята устали, а у тебя силы на троих хватит: раздувать, и ковать, и пахать. Работал он в тот день так споро, что и ждать особо никому не пришлось, а мы, дети, получили урок уважения.

Шамилни бу хапарын Къонакъ хажини тукъумуну тарых жолуну бир къысха, магъаналы бутагъына санайыкъ. Шамил бла, «Акъбайны туудукълары» деген китабымы жазар акъылгъа келип, озгъан ёмюрню алтмышынчы жылларындан окъуна тукъумну юсюнден керекли шартланы жыйышдырып башлагъанымда, аныча киши да болушмагъанды манга. Аны хапарларына тынгылагъан адам бир сёзюне, бир айтымына да ишекли боллукъ туююл эди. Къонакъ хажини юсюнден а аныча тынгылы хапар биргесине ёсген, биргесине жашагъан адам да айталлыкъ туююл эди деген акъылдама. Шамилни айтханларын толусунлай хайырланганма бу китапны жаза туруп. Суююнчлары бла Бызынгыны, Шыкъыны бийлери бла жюрютген шуёхлугъубуз, демлешген кезиулерибиз да, Шауалары не алагъа, не Шакъманлагъа (Холам бийлерине) бир заманда бой салмагъанлары белгили эди Шамилге. Аны себепли ийнаныулу эдиле ол айтхан хапарла.

Былай бир иш да болгъанды Шауаланы бла Суююнчланы араларында: Суююнчланы жашла Къонакъгъа ачыу этебиз деп, Шауаланы багъылып тургъан тууарларын урлагъандыла. Сора, Къонакъ къайдан эсе да келе тургъанлай, Суююнчладан биреу тюбеп: «Къонакъ, къайт бизге, жаулу чегиле ашай кет», – дегенди.

Шауаланы жашла да ала этген хылини билип, жарагъан тууарларын урлап сойгъандыла. Къонакъ да айтханды ол Суююнч улугъа:

– Сау бол, бизде да жашла чеги-мегиле бишире айлана эдиле.

Суююнчлары иги айнымагъан, ырысхыгъа уллу жан атмагъан адамла болгъанларын айтып башласала уа, сейир этип тынгылагъанбыз. Аны кертилигин архив материаллада да кёргенбиз. 1886 жылда Арисейде адам, мал санын жазыу иш бардырылгъанды. Анда ачыкъ кёрюнюп туррады Шамил айтхан шартла. Ол заманда Бызынгы бийи Суююнчланы Къазийни жашы Тенгизге 60 жыл бола эди деп жазылады документде. Жашлары Къубайдиге – 17, Къумукъгъа – 8, Далхатха – 3 жыл. Тенгизни къарындашы – Къайсынны жашы Хызирге уа 22 жыл. Тенгизни мал санын алгъанда, эки аты, сегиз ёгюзю, онбеш ийнеги, сегиз бузоуу, жюз кёю, эки эшеги болгъандыла. Жерини ёлчеми, юй ырысхысы да алагъа кёре.

Тукъумда эр киши атына битеу да жыйырма бла бир адам, тиши-рыула уа – онжети.

Бу тукъумну адамлары Къонакъ хажини нёгерлигин тохтамай излегенлерин айтханбыз. Уруш-туююш неден башланганын да. Сёзсюз, Суююнчланы хайырларындан жюрюучю болгъанды Къонакъ хажи Эби-

зеге, Бакыгъа, Дагъыстаннга да. Эмилик атланы къайишлеген Къонакъ Эбизеге андыз жамычыла – тышларында тюк сюзюлген жамычыла, къолан кийизле, ариу согъулгъан чепкенле, ариу ийленнген къой, тууар териле элтип, аланы анда къумачха алышып, келтирип болгъанды. Эбизеден да келип болгъандыла аллай алыш-бёлюш этгенле. Дагъыстандан бек тынгылы да, ариу да ишленнген юй адырла: къумгъан, таз, чоюн, кюмюш бла сырланнган къамала, ат жерни кереклерин... келтиргенди, Бакыдан (Бакудан) къумач, кюйюзле келтирип, шыкычыланы къууандыргъанды. Былайда ол саудюгерчи болгъанды деп ангыламагъыз; алай этип, халкъны излемин жалчытханды бир ауукъгъа. Артда уа ол биз санагъан жерледен Шыкыгъа сатыу-алыугъа кёл салгъан адамла кеслери жюрюрча этгенди Къонакъ хажы.

Бу хапарланы барысын да бизге Шауаланы Ахматны жашы Магомет (Каннак) айтханды 2016 жылда 10-чу мартда.

* * *

Былайда Шауаланы Тыныбекни жашы Алабайны юсюнден бир къауум сёз айтыргъа тюшеди. Ол хар этген ишин, хар айтхан сёзюн тукъумну аты бла байламлы эте келгени белгилиди тукъумну адамларына. Ол бизни тукъумну башы бла – намысы бла ойнаргъа кюрешгенлеге къажау Къонакъ хажиден кем сюелмегенди. Башханы къой, жашы къарауаш къызыбызны алгъан заманында (жашны атын айтмайбыз) элден – Шыкыдан букъусун бардырып къыстагъан кишиди Алабай. Бийле бла уа сууу бир да сюзюлмегенди: «Сиз – сиз эсегиз, биз да – бизбиз!» деген муратдан чыртда таймагъанды. Ол затны кётюралмагъан Сюйюнчлары, башха амаллары тауусулгъандан сора, сюдге-отха кирип, Алабайны бир ауукъ заманнга Шыкыдан къыстатхандыла – аны Нальчикге ашырадыла. Ол анда къырал жумушну этип айланнган адамланы кёз туураларында ашыргъанды кечесин, кюнюн да. Алабай, белгиленнген болжалы тауусулгъунчу, жашагъан, ишлеген жерлеринден бир жары да таймазлыгъына ант этип, ай сайын документге къол салгъанлай тургъанды.

Кюнлени биринде Алабай татладан – тау чюйютлюледен бир ариу къыз бла шагъырей болады (Алабай кеси да чырайлы эди деучюдюле). Сёзсюз, ол кесини бу ишине ыразы болмайды. Былайда жашын элден не ючюн къыстагъаны да эсине тюшеди. Кёп къыйынлыкъ сынады. Болалмайды. «Мени шайтан алдай турады» деген сёзлени уа терк-терк къатлайды ёз акъылында... Некахлары болгъанын бла къалгъанын киши айталмайды, – былагъа жашчыкъ тууады. Шауалары, аны эшитип, бир къауум адам Шыкыдан Нальчикге келип, Алабайгъа тюбеп, ишни тюзюн билгенден сора бушуу-бушман боладыла. Тиширычукъгъа жолугъуп, бу ишни кишиге билдирме, биз а санга «алтындан къала ишлербиз», – дейдиле. Ала ол сёзле бла маллары, ырысхылары ангылатханлыкълары эди.

– Малыгъыз, ырысхыгъыз да башыгъызгъа хайыр болсун, – дейди тиширыу, – мени жашыма тукъум керекди, ата керекди. – Ол андан арысында сёзюнден чыртда таймады.

Ма алай бла жайылгъанды Шауаланы тукъум татлада.

Данилова Светлана Ароновна деп болуучу эди татлада. Билимли адам, тарых илмуланы кандидаты, Къабарты-Малкъарда уллу къул-лукълада, халкъгъа билим бериуде ишлей келген тиширыу, бир кезиуде КъМР-ни Баш Советине депутатха да айырылгъан эди. Арт жыллада тау чюйютлюлени Нальчикде «Товуши» деген жамауат-политика, культура араларыны директору болуп тургъанды. «Евреи Северного Кавказа» деген газетни къурагъан да ол болгъанды. Бусагъатлада Америкада жашайды, Нальчикге келе-келе туруучуду. Аллай кезиуде тубеучюме Светлана Ароновнагъа.

«История горских евреев Северного Кавказа в документах (1829–1917)» деген, сора «Горские евреи в Кабардино-Балкарии» деген китапланы жазгъан адамды Светлана Данилова.

Светлана Ароновна ол китаплагъа къол салып, манга да саугъагъа бергенди. Биринде былай жазылады: «Уважаемому Хасану от составителя. 22.09.1999». Экинчиси уа: «*Уважаемый Хасан Шаваев, в знак уважения и внимания к нашему маленькому народу дарю книгу*».

Светлана Данилова. 22.09.1999 г.».

Бу китапланы сагъыннганымы хыйсабы, татланы бек сейир тарыхлары болгъанын энчи белгилерге сюеме. Быланы жашау жоллары бек теренден башланады. Бу миллет кёп къыйынлыкъла да сынагъанды жашауунда. Болсада аланы хорлай келгендиле хар заманда.

Былайда бир затны айтып къояйым, тау чюйютлюледе Шауаланы тукъум жаланда Нальчикден башланады. Аны алайлыгъын Данилованы китапларында кёребиз. «Горские евреи в Кабардино-Балкарии» деген китабында Шауаланы юслеринден энчи бёлюм барды. Ушакъ эте келгенибизде, Светлана Ароновна Къонакъ хажини да, Абайны да сагъыннган эди. Алай аланы юслеринден хапар айтырча шартлары уа жокъ эдиле.

* * *

Шыкъыны юсюнден кёпле жыр этгендиле. Ол не бла байламлыды? Аны къурагъан, анда жашагъан, анда ёсген тукъумланы адамларыны арасында фахмулу – ахшам жулдузлары тегерекни ариу жарытхан, терен оюмлары къарыусузгъа онг, къарыу-кюч да берген, жырлары къышхыда тауда гюл чакъдыргъан, танг жарыгъына, кюнню биринчи таякъларына аякъ бюкдюрген, жашны бла къызны биринчи сюймекликлерин дунягъа жаратхан, акъыл кючлери бла билек кючлери душманны баш кётюрюрге базындырмагъан адамлары кёп болгъандыла.

Башында айтмай кетген бир затны эсгерейик былайда. Къырымшаухалланы Акъбайны жашы Шауаны Дуда, Тинибек деп хайт деген уланы болгъандыла. Алабайны, Бокуну, Жарнесни аталары Тинибекди. Алабайны тёрт жашы болгъанды: Шабаз, Бараз, Жумай, Жума. Была

тукъумну тарых ызында белгили жерни тутадыла. Жума эртте заманда окъуна Шыкъыдан Кёнделеннге кёчюп, анда орналгъанды. Нек кёчгени жалаңда китапны авторуна белгилиди. Асланбек, Жарнесни жашы, Кёнделеннге Жумадан иги да алгъа кёчгенди. Ол архив материаллада шарт белгилиди. Арисей 1886 жылда бардыргъан тергеуледе Асланбекге – 52, аны жашларына: Къаншаубийге – 27, Батырбийге – 19 жыл болады деп жазылады. Ол документде бу элде Шауаладан биз атларын айтхан адамладан сора киши кёрюнмейди, не эр киши, не тиширыу. Ол тергеуде тиширыулану атлары жазылмайды, юйюрге мынча тиширыу барды деу бла чекленгендиле.

Жумадан жайылгъанла: Къыма, Тыма, Тана. Биз билип, Тыманы жашы Алийге кёнделенчиле Тымаланы Алий деучю эдиле тукъумун айтмай. Иги, тынч адам эди ол (жаннетли болсун). Кёнделенде эски школну къатындагъы къабырлада уа аны сын ташында «Сюйюнчланы Алий» деп жазылады. Мен бу ишни тюзюн ангылатааллыкъ туююлме, сорууума кишиден тюз жууап алалмагъанма.

Бызынгыда Шауаланы Исмайылны жашы Магометни юй бийчеси Сюйюнчланы Хажибийни къызы Аминкадан туугъан Маруся да – терен оюмлу, адамлыгъына жан жетмеген Шауаланы тукъум тарыхларындан кёп шартны билген тиширыу да айталмагъанды бизни сагъышха къойгъан шартны тюзюн.

Биз бу затланы барысын да санагъаныбызны магъанасы – Къонакъ хажиге деричин да тукъумда атлары Къарачайгъа, мында тау элlege айтылгъан адамла бола келгенлерин ачыкълагъанлыгъыбызды жаш тёлуге.

Бу жазыуларыбызны Шыкъыны юсюнден кёпле жыр этгенлерин айтыудан башлагъан эдик. 1949 жылда Бызынгыгъа ёлет ауруу киргенде, Къонакъ хажи ол элни къыйынлыкъгъа тюшген адамларына, ёлюмден да къоркъмай, къалай батырлыкъ этип болушханын, артда аны юсюнден жыр этгенин ачыкълагъан документни басмалагъанбыз китапны ал жанында.

Къонакъ хажи Холамханлагъа айтхан хапарладан:

«Шауаланы бла Толгъурланы тукъумлары бу жерледе алай тынчлыкъ бла къуралмагъандыла. Ала Къарачайдан Малкъаргъа 16-чы ёмюрню ахыр жылларында келгендиле. Къырымшаухалланы Акъбай Абу-Муслимни туудугъуду. Ол Къырымшаухалланы Даулет-Герийни жашы Бекмырзадан сора экинчи тёлюню адамына саналады. Алай бла башланганды бу тукъумда Ачакматланы атауул. Абу-Муслим, Арабстандан Кавказгъа Мухаммат файгъамбарны (Аллахны саламы анга болсун) динин жаяма деп келип, кёп иш этгенди. Ишими аланы юслери бла бардырлыкъмамы дегенди, огъесе тиширыулагъа кёбюрек акъыл бёлгенлигими болгъанды, – Дагъыстанда, Къарачайда, Малкъарда, Къабартыда да юйюр къурагъанды. Малкъарда юйюрю Бахсан ауузунда Быллымдан узакъ болмай, ёрге бара, Бахсан сууну онг жанында болгъанды. Акъбай ол элде туугъанды. Алай Абу-Муслим аны Къарачайгъа элтип, анда ёс-

дюргенди. Артда аны Акъбайны жашлары Шауа бла Толгъур, аталарыны анасын излей Айламагъа келип, мында жашап къалгъандыла...»

Шауаланы бла Толгъурну, Къырымшаухалланы байламлыкъларыны юсюнден да Шауаланы Хасанны «Акъбайны туудукълары» деген китабында (2009 жыл издательство М. и В. Котляровых) тынгылы жазылады.

Алгъаракъда айтыр сёзюмю былайда тюшюрейим къагъытха: «Хасан, аппам айтып эшитгенме, сизни тукъумда Къонакъ хажи деп бир сейирлик адам болгъанды. Аны юсюнден китап нек жазыллыкъ туююл эди?»

Дагъыда, дагъыда кёп аллай сёзле, айтыула, тилекле. Бир тюрлю даулашсыз, ол сёзле мени акъылымы бийлегенлей тургъандыла кёп жылны ичинде. Бу борч мени боюнумда болгъанын да унутмагъанма. Аны хайырындан жыйышдырылгъандыла бу китапха тюшген шартла. Сёзсюз, Шыкыны, тукъумубузну, Къонакъ хажини юслеринден жаза туруп да суратлау сёзню кючюне таяныргъа тюшгенди. Алайсыз адамны сыфатын: жашауун, ич дуниясын, хар неге да аны кёз къарамын ачыкълауда, табийгъатны байлыгъын китап окъуучунга туура этиуде да кеси муратынга жеталлыкъ туююлсе.

– Мени элиме: «Бал, жау къайнагъан Шыкы», – дейдиле Холам-Бызынгы ауузунда жашагъанла, – деп селешгенди бир жол Къонакъ хажи, межгитге намаз этерге жыйылгъан жамауатны аллында селеше. – Ол кертиди, алай аны элибизни адамларыны халаллыкълары айтдырады бек алгъа. Тюз ниетлиликден, халаллыкъдан уллу байлыкъ къайда халкъгъа? Ма алайда Мисирханны эри Солтан ёлдю да, жарлы тиширыу юч къагъанакъ сабий бла къалды ташдан жарты ишленген ююю, халжарында ийнеги, бузоуу, танасы, къойлары. Ол халда къалай жашарыкъ эди ол элни адамлары халаллыкъларын танытмасала? Шыкычыла къолгъа алдыла да, юйюн ишледиле, малларына да аш излетмедиле. Мисирханны бушуууна жыл жарымы да болгъунчу, юйдегили этдиле – Тейрикъул бу ишни юсюнде адамлыгъын кёргюзтдю жамауатха. Бюгюн а ол Мисирханны сабийлерин кесини сабийлерине санап жашайды.

Быллай элде ырысхы, намыс-сый да болмазла такъыр. Биз оюм этгенден, Мисирхан бла Тейрикъул юйюр къурагъанлары себеп болгъан болурму эди Къонакъ хажиге Жуболаны къызларыны эри Солтан улу ёлгенден сора эки сабийи бла (Шаухал бла Таусо) къатыннга алгъаны. Бу шартны юсюнден китабыбызны алгъарагъында толусунлай жазгъанбыз.

Хау, халкъ билгенди Къонакъ хажиде болгъан сезимни кючлюлюгюн, айтылгъан жырны, айтылгъан сёзню магъаналарын, ол магъана къалайгъа барып тиреллигин. Башха тюрлю айтханда, кимге къаллай жол кёргюзтюрюгюн кимден да иги ангылагъанды. Элинде уллу, гитче да андан акъыл сурагъанлары бизге белгиледи. Ол айтханны этген а хазна жангылмагъанды. «Жангылмазлыкъ – бир Аллах» деген сёзлени къатларгъа уа бир да унутмагъанды Къонакъ хажи, жашауну юсюнден оюму, тергеую хазна жангылтмагъанларын да биле тургъанлай.

Миннген атыны жолда абынмазлыгына да ишексизлиги кёлюн кётюре баргъан сагъатында да хыйсапсыз керилиу хал алмагъанды бир заманда. Таулу тауда минг жылла бла жыйышдыргъан сынауна къул-лукъ этдирирге къолундан келлигине да ийнанганды Къонакъ хажы.

Адамлыкъны, тенгликни, жууукълукъну юслеринден сезими уа аны бир да жангылтмагъанды. Тенгликни, адамлыкъны юлгюсю инсанны намысын кётюрлюгюн, тюз жолну сайлатырыгъын бир да унутмагъанды. Бирден бирге тил этип, хатаны жайгъанла Къонакъ хажини къанлы жаулары болгъандыла. Тюзюн айтхан заманда уа – Шыкбыда Шауаланы Къонакъ хажиден уялмай, ол затны этген адам болмагъанды дегенлеге да тубей келгенбиз.

Къонакъ хажиде суймеклик халла да кеслерине жер тапханларын айтханбыз. Жуболаны къызлары (Солтанланы Шаухалны бла Таусону аналары) Шауа улуну кёп сёзюне бой сала келип, кюнлени биринде анга тубегенинде былай айтхан эди:

«Мен жүрегими тепгенин кесим эшитеме. Ол манга сенден келе-чилик айтады – суймекликни кёзюн-башын сылайды».

Тауда таулу тиширыугъа ол сёзлени айтдырыр ючюн кёп акъыллы оюм суймекликни жукъусун аяздырыргъа керек эди. Уста жиляргъа, жырларгъа да фахмусу жетишген адам эди Жуболаны къызлары уа.

* * *

Къонакъ хажини Чеченнге – сабийлерине, тансыкълыгы бир кюнде да сел болмагъанды. Аны юсюнден хапар бизге дери жетгенди. Къонакъ андагы юйдегисине жыр этгенди деп айтхан эди Холамханланы Токай. Ол жырны уа къалай табаргъа боллугъубузну уа айталмагъан эди. Аны эндиге дери да айтханма, жазыу ишиме хар заманда мурдор таш сала келген къарындашыбыз – Шауаланы Шамил да болушалмагъан эди бу ишиме. Биринчи малкъар романны жазгъан Миналдан да угъай.

Шауаланы Асиятны къызы Хазака бир жол озгъан ёмюрню токъсанынчы жылларында хант къангада олтуруп, Шауаланы тукъумну юсюнден хапар айта келгенибизде, Кязимни бир къауум назмусун кёлюнден айтды. Аны «Сары къош» деген поэмасын да сагъынды. Бу ол заманда жүз жылгъа жууукълашхан тиширыу (кеси да жүз жыл жашап, 2008 жылда 12-чи декабрьде ауушханды) ол чыгъарманы юсюнден хапар айтханына сейирсинип тынгылагъан эдим. Окъуулу адам. Мен акъыл этгенден, кезиуюнде къолгъа алмагъанбыз ансы, Кязимни бизге белгили болмагъан назмуларын айтырыкъ эди ол. Сора Хазака бир къауум назму тизгинни айтды кёлюнден, ала Шауаланы адамы бла байламлы болгъанларын да ангылатып. Ма ол назму:

*Озуп кетди, артха къайтмаз заман,
Мени уа жүрегим тарала хаман.
Таза суймеклик кюйдюрген жашау,
Чексиз къыйынды ол манга аман.*

*Нек этдинг кылыкъсызлыкъ былай,
Умут юздюрюп кеси къадарымдан?
Къол жаулугъунг бетими сылай,
Ашырама, ийнан, кечеми жилай!*

*Шауа улугъа келишимеген ишле
Туудула суймеклик бла кюрешде.
Бил, кёзлеримден кызыл къан тамад,
Жюрегим а сенсиз ауруу табад.*

*Тёзюмюсю сынадынг сен ачыкъ,
Эди жокъ менде анга бир да жууап.
Жаным, Чеченден ашыра жолгъа чыкъ,
Аллахдан тилерме сизге насып.*

Мен чыртда ишекли туююлме бу ол Холамхан улу айтхан жырны бир кесеги болгъанына.

IX

Хар адам да дуниясын бир кибик болумда ашырмагъаныны себебин ангылата туругъа кереклиси болмаз. Ол – бий, бу – къул деген оюмну теренден тутдуруп айтсакъ, дуниягъа бий болуп неда къул болуп киши да туумагъанды. Игиге – иги, аманнга – аман дерге тюшеди бек алгъа, – фахмулу барындан да бийикде жюрюйдю. Биз Кязимни кишиге тенг этмейбиз, Шауаланы Гонаны, Жашаркъулну, Хажимырзаны, Хамзатны, Акатны, Миналданны, Зухураны, Саудийханни, Толгъурланы Зейтунну, Сокъур Къазакъны, Уянланы Оюсну, Додуланы Аскерни атларын кёлюбюз кётюрюлюп айтабыз. Сёз шыкычыланы юслеринден барады.

Къонакъ хажи 1849 жылда Бызынгыгъа ёлет киргенде этген куююн, Чечендеги юйюрюне термилип жазгъан жырын да тергеуге алып, аны аладан сора да жырлары болгъанына ийнанып, аны атын да къошама бу шыкычылагъа. Алай адамланы къайсы бирине да намыс берирге керекбиз. Жазгъан затларына багъа бичерге тюшген заманда айтыллыкъ оюм башхады – жазыу иш бла кюрешгенлени барысына да бирча багъа берирге тюшмейди – фахму деген сёз аллай кезиуде кесини жерин табаргъа керекди.

Былайда биз атларын айтхан адамланы жазгъанларындан бир къауум тизгинни юлгюге келтирирге сюеме.

Кязим

Арабда, Тюркде да айланып келдим,
Энтга Бызынгыны тауларын кёрдюм.
Манга хычыуунду барындан эсе
Жарлы элими кыйы от ийиси.

Миналдан

Жюрек кюе эсе, кишиге сормаз,
Ич ауруу кёз аурууча ачыкъ болмаз.
Анда жанады ёртен, тютюн этмей,
Кюер ол, этген муратына жетмей.

Зухура

«Ах» деп ахтынсам, сизни эсгерип,
Жюрек тамырларым бурады.
Бекамда жыйыучу ишхилдирерим
Кёз аллымда турады.
Халкъыбыз Кавказгъа къайтхан сагъатда,
Кеталмадым журтума,
Къыргъызда къалгъанды деп,
Тели атагъыз атыма.

Акат

Биз мында ёлюп къаллыкъ тюйюлбюз,
Бир да къоркъмасын тёллюбюз.
Къыйынлыкъ бизни бууардан болса, -
Зулмудан кючлю кёллюбюз!..

Саудийхан

Кавказгъа энди мен термилмейме,
Манга энди Кавказ жарамаз.
Туугъан элиме барып жилиасам,
Юйюмден адам къарамаз.

Уяланы Оюс

Мен Шыкъы элими кенгинден –
Кязимни кюн туууш жеринден.
Къадарым – къадарла ачысы,
Билмей болдум эл ууазчысы.

Додуланы Аскер

Санга айтырыкъ сёзлени
Кеси аллыма мурулдай,
Санга тюбеялмай къала,
Мен энтта барама къарда.
Алдаду ахшы муратла,
Узакъ жууугъум да мени.

* * *

Тауда адам ишге хунерин сабийлей айныта башлайды – къара ишге да фахму керекди, ол болмаса, ийнегинг кѣп сют бермез, тѣлюсю да къууандырмаз, бахчанг къаран кългъанны кеминде болур, – тирликсиз; мал ашынгы кытлыгы жунчутур, намысынг тюшер (ол бар эсе сенде), жууукъ, тенг кенгиге турур. Къонакъ хажи ёлюп кетгинчи, ол оюмну элини жамауатыны эсине салыргъа суйгенди, – кесин башхаладан акъыллы сунуп угъай, халаллыгына, тюз ниетлилизине ачыгындан къуллукъ этдиргенди.

Атаны, ананы, тамата къарындашны, тамата эгечни юлгюсю – ол аман-ахшы эсе да, сабийни акъылында терек къая жухда тамырланганча тамырланады. Тауда эр киши сабий беш-алты жыллыгындан сюелирге керекди ишге, – юйде аш-суу кытлыкъдан угъай, ол жашауну – миллет тѣрени излемиди, тамблагъы кюннге тынгылы жол ызлауну ышангылы амалыды.

Атадан иги ким ангылайды ол затны магъанасын? Къонакъ хажини жашларыны – Таучуну, Батталны, Дура хажини, аладан жайылгъан жанланы хазна кълмай барысы да ишде, жашауда юлгюлю болгъандан тышында да, жамауат жумушха сюелгенде, билимге кѣл салгъанда да Къонакъ хажини къанындан болгъанларын жамауатха, ёкюметге да туура этгенлей келедиле. Къонакъны сабий жыллары Чегемде озгъанлыкъгъа, ол Шыкыгъа къайтханындан сора атасы Ёлмезни жашау дерслери анга кече, кюн да нѣгерлик этип тургъандыла. Атаны акъылы, кишилиги толусунлай ётгендиле жашха. Алай болмаса, ол къаядан кетип (аны юсюнден алгъаракъда бир айтханбыз), болгъанын ууатып, ахырында акъсакъ болуп тохтагъанында, жаны саулай ол учузлукъну сынамазгъа керек эди. Ма ол кыйынлыкъны кѣтюралмай, бутун жангыдан кеси сындырып, кеси байлап, кѣп, аз жатды эсе да тѣшекде, ахырында саппа-сау болуп чыкыгъанды юйюнден. Ол юйде тѣшек болуп тургъан заманында суймегенлери – бегирек да Суйюнчлары:

- Къайда кѣрюнмейди Къонакъ, ауругъан затмы этеди?
- Къонакъны акъсакъ болуп жатхан хапары барды.
- Энди кишилигин кѣргюзталлыкъ болмаз бизге...

Ол сѣзлени эшитип тургъан Къонакъ, сансызлыкъгъа бой саллыкъ туююл эди. Сансызлыкъ, уллу кѣллюлюк, кесин алдатыу сѣзле бла кечинмеклик адамны ниет кючюню, терен адамлыкъ сезимини къанлы жаулары болгъанларын кимден да иги ангылагъанды Къонакъ хажи. Жыр неден да бек болушханды анга. Медиреседе алгъан билими араб харфла бла жазыу этерге, Къуранны чырмаусуз окъургъа да онг бергенди.

Былайда фахмусу, жигитлиги да болгъан адамны – Толгъурланы Сокъур Къазакъны юсюнден кысха айтмай болмайбыз. Ол Холам-Бызынгы ауузунда аты айтылгъан адам болгъанды. Къазакъ сѣзюне адамланы тынгылата билгенди, душман бла сермешден хар заманда хорлам бла чыкыгъанды.

Аны юсюнден этилген жыр – «Толгъурланы Сокъур Къазакъны жыры» Малкъарда, Къарачайда да белгили чыгъармады. Къонакъ хажы бу жырны – тукъум къарындашыны юсюнден жырны, Шыкъыда, Бызынгыда, Холамда да, халкъны тынгылатып, сейирлик ауаз бла жырлап болгъанды. Ол хапарны кертилигин Къонакъ хажини туудугъу – Таучуну жашы Абдулла 1960 жыллада Шалушка элде бир тойда ол жыр жырланган заманда айтханды. Аны сёзюн бизге билдирген а Шауаланы Ахматны жашы Магомед (ол бусагъатда да Шалушкада жашайды) болгъанды.

Къонакъ 18-чи ёмюрде жашагъанды. Жырны ким этгени уа алыкъа бизге белгисизди. Къонакъ хажини атасы Ёлмез жыр этерге, жырларгъа да уста адам болгъанын жазгъанбыз. Аны бу ишге жетежеги болур деген оюмну ийнаныулу халда айтхан адамла жашагъандыла Шыкъыда, жашы Къонакъгъа да жырны ол юйретгенди дегенни айтып. Анга бир кесек эс бурурча сылтау барды: Шауалары Совет власть келгинчи Къырымшаухаллары бла байламлыкъларын юзмегендиле. Толгъурлада уа ол адет болмагъанды. Сора ма бу тизгинлени Шауадан адам айтыргъа боллукъ эдим:

*Мындан къалай чыгъайыкъ,
Тёгерек чынгыл тар болса?
Бизге бу кюн келмез эди,
Къарт атабыз Акъбай сау болса.
Келигиз, Нарт жолгъа къарайыкъ,
Жолоучу болуп, Улуу Къарачайда
Къарындашларыбыз жашайдыла – ары барайыкъ.*

Шауаны жашы Тыныбек, жашларына: Алабайгъа, Бокугъа, Жарнесге айтып болгъанды Шауа Къырымшаухалланы Акъбайны жашы болгъанын. Сора, халкъда бусагъатда жюрюген тил бла айтсакъ, жыр искусствогъа, – бек алгъа халкъ чыгъармачылыкъгъа Шауаларыча терен магъана берген, жыр этерге, жырларгъа фахмулары быланыча жетишген хазна адам болмагъанды ала туууп ёсген элде. Былайда бир жансыз инсанны намысын эниш этмейбиз, халкъ билген, бизни заманга дери тас болмай келген шартланы жаш тёлюге туура этгенлигибизди. Молланы кызы Зухура урушну заманында 1943 жылда «Фронтчуну жырын» жазып, республика конкурсда 1-чи жерни алгъанды. Аны Нальчикде биринчи кере Сюдюмланы Исхакъ жырлагъанды.

Шауаланы Гона, халкъ жырчы – пластинкалары болгъанды аны отузунчу жыллада. Сыбызгъыны да бек ариу сокъгъанды. Бирси жырчыларыбызны, жазычуларыбызны атларын да жазгъанбыз алгъаракъда. Былымда, Кёнделенде, Хасанияда жашагъан Шауаланы араларында да болгъандыла фахмулу адамларыбыз. Сёз ючюн, Кёнделенде Батырбийни жашы Ибрахим халкъ жырланы айтхан сагъатында тойлада къобуз тауушну тохтатып, анга тынгылагъандыла.

Бу затланы барысы да «Къонакъны жырын» этерча адамла болгъандыла тукъумда. Алай мен, бу китапны жазгъан адам, ол керти оюмду дерге базынмайма.

«Акъбайны туудукълары» деген китапны жазыуну къолгъа алгъан сагъатымда бу узакъ ёмюрледен бизге хапар айтхан жырни манга Толгъурланы Къубадиини жашы Бекмырза (жаннетли болсун) келтирген эди.

– Мен, – деген эди Бекмырза, – бу жырни Орта Азияда 1944 жылда Къудайланы Шууаны къызы Кермахан айтып эшитген эдим. Андан сора, мен да уллу эс бурмай, унутулуп къалды жыр.

Озарыкъланы Фатимат деп бар эди къаршы адамыбыз. Ол кёчгюн-чюлюкден кеч къайтады. 1964 жылда Быллымда анга тубейме да, ол жаздыргъанды «Толгъурланы Къазакъны жырын».

Толгъурланы Къазакъны жыры

Биринчи тюрлюсю

Э-эй, ёзенден келген ёзен туман а,
Ол да къонады Жууушкуну да къырына.
Мен а айтайым, сиз тынгылагъыз
Толгъурланы да жигит Къазакъны жырына.

Эй, алан жашла, эжиу этигиз
Таулу ананы бу тулпар туугъан жашына.
Ёзенден чыкъгъан къалын туман а
Келип къонады Жууушкуну да ташына.

Къырым ханла да келелле, уой-хой,
Холам-Бызынгы элледен жасакъ жыяргъа.
Толгъурланы уа Къазакъ чыкъгъанды,
Бу келгенлени алларын тарда тыяргъа.

– Эй, алан жашла, къобугъуз, маржа,
Къаралып турад Никкола башы, басылып.
Эй, Къырым хан а къалай келиред
Шах Бызынгыдан жасакъ жыяргъа базынып?

Эй, алан жашла, туругъуз, маржа,
Чыгъып къарагъыз ол Укъу башы бийикден.
Миллетибиз деб а къалай жашарбыз
Жасакъ дау этсе тауда айланнган кийикден?

Эй, къырым ханла келелле, уой-хой,
Сылтау чыкъгъанды тёшекге кирип жатмазгъа.

Ой-хой-хой, маржа, атма кьой, маржа,
Антыбыз барды миллетибизни сатмазгъа!

Эй, алан жашла, къулакъ салыгъыз
Толгъурланы да жигит Къазакъны сёзюне.
Бетинден къанын сюртеди, маржа,
Окъ тийгенди да кёзюне.

Зыраф болмасын сизге айтхан сёзюм,
Къан чапханды да, кёрмейди кёзюм,
Укъу башына – бийикге чыгып атаргъа.
О-ой-ра-о-ой...
Огъуму кьойчу сёзюм батханча батаргъа!
О-о-рай-да-о-ой-ра-о-ой!

Эй, алан жашла, бирден туругъуз,
Къырым ханны да бирден уругъуз.
Сау кёзюмю да сюртме кьоюгъуз,
Ахыр огъуму тюртме кьоюгъуз!
Эй, къаныбыздан тоялмайсыз да,
Къоргъашинден а сиз бир тоюгъуз!
О-о-рай-да, хо-о-й!..

Черек сууу да Тёбен таргъа уа
Булгъанып кетип барады,
Жаным кьор болсун да Къыя улу Кючюкге:
Ол берген аламат ушкогум, алан,
Кёп жерде жаныма жарады.

Эй, алан жашла, эжиу этигиз,
Таулу ананы бу тулпар туугъан жашына.
Ёзенни басхан къалын туман а
Къайтып келеди Жууушкуну да башына.

Эй, алан жашла, хайт дегиз, маржа,
Кече узундан, танг унамайды атаргъа.
Бу жарлы халкъгъа бир кюн чыкъмазмы
Тёшекге кирип жатаргъа?

Эй, анасындан эр туугъан Къазакъ,
Тау элине да бир туугъан Къазакъ,
Къара халкъдан а керти нёгерле жыйгъанса,
Къырым ханланы келмеге кьоюп,
Ёлгенин жолда ёлмеге кьоюп,
Тёбен тарда уа аллары бирден тыйгъанса.

Эй, алан, дейди, былагъа дейди,
Къонакълыкъгъа мал соймагъыз!
Эй, не да болсун, быланы дейди,
Суу ауузуна къоймагъыз!

Жырны экинчи тюрлюсю

Къырым ханла, къабарты байла келедиле
Холам-Бызынгыда жасакъ жыяргъа,
Толгъурланы жигит Къазакъ чыкъгъанды
Быланы алларын тыяргъа.

Къазакъ, къара халкъдан нёгерле жыйгъанса,
Тёбен тарда быланы алларын тыйгъанса.
Черек сууу Тёбен таргъа ашыгъып барады,
Жаным къор болсун Къыя улу Кючюкге, ол берген
Аламат ушкок кёп жерде жаныма жарады.

Биз чыгъып къарайбыз Укъуда бийикге, –
Жасакъ дау этиб а тауда айланган кийикге?!
Къыйынлыкъ береди деп, башха жерге кетмегиз,
Кесигизни миллетигизни сатып, башха миллетге ётмегиз.

Къырым ханла келедиле – юйге кирип жатмагъыз,
Кеси миллетигизни башха миллетге сатмагъыз,
Биз тургъан журтубуздан кетмебиз,
Аллах айтса, жасакъ орунуна къыз бермебиз.

Сёз бергенбиз башха жерде жашамазгъа,
Киши къыйынын ашамазгъа.
Къырым ханнга не къыз, не жаш атаялмакъ,
Жасакъ орунуна къыз-жаш саталмакъ.

Къан чапханды да, кёрмейди мени кёзюм,
Не зыраф бола болур мени сизге айтхан сёзюм.
Бу дуняда тюзлюк болмагъанды – сезебиз,
Алай анга да не этериксе, суймей тёзебиз.

Кече узунду, унамайды тангыбыз атаргъа,
Тынчлыкъ жокъду тёшекге кирип жатаргъа.
Эй, туругъуз, сауут-саба алайыкъ да къолубузгъа,
Чырмау болмасынла бизни жауларыбыз жолубузгъа.
Сора биз Бахсан сууну боюнуна баргъанбыз,
Кюн булутлу болгъанды, ушайды жауаргъа,
Губасанты башында ыстауат орун салгъанбыз,
Биз оноу этгенбиз Тау артына – Эбизеге ауаргъа.

Тау артына къалай ауарса, ауушда терен къар эсе,
Къырымшаухалладан адам нек кёрюнмейди, былада эр киши бар эсе?
Мындан къалай чыгъайыкъ, тегерек чынгыл тау болса?
Бизге бу кюн келмез эди, къарт атабыз Акъбай сау болса.

Келигиз, Нарт жолгъа къарайыкъ,
Уллу Къарачайда къарындашларыбыз жашайдыла, ары барайыкъ.
Уллу Къарачайда къарындашларыбыз жашайдыла, ары барыгъыз,
Айланма къулагъында журтла, юйле салыгъыз.

Тауну башында залкъыды бла жугъутур эт биширдинг,
Сора Нарт жол бла Жылы суугъа тюшдюнг.
Тауну башында залкъыды бла жумарукъ эт биширдинг,
Тонгуз орундан атып, къырым ханны окъа бёркюн тюшюрдюнг.

Была сени, къууа келип, Тонгуз орунда жетдиле,
Кишилигинги кёрюп, сени бла жарашыр оноу этдиле.
Сени ызынгдан жарашыргъа келечиле келдиле,
Тутуп Ислам къабакъда Шогенцукладан санга къыз бердиле.

Къарачайда къыз бермейдиле, киеу тюккюч жармасанг,
Тау элледен тапмаймы эдинг, Къабартыдан къыз алмасанг?
Къарачайда къыз бермейдиле, эмен тюккюч жармасанг,
Айланма къулагъына сыйынмаймы эдинг, Бызынгыгъа бармасанг?

Ой, Къазакъ, сау болмайды бутунгдагъы окъ жаранг,
Сени кёрюрге бир бек сие эди Наурузлада сени къайын ананг.
Къырым ханла энди Холам-Бызынгыгъа келмезле,
Шукур Аллахха болсун, энди къара халкъгъа жасакъ демезле.

* * *

Тарых китапла, ёзенни къан къайнатхан заманларында жашагъан адамла хапарларын шарт юлгюле бла халкъгъа туура этгендиле. Аланы намыслары жюрюгенди, ырысхыны, къуллукъну да къолгъа этип болгъандыла. Ёзденлени кёбюсю бийле бла шуёхлукъда жашагъандыла, ала бла демлешгенлери да (Къонакъ хажича) аз туююл эдиле. Къонакъ хажиге къол кётюрюрге киши базынмагъаны да ачыкълайды бизге ол шартны кертилигин.

Мурад Адигежни «Мы – из рода половецкого» деген китабыны (ол 1992 жылда Москвада чыкъгъанды) 105-чи бетинде былай айтылады:

«Половецкое общество делилось на три сословия. Первое – «Узден», сюда входили аристократия, духовенство, высшие военные начальники. Второе сословие из простонародья, называлось – «Кзаки» или (по-половецки) «вольные люди»: ремесленники, батраки, воины (кстати, тюркское слово «батрак» не имело того уничижающего оттенка,

который оно получило после 1917 года, им называли крестьян, сельских работников). И, наконец, третье сословие – «Кулы», так коротко, половцы называли своих рабов».

Къонакъ хажиге бийине, башхасына да кесини ким болгъанын танытыргъа кишилигинден, акъылыны теренлигинден тышында да ёзденлиги базындыргъанды.

* * *

Къонакъ хажини туудукъларыны, киеулерини, келинлерини юслеринден къысха айтханбыз. Былайда артгаллыда унутургъа жарамгъан бир шарт барды: Къонакъ хажини туудугъу Абдулланы Жабраил деген жашыны киеую Ёлмезланы Мукай эфендини жашы Абдул-Халим атын дуниягъа айтдыргъан жигитлик этгенди: дунияны бек бийик тауна – Эверестге эки кере ёрлеп, миллетибизге уллу намыс келтиргенди.

Биринчи кере 19-чу майда 2009 жылда этгенди ол кишиликини. Аны анасы Мюрютханны аппасы Жаппулану Жатчи 1828 жылда генерал Эмануэльни къауумун Минги таугъа биринчи кере чыгъаргъан адам болгъанды. Абдул-Халимни атасы Мукай а 103 жыл жашап, андан сора алышханды дуниясын.

Абдул-Халим Къазахстанда туугъанды, школну Терскъолда бошагъанды, Нальчикде университетни экономика факультетинде окъугъанды. Таулада кыйынлыкъгъа тюшгенлени къутхарыу жаны бла халкъла аралы устагъа саналады. Тас болгъан туристлени, альпинистлени хатадан къутхарыугъа беш жюз кере баргъанды, Минги таугъа 250 кере ёрлегенди... Терскъолда жашайды, Шауаланы Рита бла бирге юч сабий ёсдюргендиле.

Ёлмез улу Эверестден кёп суратла келтиргенди. Алада буз басхычланы, бийик тауну буз жухун кёрген адам алагъа къоркъмай къараялыкъ туююлдо.

Ол Эверестге 5-чи апрельде 2011 жылда экинчи кере атланнганында, «Кабардино-Балкарская правда» газет былай жазгъан эди:

Вновь покорить Эверест

Прославленный альпинист Абдул-Халим Ольмезов отправился вновь на покорение «крыши мира» – Эвереста. Восхождение он намерен посвятить всем репрессированным народам, пострадавшим в годы сталинского режима.

В 1993 году он дал слово подняться на Эльбрус тринадцать раз, по числу лет пребывания своего народа в изгнании. Однако по разным причинам не сумел осуществить задуманное, и второй подъем на Эверест рассматривает как «компенсацию».

В аэропорту Ольмезова провожала большая группа людей, в числе которых были заместитель полномочного представителя Президента РФ по СКФО Владимир Кайшев, старейшина рода Баймырза Ольмезов,

заместитель главы администрации Черекского района Харун Байсиев и многие другие.

Выслушав напутствия старших и пожелания успешного восхождения на Эверест от провожающих, Абдул-Халим сказал, что хотел бы подать добрый пример нынешней молодежи, которая мало осведомлена о силе духа всех репрессированных народов. А.-Х. Ольмезов выразил сожаление, что с ним на Эверест не смогут пойти представители всех двенадцати репрессированных народов по причине отсутствия необходимых средств.

С нашим земляком в группе идут двое американцев, несколько представителей Мексики и альпинист из Польши, с которым Ольмезов встретится в Непале. Он знает по опыту: друзья познаются в суровых испытаниях. Но эта дружба уже навсегда.

Жигитлени да жигити Абдул-Халим, айтхан сёзюне кертичи болуп, сау-эсен къайтып, барыбызны да къууандыргъанды.

Шауаланы Азретни (Добайны) киеую – Хаджиланы Мухутдинни жашы Азнор да Абдул-Халимден сора Эверестге ёрлеп, аллай сейирлик жигитликни этгенди. Ол да ары кёчгюнчюлюк сынагъан кавказлы халкъланы байракъларын элтгенди. Аны намысына къарачайлыла, чеченлиле, ингушлула, къалмыкълыла, Къабарты-Малкъар уллу байрам этгендиле.

* * *

Мен бу жол да Къонакъ хажини юсюнден хапар алыр акъылда ёрледим Шыкъыгъа. Кече къойчу къошда къалдым да, танг жарыгъы бла бирге болдум аякъ юсюме. Эрттенликде тау башлагъа, тёшлеге, жайлыкълагъа, къышлыкълагъа да къарадым. Шыкъыны башы сыртлыкъгъа – Мукъалгъа, аны онг жанында орналгъан Гаштор сыртлыгъына да кёз жетдирдим. Къыленнген жайлыкъны да тансыкъладым – анга баргъан жолну Къонакъ кёп кере арытханын эшите-эшите тургъаным себепли, танымагъанлыкъгъа, тукъумну асыл адамыны халкъда жюрюген ариу, адепли къылыкълары, сыфаты да кёзюме кёрюндюле. Ол ат юсюнде жыр да айта бара эди тик ёрге, жыры узакъгъа эшитилген ауазы да тау башланы сылай, атыны жалкъасын къол аязы бла тарай, Къая къызы къарылгъач да анга эжиу эте. Аны халкъны тарыхындан хапар айтхан жырлары бла хар бирибизге гюл къысымланы, кёкге, жерге да ариулукъ да, жарыкълыкъ да берген жулдузланы, хар къайда да Кавказны эгерип туругъуз деп, аны Аллах ишлеген суратын да этеди бизге саугъа...

Къонакъ кёз туурамдан кетди. Тёгерегиме къарадым – киши кёрмедим. Шыкъы уа Къонакъны бир бек жокълады. «Ахтынды», тапмады ол аны. Мени жюрегим бир ауур ишни сизди, жерни титиретген къайгъы барды. Эл Къонакъны ахыр жолуна ашыра тургъан сунама. Алай ауазымы тышына чыгъарыргъа базынмайма. Ангылаталлыкъ туююлме башымда болгъан къайгъыны башхалагъа. Кёзлерими ачдым да, оюлуп тургъан юйлени, Къонакъны туудукълары билим алгъан школну, ол кеси ишлетген межгитни оюлуп, арбазларын мурса басып тургъанларын

кёрдюм да, Къонакъны жанындан суйген элин бу халгъа ким жетдиргенин Шауа улугъа ангылаталмазлыгъыма толу тюшонюп, Шыкъыны бу чекге жетгенин кёрмей ёлген Къонакъ хажиге сукъланнган окъуна этдим. Алай аны аты да, Шыкъыны аты да сауланы, будай сабанланы, гюл бахчаланы атлары айтылгъанча айтылып тургъанларыны юслеринден Къонакъ хажиге хапар айтырыгъым келди.

* * *

Къабарты-Малкъарны халкъ поэти Мокъаланы Магомет, фахмусуна мен хурмет этип, экибиз да шуёхлукъну, тенгликни отун ёчюлтмей жашай келгенибизге да къууанама. Ол дуниядан замансыз кетди, этген иши уа ёмюрлюкдю.

Шауаланы Къонакъ хажини юсюнден жазыууму аны назмусу бла бошаргъа сюеме.

*Шыкъыда Къонакъ хажси жашады,
Жашын душманла жоюп, жыгъып атдан,
Кёл кенгдире, бийле келген сагъатда, –
Алып, сыбызгъысын согъуп башлады.*

*Сейирсиндиле къууаннган, ачыгъан да:
Бушууун ол жюрегинде жашырды,
Жауларын арбаздан женгил ашырды,
Жыр макъам тарта алагъа ачыугъа.*

*Бирине да – кет, кёлсюзлюк къурусун! –
Айтдырмады сыннганды деп угусу.
«Энтта кёрюрбюз!» – дей, минди тарпаннга.*

*Бу хапар ёмюрге эсимде къалып,
Баш урама – кеси кесин тыялып,
Жиляр кюн да жырлар къарыу тапханнга.*

25/XII2015–27/IV2016.

n. Мир.

НАРТ ЭПОС

(Баргъаны. Аллы 1-чи номердеди. 2017 ж.)

СОСУРУКЪНУ ЁРЮЗМЕКГЕ ДАРМАН ИЗЛЕЙ БАРГЪАНЫ, ЖЕР ТЮБЮНДЕ БОЛГЪАНЫ

Нарт Ёрюзмек жортууладан къайтханды,
Не эсе да ауруйма, – деп айтханды.

Саутларын, кючден теше, атханды,
Онгсуз бола, тешегине жатханды.

Сатанайгъа къайгъы ауруу тийгенди,
Сосурукъгъа кьуугъунчуну ийгенди.

Тюрлю-тюрлю дарман-дары этгенди,
Къыйыны уа бошунакъгъа кетгенди.

«Ёмюрюнде аурумагъан Ёрюзмек
Нек ауруду? Нек хорлады ауруу, нек?!»

– Деп, Сатанай кёп сагъышла этгенди...
Мычымайын Сосурукъ да жетгенди.

«Балам, тангнга кёз кысмайын чыкъгъанма,
Билимими барын аулап чыкъгъанма.

Жарамайла мен эталгъан дарманла,
Жангыз амал барды энди, тынгыла:

Ол амалгъа ич эсим бла жетгенме,
Сагъышымда барып, кёрюп кетгенме.

Кюн чыкъгъаннга жолну тутуп барсанг сен,
Талай таудан, тюзден, суудан сен ётсенг,

Къара орман чакъгъан жерге жетерсе,
Къалынлыгъын истем этмей кетерсе,

Бара-барып, чыгъарыкъса талагъа,
Ол талада тюртюллуксе къалагъа.

Акь мермерден ишленгенди ол къала,
Сюеледи тегерекге нюр сала.

Бир ариу кыыз иесиди къаланы,
Эшигинден кирип барсанг сен аны,

Хазыр этип сырпынынгы кынында...
Къыз жукълагъан ундурукъну аллында,

Гулла кибик тегенени кёрлюксе,
Тегене уа чий алтынды – билликсе.

Ол толуду жылтырауукъ бир суудан,
Нюр алгъанча Кюнден, Айдан, жулдуздан.

Ол сууда уа жюзедиле чабакъла,
Кёз алдарча, бир-биринден омакъла.

Чабакъланы санлары уа – алтыды,
Бир чабакъны тыш къабугъу алтынды.

Ол чабакъны алып, бери жеталсанг,
Сен атанга андан азыкъ эталсанг,

Ол сагъатда кетерикди аурууу,
Алгъын кибик къайтырыкъды къарыуу!» –

Деп, Сатанай Сосурукъгъа юйретди.
Нарт Сосурукъ эрлай атын жерледи.

Ат туякъла жерни талай къакъдыла,
Бир чегетден кенг талагъа чыкъдыла.

Ол талада уллу жылкъы отлайды,
Ол жылкъыны алау киши сакълайды.

Жылкъы таба къутсуз жыртхыч чабады,
Жетген атын аямайын къабады.

Алау киши да тюшгенди арагъа,
Жыртхыч тырнакъ салгъан ачы жарагъа,

Тёзалмайын киши хахай этеди,
Ол кезиуде Сосурукъ да жетеди.

Сырпыны бла ол жыртхычны ёлтюрдю,
Сора барып ол кишини кётюрдю...

Жарасын да байлап къанын тыйгъанды,
Сора алау киши эсин жыйгъанды.

Сосурукъну жылыу бетин кӱргенди,
Сау бол! Мен а, не этейим? – дегенди.

Нарт хапарын ол кишиге айтханды.
Жылкыбысындан киши бир ат тутханды.

Тутхан аты жабагъылы, арыкъды,
(Анга минип, ким уялмай барлыкъды?..)

Атны жерлеп, киши нартха бергенди.
– Юйретирим санга буду... – дегенди,

Бу жерледе жашайбыз юч къарындаш,
Ичлеринде таматама, менме баш.

Тамам бири-бирибизге ушайбыз,
Беш кычырым узакълыкъда жашайбыз.

Гитчебизден ма ол Къызны къаласы
Он кычырым узакълыкъды арасы.

Андан жууукъ ол къалагъа жокъ инсан,
Ол харип да, кӱчалмайды алайдан.

Къыз тынгысыз этгенинден тойгъанды,
Замансызлай сакъалы акъ болгъанды.

Ортанчы да аныча агъаргъанды,
Къыз этген къайгъыладан арыгъанды.

Мен тамата болгъанлыкъгъа аладан,
Узагъыракъ жашайма да къаладан,

Агъармагъанды чачым не сакъалым.
Буду санга эм биринчи хапарым.

– Экинчиси, ма бу ат бла бар да сен,
Ортанчыбыз жашагъан жерге жетсенг,

Ауушдуруп, аны атын алырса,
Ма ол ат бла кичибизге барырса.

Алайда да ауушдурурса атланы,
Кичибизни аты биледи къаланы.

Ары жетсенг, эсинги да жыярса,
Атны такъмай, кишенлемей къоярса!

Кӱп адамны ол къыз жоя келгенди,
Бек кӱп жигит сырпынындан ӱлгенди!

Ол кыыз кетип жортуулгъа юч кюннге,
Андан сора къайтып келсе юйюне,

Хар заманда кыызда адет алайды:
Сау юч кюн бла юч кечени жукълайды.

Сен акъырын кирип бар да юйюне,
Мычымайса ариулукъгъа суйюне,

Тегенеден алтынтыш чабакъны ал,
Андан сора терк журтунга жолну сал».

Жылкычыгъа Сосурукъ алгъыш этди,
Атха минип жортургъа умут этди,

Тарт-соз эте, къамчиси бла керилди,
Ол заманда ат адамча тилленди:

– Къамчи тийген атны кёлю болмаз токъ,
Атны ургъан эркишиде ийнам жокъ!..

Хёмюхлюк этме да кишилик эт сен,
Ийнан, керти атлыкъ эталлыгъем мен !

Алай эсе, алгъа! – деди нарт атха, –
Атлыкъ этсенг, мен да турмазма артха!

Алау киши айтхан кибик этгенди,
Кыыз жашагъан акъ къалагъа жетгенди.

Атдан тюшюп, акъ къалагъа киргенди,
Пил суюкден ундурукъну кёргенди.

Ундурукъда бир ариу кыыз жукълайды,
Алтын чачы кёкюрегин жабады,

Къатында уа, нюр сууу бла тегене,
Ичинде да, хар тауушдан элгене,

Жюзе эдиле бир айбат чабакъла,
Уллу-гитче, бир-биринден омакъла!

Сосурукъ шош ундурукъгъа баргъанды,
Кыызны чачын сакъ къолуна алгъанды,

Ундурукъ къулагъына байлагъанды,
Сора, алтын чабакъчыкъны алгъанды.

Чабып чыгып, атха минди къууана,
Ол кезиуде кыыз жукъудан уяна,

Къычырыгъы бу шошлукъну бузгъанды,
Жел сызгъыра, жер тепгенча болгъанды.

«Итден туугъан, къутулуб а кетмезсе,
Менден къачып, юйюнге сау жетмезсе!»

– Дей, Алтынчач Сосурукъну сюргенди,
Нарт да къача, къыз да жете келгенди.

Ол заманда нарт атындан тюшгенди,
Ортанчыны деу атына мингенди.

Ол амал бла къыздан кесек узайды,
Къыз дагъыда жууукълаша башлайды.

Ол кезиуге нарт, атына жетеди,
Жабагъылы тор атына минеди.

– Атым, энди атлыкъ этип кёргюзт сен,
Айтханымча кишиликни этдим мен!

– Дей, Сосурукъ бошлагъанды жүгенни.
Олсагъатлай жыра ачы желлени,

Ат, сюзюлюп, жерден кёкге чыгъады,
Жерде къуру кёленкеси къалады.

Сюрген къызны къозутханча кёленке,
Жерде жүздю, мине ташха, терекге...

Терк окъуна эм бийикге чыкъдыла,
Акъ тауланы башлары бла учдула,

Тау сууланы, ауушланы ётдюле,
Жерге тюше, бир дорбуннга жетдиле.

Нарт Сосурукъ атын бошлап отларгъа,
Бутакъладан орун тёшей жукъларгъа,

Анга жастыкъ болур кибик таш излей,
Бара-барып, ол дорбуннга киргенлей,

Тайып кетип сырты жерге жетгенди,
Жер ачылып, жер тюбюне кетгенди.

Аякъ тиреп къоялмады, тёнгерей,
Бешли бугъа жардан эниш кетгенлей,

Ташла салгъан жараладан къан агъа,
Ахырында тюшдю сейир талагъа.

Узакъ болмай шаудан суу саркъа эди,
Къатында уа сейир терек чагъа эди.

Терекни чапыракълары тюрлю элле,
Бир тамаша, жюз бояулу нюрлю элле.

Хар чапыракълары кёзчюклери болгъанча,
Баш Тейрини жарыгъындан толгъанча.

Нарт Сосурукъ ол шаудандан ичгенди,
Жаны солуй, санына кюч киргенди.

– Бармыды мадар башына чыгъаргъа,
Уллу Тейри къанат берсе учаргъа,

Учар эдим къушча къанат къакъгъанлай –
Деген сагъыш ангысында чакъгъанлай,

Бир жашчыкъны алгъа сюре, уруша,
Ол жашчыкъ да къылыкъ эте, къарыша,

Ол талагъа бир тиширыу жетгенди.
Нартны кёрюп, уллу сейир этгенди.

Нарт айтханды бери къалай тюшгенин.
Жашчыгъына къатын бере этегин:

– Кёремисе, мен да къоркъа балама,
Алгъа сюре, терк барама къалама.

Ызыбыздан эки къочхар келеди,
Къаугъалаша бири-бирин сюреди,

Бири акъды, бири – къара аланы,
Келе-келип, жагъасында шауданны.

Сермешиден бир кесекни солурла,
Суудан иче, аз сериуюн болурла.

Ол кезиуде сен тирилик эталсанг,
Акъ къочхарны мюйюзюнден туталсанг,

Ол элгенип, жерни къаза, макъырып,
Силдеп сени жер башына чыгъарып.

Тутуп ийсенг сен къараны жангылып,
Ол силдесе кючюн сала, макъырып,

Мындан терен бир дунягъа тюшерсе,
Кюн жарыкъны мындан да бек кюсерсе –

Дей, ол кьатын жашчыгъы бла кетдиле.
«Чаркъ-чуркъ» эте, эки кьочхар жетдиле.

Суугъа жете, кьагъышыуну кьойдула,
Солуу ала, кесекге шош болдула.

Сосурукъ да секирди да, абынды,
Акъ кьочхарны тутама деп, жангылды,

Къара кьочхар нартны силдей, макъырды,
Бютюн терен дунягъа ашырды.

Бу кьаты уа жерни – чарслы, туманлы,
Тегерекде кёрюнмейди бир жанлы.

От аууздан жанлай женгил кетгенди.
Эл башында бир юйчюкге жетгенди.

Ол юйчюкде бир кьатын бла кьызлары
Жашай элле, кьачха ушай жазлары...

Нарт Сосурукъ хапар айтып алагъа,
«Суу ичерем» деп, тиледи кьызлагъа.

Ол заманда аналары жиляды,
Сосурукъгъа ол тарыгъып башлады:

– Суусуз кьалып, суу кюсейбиз кесибиз,
Суу амалтын кьырылады элибиз,

Къара къадар бизге палах салгъанды,
Сууну аллын бир эмеген алгъанды.

Бир-эки деп, тогъуз башы бар аны,
Ол ашайды суугъа баргъан хар жанны.

Бизни анга кьарыуубуз жеталмай,
Суу Анасы анга жукъ да эталмай.

Халкъыбызны ол тауусуп барады,
Кюндюзюбюз кечеден да къарады...

Дей, ол кьатын жилямугъун сюртеди,
Сосурукъ да терен сагъыш этеди.

Къыйналгъандан жүрегинден къан агъа,
Ол айтханды кьызлагъа бла анагъа:

– Сырпынымы билерча таш беригиз,
Эрлай манга сегиз гоппан этигиз.

Къоншу-тийре, бары женгил жетдиле,
Ала Сосурукъ айтханча этдиле.

Тёрт гоппанны салып онг инбашына,
Тёртюсюн да салып сол инбашына,

Сегизин да инбашлагъа тикдирип,
Хар гоппаннга бёрклени да кийдирип,

Сырпынын да, жаясын да алгъанды,
Сермеширге эмегенге баргъанды.

– Къужур ийис! Ас ийис! – дей, эмеген,
Эринин-бурунун да жыйыргъанды кенгден.

Ёрге къоба, келген жашны кёргенди:
– Атышыуму, тутушууму?! – дегенди.

Сосурукъ да: Атышыуду! – дегенди,
Андан сора, тутушууду! – дегенди.

Атышыудан башладыла урушну.
Жюз атламдан кёзюн ургъан нарт къушну,

Терк тартды да жая кбылны сызгъыртды,
Садакъ огъу эмегенни кычыртды.

Онг башыны боюн жигин юзгенди.
Деу эмеген бу къоранчха тёзгенди.

Андан сора эмеген да атханды,
Сосурукъну онг гоппаны тайгъанды.

Сосурукъ да марап энтта атханды,
Эмегенни сол башына ургъанды.

Къызыныша, садакъ уруш ачдыла,
Сызгъырыша, садакъ окъла учдула...

Тюшдюле Сосурукъну гоппанлары,
Эмегенни уа сегиз башы бары.

Андан сора башланганды тутушуу,
Аякъ тиреу, бир-бирине къатышыу.

Нарт Сосурукъ, бар къарыуун салгъанды,
Эмегенни инбашындан алгъанды.

Уруп аны жерге терен батдырып,
Дебет ишлеген къурч сырпынны алып,

Эмегенни кьалгъан башын кеседи,
Ма алай бла элге сууну иеди.

Эл жыйылып, уллу байрам этгенди,
Сосурукъгъа «мында кьалсанг» дегенди,

«Юй ишлербиз, къыз берирбиз» дегенди,
«Не айтсанг да, биз этербиз» дегенди.

Сосурукъ да, алай айтды алагъа:
– Бир бек кетерим келеди нартлагъа,

Кетерем, сиз ыразылыкъ берсегиз,
Миллетиме къайтыр мадар этсегиз.

Ол заманда кьартла кенгеш этдиле,
Сора нартха: Тынгылачы – дедиле –

Бизни элни башында бир къаяда,
Къуш балала чыгъарады уяда.

Балалары айнып, къанат кьакъгъынчы,
Къуш тауладан азыкъ алып къайтхынчы,

Хар жыл сайын бир желмаууз жетеди,
Балаларын ашайды да, кетеди.

Ол къаяда къуш уягъа чыгъалсанг,
Балаларын желмаууздан къутхарсанг,

Ол къуш шуёх болур, ашхылыкъ этер,
Сени алып, жер башына да жетер.

Нарт Сосурукъ, сауутларын хазырлап,
Ол элчикде кьартны, жашны алгъышлап,

Жолгъа чыгъып, ол къаягъа барады,
Ёрлей барып, къуш уяны табады.

Къуш балала Сосурукъдан кьоркъдула,
Башчыкъларын къанат тюпге сукъдула,

Андан заран жетмезлигин сезгенлей,
Къуш балала бир-бири бла жюйюлдей,

Кёзчюклерин, кюн жарыкъгъа бургъанла,
Сосурукъ бла аз шагъырей болгъанла.

Бир заманда къая ыранла къыздыла,
Кырдык, чапыракъ, кюйюп кесеу болдула.

Ёкюргенде, ауузун ачса, от чыгъа,
Ташны басса, аны бишлакъча сыгъа,

Бир желмаууз чыгъып келди къаягъа.
Сосурукъ садакъ окъну салды жаягъа,

Желмауузну кёкюрегине урду,
Къара къанын ташха, хансха къуйду.

Желмауузну онгу кете, ауады,
Нарт сырпыны бла къатына барады,

Желмауузну дуккул этди, туурады,
Къуш уяда балаланы къутхарды.

Къуш балала Сосурукъну ийнакълай,
Бир кесекни алай эте тургъанлай,

Кюнню бети жабылгъанча болду...
Тёгерекге бир уллу жел урду.

Сосурукъну кёлюн къайгъы алады:
– Неди бу? – деп, балалагъа сорады,

– Бу а, бизни деу анабыз келеди,
Къанат къакъса, булутланы сюреди,

Ауанасы кюнню бетин жабады,
Аны ючюн кюн кёрюнмей къалады.

Бир кесекден кёкден жауун жауады,
Тамчылары тузлу, жылы болады.

Жауун тохтап, ызы бла кюн тийгенди,
Нарт Сосурукъ: Бу уа неди? – дегенди,

– Жауун а, жияй келеди анабыз,
«Желмаууздан къалмады» дей жаныбыз,

Кюн тийген а – жүрегине ышаныу,
Балаларын сау кёрюрге ийнаныу!

Къанат таууш тамам жууукъ жетгенди,
Жерни, кёкню бирден титиретгенди.

Къуш балала Сосурукъгъа къоркъалла,
Нартны юсюн къанатла бла жабалла.

Ол кезиуде къуш уягъа жетгенди,
Балаларын барын саулай кёргенди.

– Хар жыл сайын чыгъараем балала,
Желмауздан къалмай эдиле ала!

Ма сизни да сау кӧрюрге ышанмай,
Келе эдим, бушуууму чачалмай...

Желмаууз бла мен жау эдим ёмюрден,
Ким къутхарды барынгы да ёлюмден?

Жюрегиме быллай къууанч салгъаннга,
Не айтса да, этер эдим мен анга!

– Бу инсанды желмауздан къутхаргъан,
Бу инсанды, желмауузну туурагъан! –

Дей, балала кӧргюзтдюле батырны.
Ана къуш да кесине кысып аны,

Ийнакъ эте бетин, башын жалады,
Бек къууанып, такъыр болуп жиляды.

Баласына этген кибик этгенди.
– Не ахшылыкъ этейим, айт! – дегенди.

Нарт айтханды болгъаныча хапарын,
Жер башына чыгъалмайын тургъанын.

Къуш айтханды: «Алай эсе, сен элге
Къайтып бар да, тиле да хар тийреге,

Сайлап-сайлап, тогъуз геммеш кессинле,
Териледен эки гыбыт этсинле,

Къанларын да, бир гыбытха къуйсунла,
Этлерин а, экинчиге жыйсынла,

Экисин да орнатсынла сыртыма,
Сен кесинг а, минерсе да бойнума,

Мен «къаркъ!» – десем, эт къапдырып барырса,
Мен «къуркъ!» – десем, къан уртлатып барырса!»

Нарт Сосурукъ, къуш айтханча этгенди,
Эл жыйылып тогъуз геммеш кесгенди,

Гыбытланы жюклегендиле къушха,
Минерге да болушхандыла жашха,

Ызларындан талай алгъыш айтдыла,
Нарт да, къуш да, уча, кӧкге чыкъдыла.

Къуш бурула, айланч уча барады,
Эки дуня къанат тюпде къалады,

Сосурукъ да къан уртлата, «къуркъ!» – десе,
Эт къапдыра кезиуледе, «къаркъ!» – десе.

Алай эте, жер башына жетерге,
Кёп къалмайын жерни Кюнюн кёрюрге,

Къуш «къуркъ!» – десе, уртлатыргъа къан къалмай,
Къуш «къаркъ!» – десе, къапдырыргъа эт тапмай,

Ауур болду къушну къанат къакъгъаны,
Къарыу къоюп башлагъанды санланы.

Жер да аны эниш тартып тебиреди,
Тёзе кетип, къуш дагъыда «къаркъ!» – деди.

Нарт Сосурукъ эрлай бутун кесгенди,
Бут этинден къушха къабын бергенди.

Къарыу кире, мыллык атды къуш ёрге,
Тейри жарыкъ кёзге жете тебирерге,

Къуш дагъыда нартха «къуркъ-къуркъ!» – дегенди,
Нарт, бутундан акъгъан къандан бергенди.

Ма аны бла жер башына чыкъдыла,
Ол дорбунну туурасында къондула.

– Ма, жетдик! – дей, – сен термилген бу жерге,
Къуш болушду нартха жерге тюшерге.

Андан сора къуш айтханды батыргъа:
– Энди керекме ызыма къайтыргъа,

Мен кетгинчи жюрюп кёрчю, къарайым,
Мен кетгинчи, бир затынга жарайым!..

Сосуругъ а ауур ахсай атлайды,
Бутдан саркъгъан къаны хансны бояйды.

Къуш, алайда бу болумну ангылап,
Алай айтды, Сосурукъну къучакълап:

– Татлы эди артда уртлатхан къанынг,
Татлы эди артда берген къабынынг,

Ол къабынны тил тюрюме жашырып
Къойгъан эдим – дей, ызына чыгъарып,

Сосурукъну жарасына салгъанды,
Андан сора жалап, къанын тыйгъанды.

– Санга саулукъ, хайда, манга эсенлик,
Сен да, мен да журтубузгъа кетейик! –

Деди да нартха, къуш ызына кетгенди.
Сосурукъ да дорбун таба келгенди.

Аны кёрюп, тор аты да жетгенди,
Кишней-кишней нартны ийнакъ этгенди.

Атха минип нарт, журтуна жол салды,
Ауушланы, тауну, тюзню да барды.

Элге жете бир сюрюуню кёргенди,
Ол сюрюуню бир нарт жашчыкъ кютгенди.

Сюрюу кюте ол жашчыгъ а жырлайды,
Жырлап бошай, ызы бла уа жиляйды.

– Ой, кёп болсун! – дей, нарт салам бергенди,
Ол жашчыкъ да анга: Сау бол! – дегенди.

– Къарайма да, ангыламайма сени,
Бир – жырлайса, кенг этесе жүрекни,

Бир – жиляйса, болгъан кибик ёлгенинг,
Неди сени былай тюрлю этгенинг?! –

– Дей, Сосурукъ ол жашчыкъгъа соргъанды.
Ол жашчыкъ да нартха хапар айтханды:

– Бизни элде нарт бар эди бир батыр,
Аны сорсанг, ким да хапарын айтыр.

Мен а, сабий, танымай эдим аны,
«Сосурукъ эди» аты уа ол нартны,

Ёрюзмекди ол батырны атасы!
Ёрюзмег а – жулдуз ташны баласы!

Нарт Ёрюзмек къаты ауруп жатханда,
Бир дарман да, болушмайын къалгъанда,

Алтын чабакъ излей кетген эди ол,
Чырт да жукъдан къоркъа билмей эди ол!

Ол чабакъны этин къапса атасы,
Сау боллугъун айтхан эди анасы!

Андан бери талай Ай, Кюн батханды,
Сосуругъ а журтха къайтмай къалгъанды.

Бу ингирде къазанла асадыла,
Аны ашын юлеше, чачадыла.

Баш Тейриден излейдиле болушлукъ,
Хар юйге да этилликди хоншулукъ,

Ма манга да, жукъ жетер деп, жырлайма,
Бир а, нартны жазыкъсынып жиляйма!

– Къой жарсыма! Тейри айтса, къайтыр ол –
Дей, Сосурукъ эли таба алды жол.

...Ёлюгюн ашагъандыла къаргъала! –
Дей, ызындан жиляй къалды нарт бала.

Ёрюзмекде жанадыла шынкъартла,
Арбазында жыйылгъандыла нартла.

Шынкъартлада эт къазанла къайнайла,
Нарт арбазда сабийчикле ойнайла.

Ёрюзмег а, ауруй, онгу кетгенди,
Жашын сакълай, аманына жетгенди...

Ол кезиуде элге кирди Сосурукъ,
Бек ашыгъа, санларындан тер уруп;

Аны танып, миллет сейир болгъанды,
Аны танып, халкъ къууанчдан толгъанды!

Аны кёрюп, сабийчикле чапдыла,
Сатанайдан суююнчюлюк алдыла!

Нарт Сосурукъ ата юйге киргенди,
Атасына алтын чабакъ бергенди.

Халкъгъа айтды жолда болгъан хапарын,
Чабакъ алып, журтха къалай къайтханын.

Чабакъ этден бир къапханлай Ёрюзмек,
Ауруу кетип, деу къарыуу къйтды терк!

Бишген этден толуп тургъан къазанла –
Къурманлыкъгъа юлешиндиле ала!

ЁРЮЗМЕК БЛА ЖАНЫБЕК

Нарт элине бир кюн атлы киргенди,
Ёрюзмекни кьаласына келгенди.

Ол кьаланы эшиклерин кьакъгъанды,
Нарт Ёрюзмек кьаласындан чыкъгъанды.

Келген кьонакъ деу атындан тюшгенди,
Ёрюзмекге саламын да бергенди.

Ёрюзмек да: «Кел, жууукъ бол!» – дегенди,
Кьаласыны эшиклерин кергенди.

– Уллу Тейри хурмет берсин кьаланга!
Сен кьарасанг, кьарагъанча баланга,

Кьонакъ болуп бёлек заман турлукъма,
Керек кюнде санга билек боллукъма.

Хар кюн сайын мен бир ирик ашайма,
Суусап болсам, бир гыбытны бошайма,

Деу атым гебен ашайды кюнюне,
Менден сора жан миналмай юсюне –

Деп, келген жаш нартха сынап кьарады.
Ёрюзмек да, сагъышлана, ышарды.

Кьонакъ жашны ол атындан таныды,
Кетген заман жүрегинде жангырды...

Ёнге, бузмай жаш башлагъан оюнну,
Жашха айтды кёлюндеги оюмну:

– Сыйлы улан, орнал, кир да кьалама,
Мен кьарарма, кьарагъанча балама.

Айтхан сёзюнг уятханды эсими...
Эсге салдынг ёлюп кетген тенгими.

Кёз аллымда – ётюп кетген жылларым...
Кьалтыратдынг жүрегими кьылларын.

Сенича алгын биреу келген эди,
Кьонакъ болуп ююме кирген эди.

Ашай эди ол да кюннге ирикни,
Жаяу сюрюп жете эди кийикни.

Аны аты Ногъайчыкъ эди, сорсанг...
Сен ким болдунг, хапарынгы бир айтсанг?..

Жаш ышарып: «Мени атым – Жаныбек...
Сен а, дюллю-дуния билген Ёрюзмек,

Эрттеледе келген эдинг бизге сен,
Бек къууанчлы болгъан эдим ол кюн мен!

Тура-туруп къарт анам да ауушду.
Сен берген ат манга иги болушду,

Алай а, не... кемирди да жангызлыкъ,
Жаным саудан болмайым деп мен жазыкъ,

Туралмайын кирип сагъыш туманнга,
Ата жылыу излеп келгенме санга.

Бир сёзюнгю да тюшюрмезме жерге,
Ауурсунмай айтханынгы этерге

Сёз береме, эт кесинге жаш мени.
– Сау бол, бала, жаш эталмам мен сени,

Ногъайчыкъны жашыса сен, бил аны!
Бизге къарайды, бил, аны хур жаны...

Мен а, санга боллугъуча айтайым,
Сен Ногъайчыкъ улу болуп тур дайым,

Унутулмаз ючюн аты атангы,
Эсден атма чырт да юзюк шартынгы!

Мени туугъан жерим да жокъ, жокъ атам;
Дебет атам болуп, мени бир хатам

Болмаса да, къарап чексиз кёклеге,
Жашлыгъымда жилямукъла да тёге,

Бек кёп кере тыхсыгъанма, бил аны,
Мен артда айтырма ол хапарланы...

Бек сейирди дунияда жашау жол...
Жаныбек, манга гитче къарындаш бол!

Башха болмай, балам кибик кёрюрме,
Ата, къарындаш жылыуну берирме! –

Деп, къучагъын керди анга Ёрюзмек.
Бек къууанып, къучакълады Жаныбек.

АКЪБИЛЕК

Ойра-ойра, хоншу элде Чолпан деп кыыз жашай эди,
Ариулугъу чууакъ кёкде Танг Чолпаннга ушай эди.

Экижюрек деген тулпар аны кёрюп, суйген эди,
Тамам билип, бютюн суйюп, келечиле ийген эди.

Ариу Чолпан намыслы, этимли да болгъанды, дейле,
Нарт элге келин болуп, саны сабыр толгъанды, дейле...

Нарт келинни къадары уа бир бушуулу болгъан эди,
Къызчыкъ табып, эринин къабып, уянмайын къалгъан эди.

Ол кыызчыкъ эрттенликде кюн тийгенлей туугъанды, дейле,
Сабийчикни билегине кюн нюрю ургъанды, дейле.

Экижюрек кыызчыгына Акъбилек деп атагъанды,
Ёз жашаун кёз жарыгы – кыызчыгына, атагъанды.

Акъбилекчик атасыны тыпырында жашай эди,
Ариулугъу жашил сыртда кызыл гюлге ушай эди.

Къызчыкъ жетип, нюр сыфаты хар бир жанны къаратханды,
Къолун созса, ол нюрю бла къарангыны жарытханды.

Ариулугъуча аны къарыуу да болгъанды, дейле,
Бугъаны мюйюзюнден тутуп жерге салгъанды, дейле.

Экижюрек Ныхыт-Башын сакъларгъа деп кетген эди,
Нарт журтуну чеклерине жау аскери жетген эди,

Экижюрек безген эди жауну бетден бетге кёре,
Юч къурукъну сюегенеди, нарт элге къуугъун бере...

Артха турмай кеси жангыз къан урушха кирген эди,
Жюз душманны башсыз этип, ичи кюйюп, ёлген эди.

Ёлгенлей, Акъбилекни уллу бушуу кючлеген эди,
Бир кюн жилий, кюйле тизе, суу жагъагъа келген эди.

Сабыр бола суу шорхала, мудах кюйге эжиу эте,
Ол кюй, хауа толкъунланы жырып жюзе, узакъ кете,

Бара-барып Сосурукъну къулагъына жетген эди,
Сосурукъ тынгылай кетип, тесукъа да этген эди.

Сора, туруп макъам чыкыгъан таба аллын бургъан эди,
Ол макъамны ызлай кетип, суу жагъагъа баргъан эди.

Жаш Сосурукъ суу жагдада Акъбилекни кѳрген эди,
Къыз ариулукъ жаш жүрекни эшиклерин керген эди.

Акъбилекни бушууун сел этер сѳзле айтхан эди,
Экинчи кюн тюбеширге деп, сѳз алып, къайтхан эди.

СОСУРУКЪ БЛА АКЪБИЛЕК

Нарт Сосурукъ Акъбилек бла тюбеше,
Жюрегине жарар сѳзле сѳлеше,

Ышанмакълыкъ сала аны эсине,
Ахырында ийлешдирди кесине.

Сосурукъдан насыплы жан бюгюн жокъ!
Сюймекликден кѳлю болуп тамам токъ,

Акъбилексиз кѳрмеди да къадарын,
Сатанайгъа айтды болгъан хапарын.

Кѳпню кѳрген, кѳпню билген Сатанай,
Сезген затын толусу бла айталмай,

Андан-мындан сакъ келтирип сѳлешди,
Боллукъ ишни болдуртмазгъа кюрешди.

Сосуругъ а сабий къылыкъ этеди,
Аналыгъын тюз жанына жетеди:

«Сен, насыплы болурумуну сюймейсе,
Балангача жарамайса, кюймейсе!»

– Экигизни къанларыгъыз келишмез,
Бир-бирингден эригирсиз экинг тѳз! –

Дейди Сатанай, боллукъ затдан къоркъа...
Эшитдиралмады сѳзюн Сосурукъгъа.

– Да, Тейрини буйругъундан кетерге,
Санга, балам, башха жазыу этерге,

Жокъду, жашым, жокъду мени мадарым...
Хар жан кѳрюр, буюрулгъан къадарын! –

Деп, Сатанай, тутмаса да бек ичи,
Акъбилекге кеси болду келечи,

Боллукъ затла жара сала эсине,
Акъбилекни келин этди кесине.

Къыркъ ёгюзню кесип, къууанч этдиле,
Эки суйген бир муратха жетдиле.

Сослан ташдан туугъан тажал инсанны,
Акъбилек бла келишмеди чырт къаны,

Келгенликге къаны къызгъан жыллары,
Къозгъалмады жүрегинде къыллары.

Акъбилекни акъылы бла суйген жан,
Кеф болалмай ол солугъан тылпыудан,

Керти эрлик эталмазын эсгере,
Кесин тамам бир болумсузча кёре,

Суймеклиги бурулады ачыугъа
Кете эди жортуулгъа не уугъа,

Жигитликле эте эди ол анда.
Нартла анга ыспас этген заманда,

Керти эрме! – деп, алгъа чартлай эди,
Юйге къайтханлай кесин махтай эди.

Акъбилек да шош тынгылай сёзюне,
Мудах кёз бла къарай эди кёзюне

СОСУРУКЪНУ ЁЛГЕНИ

Нарт Сосурукъ бир кюн бир айлана кетгенди,
Нарт элинден узая, Къыркъ-Суугъа жетгенди,

Ариулукъну жүреги тамам тишлегенди,
Къыркъ-Сууну жагъасында къала ишлегенди.

Нарт элине барып, ол хапарын айтханды,
Акъбилекни да алып, къалагъа къайтханды.

Къыркъ-Сууну уа тауушу бекди, къоркъуулуду,
Теркди аны саркъыуу, къарыуу уллуду.

Излей барып, Сосурукъ кёчюуге жетгенди,
Хазна киши ётмеген Къыркъ-Суудан ётгенди.

Бара-барып, бир ариу ёзеннге киргенди,
Жайылып отлай тургъан жылкъыны кёргенди.

Иелери жылкыны эмегенледиле,
– Жанынга кьоркьмай, сен нек келдинг?! – дегендиле.

Нарт Сосурукъ аланы сёз бла алдагъанды,
Къанжыгъасындан, тешип, гыбытны алгъанды,

Хыйла этип алагъа боза ичиргенди,
Ол эмеген жыйынны барын эсиртгенди.

Мынгыланы ашатып, телиле этгенди,
Жетмиш эмегенни ол башларын кесгенди.

Андан ары жылкыны бир жерге жыйгъанды,
Чарс этдире жолланы, алгъа атлагъанды.

Ай тутула, Сосурукъ Къыркъ-Суугъа жетгенди,
Къаласына ётерге суу жолун кесгенди.

Кече къара жамычысын жерге къаплагъанды,
Кёчюу тапмай, Сосурукъ тамам апчыгъанды.

Жылкы, кишней Къыркъ-Сууну тауушун жапханды,
Ол тауушдан уянып, Акъбилек къопханды.

Ол къаланы башына чыгъып, къарагъанды,
Къолун соза суу таба, билегин ачханды,

Билегини акълыгъы сууну жарытханды,
Сууну къутсуз ауазын жырлап шаушалтханды.

Ма алай бла Сосурукъ кёчюуню тапханды,
Болуп къууанч тыпырлы, аллына чапханды,

Мукъут эте жылкыны, къалагъа жетгенди.
Былай эте, арадан бёлек жыл ётгенди...

Сосурукъ тышында бир да кёп айланнганды,
Юйге къайтса, хапарын айтып махтаннганды:

Дуня билген Сосурукъ менме, мен! – дегенди,
Манга кёре, чырт жукъ туюлсе сен! – дегенди.

Ол сёзлеге Акъбилек тамам жарсыгъанды,
Кюйюп, бишип жюреги, ол жиляп айтханды:

«Юй бийченги къатында сен бютюн тирисе,
Менсиз ким болгъанынгы сен артда билирсе!..»

Сосуругъа а дауурла чыгъарып тургъанды,
Бир кюн жууап этдирип, бийчесин ургъанды,

Жиляу-сарнау этдирип, Сосурукъ кетгенди,
Жылкыы сюрюп ол кыайта, Кыыркъ-Суугъа жетгенди.

Кюн кыутсуз болуп, жауунла жаугъан эдиле,
Шибиле уруп, кыайла аугъан эдиле,

Кыара булут жабыуун кёклеге жайгъанды,
Кёчюу тапмай, Сосурукъ, жунчуп, сымпайгъанды.

Уянмайды Акъбилек? – деп, сагъыш этгенди,
Ол керекли болгъаны бурунуна ётгенди.

Кыоллары бла бек кыысып, бетин сылагъанды,
Жюрексинип ол, тыхсып, сора жилягъанды:

«Бу кыутсуз кечеге ушагъан кыадарым,
Жокъду-жокъ мен сени башхартыр мадарым!

Ажашханма, кыайдады тыюзом бла терсим?
Кёчюуден да ёталмай турама кесим...

Жигитлик да этдим, жаулану да чалдым,
Жылкыыла да сюрдюм, кыалала да салдым,

Нартладан-кыартладан махтаула да алдым,
Жашаудан магъана уа табалмай кыалдым!

Бу этген ырысхымы неге жояйым?
Дуниядан кетгенде кимиме кыояйым?

Жашым жокъ, мен ёлсем, санымы жууаргъа,
Кыызым жокъ, «Ой, атам!» – деп, сарнап жиляргъа.

Керексиз ёхтемлик – намысны табаны,
Жаныма себепге сайлагъанма аны,

Кесими алдагъан, махтанган – жазыуум,
Алайсыз, юзюллюкдю мени жашауум!»

Сосурукъну такырылыкъ жагъагъа жыкыгъанды.
Кыаласыны башына Акъбилек чыкыгъанды,

Кыолун созуп суу таба, билегин ачханды,
Тёгерекге билеги жарыгъын чачханды.

Суу кюмюшча жылтырай, кече жарыгъанды,
Акъбилек сёлешгенлей, Кыыркъ-Суу шаушалгъанды.

– Кёремисе, Сосурукъ, сен менсиз сокъурса!
Жарытмасам жолну, суу азыгъы болурса,

Сени чунгкьуллугъунгдан къатын атлы кьызма,
Сен жерде бир таш эсенг, мен кёкде жулдузма!

Сен этими ачитма, ачы сёзле айтма,
Ачытырыкъ эсенг а, чырт да манга къайтма!

– Уялмайын мени бла неле сёлешесе?!
Дуния билген нарт бла сен къалай демлешесе?!

Кёрюп болмайма сени, жанынгы алдыртма!
Билегинги ары жап, жолуму жарытма! –

Деп, Сосурукъ хахайлап, кёчюуню кёргенди,
Атланы да терк сюрюп, Къыркъ-Суугъа киргенди.

Жиляй тургъан Акъбилек билегин жапханды,
Бетин къолу бла жаба, ол эринин къапханды.

Терк окъуна къарангы жерни тум этгенди,
Шашалгъан суу терк къобуп, толкъуну жетгенди,

Сосурукъну, жылкъыны да алып кетгенди,
Чулгъай, булгъай ёлюмню ауузуна элтгенди.

Эсин жыйып Акъбилек, билегин ачханды,
Этгенине ёкюнюп, жиляп, ачыгъанды...

Сосурукъну эшиги алай жабылгъанды,
Юч кюнден айрыкамда ёлюк табылгъанды.

Сосурукъну ёлюгюн нартла тюзетдиле,
Ахыр жолгъа – обагъа, сал этип, элтдиле.

Чууанада ёлюсю таш болуп къалгъанды,
Нарт жыйыны тёрт санын сын этип салгъанды.

АЗ БЕЛГИЛИ ХАЛКЪ ЖЫРЛА

Къарачай-малкъар халкъны ниет байлыгъы, Аллахны ахшылыгъындан, арт 60 жылны ичинде ачыла, тола баргъанды. Нарт сёзле, жомакъла, элберле, юч дастаныбыз (эпосубуз) китапла болуп чыкъгъандыла. Алай аны бла тынчайып къалыргъа жарамаз, нек дегенде, алыкъа кёп зат не жыйылмай, не басмаланмай турадыла, сёз ючюн, таурухла бла суюмеклик жырла. Эки жыл мындан алгъа тарых-жигитлик жырларыбызны, юч том этип, чыгъаргъан эдим (150 чакълы бир жырдан къуралып). «Минги Тау» журналны бу номеринде сиз окъурукъ жырла бла жырланы юзюклери, жарсыугъа, артда табылып, ол китапха тюшмей къалгъандыла.

«Къаратор» (аны Таумырзаланы Далхат Рахайланы Хамматдан жазып алып, «Голлу» деген китабында басмалагъан эди), «Алты батыр», «Къаратонла», «Элбуздукъ» деген жырла, Отарланы Омар айтып белгилидиде. «Къарчаланы Аттыу» деген жырны уа жарымын Карчаланы Халимат Малкъарда Къазийланы Жамалдан жазып алып, «Минги Тау» журналда басмалагъан эди (1994, № 3). Бу жырны Къарчаланы Гитчекъыз бла Чаналаны Хусей да айтыучу эдиле. Мында ол алапат жыр толусунлай бериледи. Баям, алыкъа кёп жырыбыз, таурухубуз да жазылмай, басмаланмай турадыла. Эшитген, билген адамла бар эселе, аланы журналгъа не да газетге тапдырсала, бек сууап иш боллукъ эди – нек десегиз, ата-бабаларыбыз жюз жылла бла эслеринде тутуп келген затланы къутхарыу сууаплыкъ туююл эсе, неди?

Бу жырланы юсюнден а оюмубузну къысха айтып къояргъа керекбиз. «Алты батыр», баям, нарт жырладан бирини алы болур, «Къаратонла» уа Акъсакъ Темирни аскери бла аланла урушну юсюнден хапарлай болур эдиле. Сермешни башлар аллында эки аскер баишчыны кеслерини адамларына айтхан чакъырыулагъа ушайдыла ол жырда айтылгъан сёзле. Алай, «къаратонла» деген а неди? Акъсакъ Темирни аскери Шимал Кавказгъа, баям, къыш бошала келип, аны себепли къара тонла кийип болурму эди? Бий Элбуздукъ ким болгъаны – таулуму, дюгерлими, къабартылымы – белгили туююлдо. Жырда айтылгъан ишле уа, билген Аллахды, 18-чи ёмюрде, бийле бири бири бла кюрешиген заманда болгъаннга ушайдыла. «Къаратор» бла «Къарчаланы Аттыу» деген жырла 19-чу ёмюрде къуралгъандыла, дейме.

Джуртубайланы Махти

БАТЫРЛАНЫ ЖЫРЫ

Къолумдагъы чыкъенни алып тартханма,
Къычырыкъ этип учхан къушну къарап ызындан,
Анга уа мен не ахшылыкъ этейим,
Ючжыллыкъ да ма ёгюзню юлешип,

Эртте туруп, сууукъ аязгъа чыкыгъанма,
Терт да саным бирден алай уралла,
Чаба кетип, ат юсюнде арыдым,
Жюрегиме хошлукъ келип, солуйма.

Сизге да жюрегимден юлюш этейим,
Сизни бла айланып, таукел берейим,
Узакъ жерледен мен талып келеме,
Кесим кибики батырланы излейме.

Бешигиз да беш элден а келгенсиз,
Бир биригизден ауур, къаты сермейсиз,
Тенгликни жюрютюрге ант этейик,
Шуёхлукъда жашаргъа сёз берейик.

Таулада таш къоймай, къарыу сынаисыз,
Мен да алтынчы болуп, сизге къошулдум,
Нёгерликде тюз жол бла барайыкъ,
Ол кюйюнде берекетни кёрейик.

Тау аллында къамишбаш юйле кёрелле,
Арбазда уа адам жюрюп кёрмейле:
– Бу тийреде адам улу болурму,
Аллыбызгъа чыгып, салам берирге?

Атландыла батырла, бары бир болуп,
Шуёхлукъда жашаугъа ала бир болуп,
Душманлагъа къажаулукъчу болмазгъа,
Халкъла бла эркиликде жашаргъа.

КЪАРАТОНЛА

– Алан Тюзде тогуз къазан къайнайды,
Бюгюн бизде къан бир къаты ойнайды,
Эй-хей-хей, къаратон, эй-хей, къаратон!

Къаратонла, Алф башына жетигиз,
Алан Тюзге кёк кёзлюле беригиз,
Эй-хей-хей, къаратон, эй-хей, къаратон!

Алан Тюзде, къаратонла, бир болуп,
Тау башында акъ ташына жортайыкъ,
Эй-хей-хей, къаратон, эй-хей, къаратон!

Къаратонла, тау башына мингенде,
Къысыр-Къала эмчеклерин эмгенде,
Эй-хей-хей, къаратон, эй-хей, къаратон,

Сакъ болугъуз, къум юзюлюр биргеде,
Тау аязы суху жетер ёзеннге,
Эй-хей-хей, къаратон, эй-хей, къаратон!

Тау башындан боран урур ёзеннге,
Къаратонла Алф башына жетселе,
Эй-хей-хей, къаратон, эй-хей, къаратон!

– Алтын чачлы, къара къашлы уланла,
Кёпюр алда туругъуз кубелейге,
Эй-хей-хей, зугулбаш, эй-хей, зугулбаш!

Къара къанды алтын тюзю бизники,
Ийнанмагъыз тенгиз къатда тырхыкгъа,
Эй-хей-хей, аланла, эй-хей, аланла!

ЭЛБУЗДУКЪНУ ЖЫРЫ

Ол ичгенибиз ма гумулмеди, суумеди,
Ёлтюргенибиз маралмеди, буумеди,
Эй-арий, буумеди,
Акъ Къаядан чаука чериу учханды,
Уой, алай учханды.

Акъ Къаядан чаука чериу учханды,
Алларында ала бир къаргъа бийлери,
Эй-арий, бийлери,
Аланы болур бу залыкъыдыдан,
Уой, алай юйлери.

Залыкъыдыдан этген, жаным, юй болмаз,
Туума да къатындан туугъан бий болмаз,
Эй-арий, бий болмаз,
Келигиз жашла, ма биз барайыкъ,
Уой, алай Ардоннга.

Ардонну да башында бийик тёбеле,
Тёбелеге чыгып а, чыгып къарасакъ,
Эй-арий, къарасакъ,
Ёзенледе да ким энишге,
Уой, алай ким ёрге.

Кёкюрегибиз ма кёпнор болсун, жол болсун,
Бизни жаныбыз ма къурман болсун, къор болсун,
Эй-арий, къор болсун,
Бизни жаныбызны къалдыргъан Устур,
Уой, алай Дюгерге.

Душман барып Таусолтан-Къабакъгъа къарасын,
Таусолтан-Къабакъны юйлери, къалмай, саламбаш,
Эй-арий, саламбаш,
Таусолтан-Къабакъда кюн тиймеген ариу,
Уой, алай бийчеле,

Арт эшикледен а къарап-къарап жилияла,
Бирча жаланаякъ, сора жаланбаш,
Эй-арий, жаланбаш,
Аллыбыздан он бутакълы,
Уой, алай буу чыкъды.

Аллыбыздан он бутакълы буу чыкъды,
Тёбен тардан Жанхот, ай-арий, бийчеге,
Эй-арий, бийчеге,
Бир аман кюнде, бир аман кюнде,
Уой, алай чуу чыкъды.

– Атыгъыз, жашла, маралны, бууну ким жыгъар,
Таусолтан-Къабакъда Элбуздукъ-бий ёлдю эсе,
Эй-арий, ёлде эсе,
Элбуздукъ кибик а жигит аякълы,
Уой, алай жюз чыгъар.

КЪАРАТОР

Абындырды къараторну
Чыгъыш жели Сарайгъан,
Чыгъыш жели Сарайгъан,
Эки кёзю суу ичинден
Къарап туруп сагъайгъан.

Къурум кибик, къара ёшюнюн
Акъ къырпагъ а басханды,
Акъ къырпагъ а басханды,
Ал аягъы сууукъ сууну
Уруп, эки жаргъанды.

Чаба туруп, тыйылмады,
Асыл туугъан къаратор,
Асыл туугъан къаратор,
Чаба барып, арсарланды
Тауда туугъан Къаратор.

Сыртындагъы ючтёбеси
Акъ кюмюшден эшилген,
Акъ кюмюшден эшилген,
Къараторум бек арыды,
Чубар къушлай секирген.

Къараторум жол салгъанды,
Нартияны башына,
Нартияны башына,
Къаты бишген нартюх къурмач
Бериледи ашына.

Ой, Къаратор, Къаратор!
Жол жанына секирме,
Жол жанына секирме,
Жегине тамыр къапсанг да,
Менсиз энчи кекирме.

Къараторгъа базынып, мен
Узакъ жолгъа чыкгъанма,
Узакъ жолгъа чыкгъанма,
Къаратордан бошагъан кюн
Къоргъашинча болгъанма.

Тыяр болсам, тыяр эдим,
Кълюм бла тартмадым,
Кълюм бла тартмадым,
Чабар ючюн къалмады,
Аркъанын артха атмадым.

Бутларынгы тамырлары,
Къобуз къыллада, къалтырай,
Къобуз къыллада, къалтырай,

Быллай атны ким кёргенди,
Тёрт кюн чапса, арымай.

Сексенжыллыкъ кюнюмде
Кёзюм къарай къалды да,
Кёзюм къарай къалды да,
Анкъа къушча, титирей,
Жалкъанг тепмей къатды да.
Къыргъыйлай учхан атым,
Жер жарылып къалгъанча,
Жер жарылып къалгъанча,
Жатады энди уа ёлюп,
Кёлюме мухур салгъанча.

Жылы желча келиученг,
Тылпыу ура ауузунгдан,
Тылпыу ура ауузунгдан,
Къарла жутхан суу кибик,
Къысха болду дуниянг.

Абустол айда дугъумча,
Ариу ийис этиученг,
Ариу ийис этиученг,
Сюйгенимча чапмасанг,
Мудахсынып къалыученг,
Уой, Къаратор, Къаратор,
Атланы барын озуученг!

КЪАРЧАЛАНЫ АТТУУ

Эй-эй-эй, Сауту элде, къарай тегерекде ёрлеге,
Уой, алай да ёрлеге, дейди,
Ёсген элле ариу халда, дейди, юч антлы да нёгер.

Эй-эй-эй, бир кишиге харамлыкъ дегенни билмеген,
Уой, алай да билмеген, дейди,
Кеслеринден къарыусузгъа не кюлмеген, тиймеген.

Эй-эй-эй, бири болур Мисирланы жигит Кокуна,
Уой, алай да Кокуна, дейди,
Намазларын оздурмагъан, жашап тургъан, чокуна.

Эй-эй-эй, экинчи нёгерге айтычулла Къарчаланы Аттууну,
Уой, алай да Аттууну, дейди,
Махтаучелле сау Малкъарда аны ушкок атыуун.

Эй-эй-эй, атхан огъу илишандан, жаныуардан жазмагъан,
Уой, алай да жазмагъан, дейди,
Эриширге ол иште уа ол Аттуу бла киши базмагъан.

Эй-эй-эй, малчылыкъда жетген жокъ эди Листинланы Сахматха,
Уой, алай да Сахматха, дейди,
Бир жумушха тебиресе, алдырыучед аякъ тор атха.

Эй-эй-эй, ючносю да юйдегили, уой, юйюрлю болдула,
Уой, алай да болдула, дейди,
Ючносю да, малла жайып, ыстауатла-къошла къурадыла.

Эй-эй-эй, къошларын а салгъан элле айбат Суканда,
Уой, алай да Суканда, дейди,
Талай жылны бир къайгысыз болуп элле анда тургъанда.

Эй-эй-эй, рамазан айны аллында бир жол элге келдиле,
Уой, алай да келдиле, дейди,
Жууукъ-тенгни жокълап, эки-юч кюнден къайтыргъа тюшдюле.

Эй-эй-эй, ёгюзлерин жегип, танг атаргъа Сукан таргъа кирдиле,
Уой, алай да кирдиле, дейди,
Къышхы эди, къошлагъа бир отун элтмей болмаз, дедиле.

Эй-эй-эй, таргъа кире, уой, былагъа Тейри Эшик ачылды,
Уой, алай да ачылды, дейди,
Жашилдим а бир нюр энип, къарангы да чачылды.

Эй-эй-эй, шошлукъ алды тегерекни, болгъан тийрени,
Уой, алай да тийрени, дейди,
Тауушу да чыкъмай эди жанларында баргъан черекни.

Эй-эй-эй, ючносю да билген элле не этерге керек болгъанын,
Уой, алай да болгъанын, дейди,
Хар бири да тилегенед Аллах кёллерине салгъанын.

Эй-эй-эй, Сахмат айтды: «Аллах, эт, – дегенди, – мени бир барлы,
Уой, алай да бир барлы, – дейди, –
Эм байладан, атлы, къойлу, – деген эди, – тууарлы!».

Эй-эй-эй, Къарчаланы да эр Аттууну башха болду тилеги,
Уой, алай да тилеги, дейди,
Башха затны, кеси билмей, тилеп къойду жүреги:

– Эй-эй-эй, Аллах, сенсе къадар-жазыу бичген хар жаннга,
Уой, алай да хар жаннга, – дейди, –
Бек тилейме, эй, Жаратхан, шейитле ёлюмюн бер манга!

Эй-эй-эй, Мисирланы Кокуна да, кёкге къарап, алай тиледи,
Уой, алай да тиледи, дейди,
Аны кёлю аллай къадар, аллай ажал изледи:

– Эй-эй-эй, хаж къылыргъа барлыкъ эдим, анда ёлюрге,
Уой, алай да ёлюрге, – дейди, –
Файгъамбарны къабырыны къатында уа къалыр ючюн ёмюрге!

Эй-эй-эй, ючюсю да талай жылны къайгъыладан сонгдула,
Уой, алай да болдула, дейди,
Ючюсюню, жашауу бара, тилеклери къабыл болдула.

Эй-эй-эй, Листинланы да Сахмат байдан бай болду,
Уой, алай да бай болду, дейди,
Тюшонде кёрмезча, ыстауаты малдан толуп, бек онгду.

Эй-эй-эй, Тау Артына тууар сата, алтын ахча, жер ала,
Уой, алай да жер ала, дейди,
Сауту элни баш жанында къурагъанед кёп баула.

Эй-эй-эй, арпа жыя, малларына къышда арпа салам ашата,
Уой, алай да ашата, дейди,
Тургъан эди, жаз башында жангы къошла салып башлата.

Эй-эй-эй, жашай келип, Сахмат жашау жолун тауусду,
Уой, алай да тауусду, дейди,
Къыйын ауруп, Аллахха уа шукур эте, бир ыйыкъдан ауушду.

Эй-эй-эй, андан сора бир ай озмай, Кокуна уа тюш кёрдю,
Уой, алай да тюш кёрдю, дейди,
Тюшонде уа аны аллына акъ сакъаллы бир къарт а келди.

Эй-эй-эй, Кокунагъа ол къарт айтды, къарап кёзюне,
Уой, алай да кёзюне, дейди,
Сейир этип, тынгылады Мисир улу келечини сёзюне:

– Эй-эй-эй, хаж къылыргъа жол чыгъады санга, тынгыла,
Уой, алай да, тынгыла, – дейди, –
Тилегинге кёре, андан къайтмай къаллыгъынгы ангыла.

Эй-эй-эй, мында этип кетерге керексе къайгъы ашынгы,
Уой, алай да ашынгы, дейди,
Ма кесинг да салыргъа керексе къабырлада ташынгы.

Эй-эй-эй, Кокуна уа союм этди асыралгъан ёгюзюн,
Уой, алай да ёгюзюн, дейди,
Сыра салып, жууукъ-тенгин жыйып, айтды ол сёзюн:

– Эй-эй-эй, элчилерим, багъалы да ахлуларым, жанларым,
Уой, алай да жанларым, – дейди, –
Сыйлы жолгъа атланыргъа эрттеден да къызып элле санларым.

– Эй-эй-эй, хаж къылыргъа, – деди, – атланайым юч кюнден,
Уой, алай да юч кюнден, – дейди, –
Ёмюрге да айырылып жанымдан да суйген туугъан элимден.

Эй-эй-эй, андан керти затны, жаным, ийнаныгъыз, айталмам,
Уой, алай да айталмам, – дейди, –
Мекядан да Сауту элге, Аллах болсун арам, къайталмам.

Эй-эй-эй, сойдургъаным, сиз кёресиз, эчки туююл, къой туююл,
Уой, алай да къой туююл, – дейди, –
Бу этгеним къайгъы ашды, сиз суннганча, той туююл.

Эй-эй-эй, жыйылгъанла, сейир этип, суу къуйгъанлай болдула,
Уой, алай да болдула, дейди,
Бирлерин да шургу басып, бирлери да жиляп къалдыла.

Эй-эй-эй, эки-юч кюнден къауум адам узакъ жолгъа кетдиле,
Уой, алай да кетдиле, дейди,
Бек къыйналып, сыйлы Мекя-Мединагъа жетдиле.

Эй-эй-эй, хаж къылгъанда, ауруу алды Кокунаны санларын,
Уой, алай да санларын, дейди,
Тилегине кёре, Мединада болду аны жатхан къабыры.

Эй-эй-эй, Къарчаланы жигит Аттуу къалды антлы нёгерсиз,
Уой, алай да нёгерсиз, дейди,
Ангылады тилеклери къабыл болуп баргъанларын а шексиз.

Эй-эй-эй, кёп эдиле Къарча улуну кютген малы, къойлары,
Уой, алай да къойлары, дейди,
Тилегини юсюнденед, дейле, кече сайын этген ойлары.

Эй-эй-эй, къойларыны жюнюн сатып, Тау Артында жер алды,
Уой, алай да жер алды, дейди,
Эбзелени жерлеринде жараулу да къош салды.

Эй-эй-эй, къарындашы Тенгиз, Дуголаны Кючюк болуп эки нёгери,
Уой, алай да нёгери, дейди,
Андан сора адам тилни ангылагъан эки парий итлери.

Эй-эй-эй, алагъа да, ючюсюне, сора Этчеланы Хырез къошулду,
Уой, алай да къошулду, дейди,
Эбизе чекден ётюр, кысыр кьойла бла Аттуу къош болду.

Эй-эй-эй, къалкъый тура эди Къарча улу кече кыйырда,
Уой, алай да кыйырда, дейди,
Бир ауаз а эшитеди ол заманда, эр жүреги тыпырдап:

– Эй-эй-эй, Сыйлы Аллах тилегинги къабыл кёргенди,
Уой, алай да кёргенди, – дейди, –
Сени, шейит болуп, мында ёлюрюнгю суйгенди.

Эй-эй-эй, сен кесинги къазауатха, къанлы урушха хазыр эт,
Уой, алай да хазыр эт, – дейди, –
Ма бюгече бери кьююлурла талай эбизе, къонакъ туююл, хажирет.

Эй-эй-эй, ол эбизеле малларынгы сюрюп кетер умут этерле,
Уой, алай да этерле, – дейди, –
Быллай кюнде билинрле керти эрле, ахшы нёгерле.

Эй-эй-эй, жунчумады Къарча улу, къошуна кирип а кетди,
Уой, алай да кетди, дейди,
Эрлай абдез алып, эки рекагъат намаз да этди.

Эй-эй-эй, сора, барып, жукълап тургъан нёгерлерин уятды,
Уой, алай да уятды, дейди,
Ишни болушун да ол жашлагъа толусунлай ангылатды:

– Эй-эй-эй, бюгече бизге уа мал сюрюрге душман жау келир,
Уой, алай да жау келир, – дейди, –
Къазауат ачарбыз, кёпден кёп а, – деген эди, – аздан аз ёлюр.

Эй-эй-эй, мен айтхынчы, биригиз да сауутундан окъ чыгъармай турсун,
Уой, алай да турсун, – дейди, –
Чыгъарса уа, он бармагъым кыямат кюн анга он душманча болсун!

Эй-эй-эй, орналдыла, къазанлары кыйнай тургъанлай,
Уой, алай да тургъанлай, дейди,
Эбизеле да келген элле, кечени да эки тенги болгъанлай.

– Эй-эй-эй, Гера Ауузуна кьойларыбыз кёп болмайын кирдиле,
Уой, алай да кирдиле, дейди,
Ит гяурла уа муну, уой, кыйдан да, къалай билдиле?

Эй-эй-эй, бир тасхачы, ыстауатха келди, ары-бери тюртюле,
Уой, алай да тюртюле, дейди,
Кысырла уа ыстауатда, гюр-гюр этип, юркдюле.

Эй-эй-эй, ол тасхачы кьош ичине огъун атдырды,
Уой, алай да атдырды, дейди,
Къайнай тургъан къазанны да жерге къаплады.

Эй-эй-эй, адамланы къачхан сунуп, кесин эркин жюрютдю,
Уой, алай да жюрютдю, дейди,
Этлени да жыйып, чыгып, къойланы дагыда юркютдю.

Эй-эй-эй, Къарча улу да ол эбизени анда кёргенди,
Уой, алай да кёргенди, дейди,
«Ай, сени уа эшигинг жабылды кёреме!», – дегенди.

Эй-эй-эй, къысырла ичинде ол бир къарелди жокълайды,
Уой, алай да жокълайды, – дейди, –
Къара ушкогун да буруп, ол эбизени къаплады.

Эй-эй-эй, Аттуу аны, дейле, улакъ кибик макъыртды,
Уой, алай да макъыртды, дейди,
Андан сора жёнгерлерин кьошха чакъыртды.

Эй-эй-эй, танг атханда, итле аман улуп-улуп, юрдюле,
Уой, алай да юрдюле, дейди,
Ыстауатны къыйырында, уой, бир эбизени ёлюп кёрдюле.

Эй-эй-эй, Кючюк айтды: «Ала муну былай атып къоймазла,
Уой, алай да къоймазла, – дейди, –
Бары бирден бюгюн бизге чапмай, – деди, – къалмазла.

Эй-эй-эй, энди отну, окъну къурашдырып болайыкъ,
Уой, алай да болайыкъ, – дейди, –
Эрттенден тутуп а, болгъан отну-топну къурайыкъ.

– Эй-эй-эй, жети да жылы болгъан ёксюз сабийни не этейик,
Уой, алай да не этейик, – дейди, –
Ашар азыгъын салып, тонла тюбюне букъдуруп а кетейик.

Эй-эй-эй, Къарча улу да айтды: «Кезиу-кезиу атарбыз,
Уой, алай да атарбыз, – дейди, –
Экибиз да бирден атсакъ, отну да, окъну да бошарбыз.

Эй-эй-эй, абдез алып, эки жангы месни кийгенме,
Уой, алай да кийгенме, – дейди, –
Къазауат этерге кесим а суйгенме,
Къазауатда ёллогюмю да кесим билгенме».

Эй-эй-эй, гяуур къауум, келе келип, ыстауатха жетдиле,
Уой, алай да жетдиле, дейди,
Ол жашла да, къаршы туруп а, къазауат-уруш этдиле.

Эй-эй-эй, жигит Аттуу тогъуз жауну алды жанларын,
Уой, алай да жанларын, дейди,
Онунчусу къачып кетди, билегинден болуп жаралы.

Эй-эй-эй, ол жаралы эбизе Он-Къалагъа чабып жеталды,
Уой, алай да жеталды, дейди,
Болгъан ишден анда бийге толу хапарларын айталды.

Эй-эй-эй, анда болгъан эбизе къабындыла, ма от болдула,
Уой, алай да болдула,
Мычымайын, бирер чубар атха бирден къондула.

Эй-эй-эй, акъ къадыргъа минип, алларында бийлери,
Уой, алай да бийлери, дейди,
Келе элле къошла таба, уллу болуп тутхан дертлери.

Эй-эй-эй, жигит Аттуу, ол жарасын ариу байлатып,
Уой, алай да байлатып, дейди,
Жатып къалды, юсюне да къара жамычысын къаплатып.

Эй-эй-эй, биягъынлай, Къарча улуна ол аууаз да келди,
Уой, алай да келди, дейди,
Къарча улуна да ол да былай да былай а деди:

– Эй-эй-эй, Аттуу, жангы къазаутха иги хазыр бол,
Уой, алай да хазыр бол, – дейди, –
Жаратхан Аллахны оноуна-буйругъуна ыразы бол.

Эй-эй-эй, тамбла бери эбизе бийни аскерлери жетерле,
Уой, алай да жетерле, – дейди, –
Сизни бла да ачы къазауат-уруш, – деди, – этерле.

Эй-эй-эй, ёлюмюнг боллукъду эбизе бийни огъундан,
Уой, алай да огъундан, – дейди, –
Ол да къутуллукъ туююлдю сени къолунгдан.

Эй-эй-эй, аны акъ къадыры элтир шейит ёлюгюнгю элинге,
Уой, алай да элинге, – дейди, –
Къоркъуу кирмесин а ол урушда жүрегинге-кёлюнге!

Эй-эй-эй, тюшюн айтып, нёгерлери кенгеш эте келдиле,
Уой, алай да кетдиле, дейди,
Бир жашны уа Тау Артында башха къошлагъа ийдиле:

– Эй-эй-эй, эбизе къачакъланы къаплагъанбыз мында кёплерин,
Уой, алай да кёплерин, – дейди, –
Тебресинле, артха айланып, къоюп мында жерлерин.

Эй-эй-эй, эбизе аскер, мычымайын, бери келир ызындан,
Уой, алай да ызындан, – дейди, –
Мында бир жан къоймаз, адамладан болсун, малладан.

Эй-эй-эй, кече демей, болгъан малны жолгъа салсынла,
Уой, алай да салсынла, – дейди, –
Къолларына, – делле, – бары сауут-саба алсынла!

Эй-эй-эй, Дуго улу Кючюк эсли эди, этер ишин билгенди,
Уой, алай да билгенди, дейди,
Ол къошха да къанатлы къоймаучу да парийлеге дегенди:

– Эй-эй-эй, Уллу Малкъар таба бир къуугъунга чабыгъыз,
Уой, алай да чабыгъыз, – дейди, –
Бийнегер улу да жигит Омарны къошун табыгъыз.

Эй-эй-эй, аны аллында улусагъыз, Омар, сезип, тынгылар,
Уой, алай да тынгылар, – дейди, –
Тынгылар да, мында болгъан ишни ишексиз ангылар.

Эй-эй-эй, экиси да бир бирине ал къоймайын кетдиле,
Уой, алай да кетдиле, дейди,
Танг атаргъа уа Галлай Таш Сыртына жетдиле.

Эй-эй-эй, алайда уа улудула, Чучхуртугъа айланып,
Уой, алай да улудула, дейди,
Бийнегер улу да, мычымайын, билип, дейди, ойланып:

– Эй-эй-эй, жашла, къулагъыма бир аман таууш келеди,
Уой, алай да келеди, – дейди, –
Къарча улуну итлери да улугъанын эсим-кёлюм биледи.

Эй-эй-эй, алагъа уа, баям, бир аман кюн а келгенди,
Уой, алай да келгенди, – дейди,
Мычымайын а эки да чабырын гымых кийгенди. –

Эй-эй-эй, эки кюнден къайтмасам, ёлгеними билигиз,
Уой, алай да билигиз, – дейди, –
Сиз а энди, – деди, – Уллу Малкъаргъа къуугъун ийигиз.

Эй-эй-эй, Уллу Малкъаргъа да эрлай къуугъун ийдиле,
Уой, алай да ийдиле, дейди,
Жёнгерлери бары къуугъун кийимлерин кийдиле.

Эй-эй-эй, ала ийген кьуугъун жетген эди Малкъаргъа,
Уой, алай да Малкъаргъа, дейди,
Къычырады къоду: «Эй, аланла, жокъду заман жатаргъа!

Эй-эй-эй, керти къаны болгъан, мычымайын туругъуз,
Уой, алай да туругъуз, – дейди, –
Жау чапханды, сиз да, атлы болуп, сауут-саба кьуругъуз!».

Эй-эй-эй, Къара Малкъар къопхан эди саулай, гюрюлдеп,
Уой, алай да, гюрюлдеп, дейди,
Эбизе чекге кьюлгъанед атлы аскер, тёрткюллеп.

Эй-эй-эй, эбизелени сакълап, Аттуу тюккюч артында жатады,
Уой, алай да жатады, дейди,
Эбизе бийге айланып а, ол ма былай-былай айтады:

– Эй-эй-эй, шериятда болгъаныча, юч кере да айтырма,
Уой, алай да айтырма, – дейди, –
Андан сора сен да, – деди, – бери бир да атылма.

Эй-эй-эй, угъай десенг, бери атып, ушкогунгу сынап кёр,
Уой, алай да сынап кёр, – дейди, –
Ай, ызы бла мен атхан да исси окъгъа чыдап кёр!

Эй-эй-эй, эбизе бий да, арлакъ тохтап, алгъа къарады,
Уой, алай да къарады, дейди,
Бу уа къайда болур деп а, тюрслеп-тюрслеп къарады:

– Эй-эй-эй, атынгы айтып а, санга жууукъ келме къой,
Уой, алай да келме къой, – дейди, –
Алай таза жигит эсенг, сыфатынгы кёрме къой!

Эй-эй-эй, Аттуу сизди эбизе бийни харам хыйласын,
Уой, алай да хыйласын, дейди:
– Эй, – дегенди, – душманына мени жауум ийнансын!

Эй-эй-эй, сен эталлыкъ жокъду, кёрюнсе да санга сыфатым,
Уой, алай да сыфатым, – дейди, –
Жашау жолунг юзюлорге ушайд, неге керекди атым?

Эй-эй-эй, биреу, эслеп, Аттуу таба, бийге къарап, кьолун узатды,
Уой, алай да узатды, дейди,
Ол да, марамайын, тапанча бла эр Аттууну терк атды.

Эй-эй-эй, атханы бла жан сюеги аман кьыркъылды,
Уой, алай да кьыркъылды, дейди,
Жигит Аттуу сора жеринден да тебалмай къалды.

Эй-эй-эй, танг да жарыкь кьаршы бола келгенде,
Уой, алай да келгенде, дейди,
Бир сууукь окь, тюзелип а, Кьарча улуна тийгенде,

Эй-эй-эй, андан сора башланганед уллу атыш, кьазауат,
Уой, алай да кьазауат, дейди,
Тохтамайын а бара турду, дейле, уруш сау сагьат.

Эй-эй-эй, кьычыргьанед Аттуу кьарындашы Тенгизге,
Уой, алай да Тенгизге, дейди:
– Бери бир чап, атхан огьум кетип кьалмазча тюзге!

Эй-эй-эй, Тенгиз жетип, тюз кьатында жерге олтурду,
Уой, алай да олтурду, дейди,
Онатар ушкогун инбашына салып, Аттуу тап бурду.

Эй-эй-эй, жигит Аттуу эбизе бийни кьаш ортасын марады,
Уой, алай да марады, дейди,
«Атхан былай болад!» – деп а, тюрк ушкогун сынады.

Эй-эй-эй, бий да баш энишге аууп кетди кьадырыны юсюнден,
Уой, алай да юсюнден, дейди,
Кьадыр кьачып, бир чыпынга абынып а, тюшдю кенделен.

Эй-эй-эй, жашла, жетип, ол кьадырны тутуп кьойдула,
Уой, алай да кьойдула, дейди,
Элтип, дейле, аны алайдагьы мал оруннга урдула.

Эй-эй-эй, эбизе жыйын хахай этди ёлюп кетген бийине,
Уой, алай да бийине, дейди,
Кими кьачар умут этип тебрейд, артха айланып, юйюне.

Эй-эй-эй, Кьарчаланы Аттуу жетихырны тотун ачханды,
Уой, алай да ачханды, дейди,
Бёрю Тенгиз, ачыуланып, эбизелеге учханды.

Эй-эй-эй, Тенгизни уа юч-тёрт эбизе кьолгьа алдыла,
Уой, алай да алдыла, дейди,
Хорлаялмай, булгьашыргьа, тутушургьа кьалдыла.

Эй-эй-эй, эбизеле да бийни ол ёлтюрген сундула,
Уой, алай да сундула, дейди,
Жесирликге тутар ючюн бары чабып, буудула.

Эй-эй-эй, жарасына жабышханлай, Аттуу кьычырды,
Уой, алай да кьычырды, дейди,
Пелиуан Тенгизни ёхтемлигин алай ышырды:

– Эй-эй-эй, кёл этдирчи, къарындашым, кеси кесинге,
Уой, алай да кесинге, – дейди, –
Хорлатсанг а, – деген эди, – кёрюнмечи кёзюме!

Эй-эй-эй, эбизеледен бири узалгъанед къара къамагъа,
Уой, алай да къамагъа, дейди,
Хазыр эди деу Тенгизни, уруп, къарынын жарыргъа.

Эй-эй-эй, ол итлени Тенгиз уруп-уруп тебиреди,
Уой, алай да тебиреди, дейди,
Къаманы да ауузундан а жалан кьолу бла сермеди.

Эй-эй-эй, кьаны жерге саркып бара эди кьолундан,
Уой, алай да кьолундан, дейди,
Жете келип, Кючюк уруп ийди ол эбизени боюнундан.

Эй-эй-эй, эрлай къара малны сюрюп, Чучхурлагъа урдула,
Уой, алай да урдула, дейди,
Харип Аттуугъа да сал агъачны кьурдула.

Эй-эй-эй, Бийнегер улу да Таш Сыртына чыкьгъанда,
Уой, алай да чыкьгъанда, дейди,
Итле аны юсюне, улуп, юрюп, дейди, чапханда,

Эй-эй-эй, кьуршалап да, атлар онгу болмай кьалгъанда,
Уой, алай да кьалгъанда, дейди,
Жангыз а кёзю болгъан кёзюлдиреугюн тартханда,

Эй-эй-эй, ыстауатда мал, не адам кьымылдап кёрмеди,
Уой, алай да кёрмеди, дейди,
Бара барып, Къарчаланы Аттууну да ёлюгюне тубеди.

Эй-эй-эй, ёксюз а сабий, кьатына чыгъып, олтуруп жилиды,
Уой, алай да жилиды, дейди,
Бийнегер улу да, тобукъларын тюйюп, жилимугъун тыймады.

– Эй-эй-эй, керти негерим, сау болуп да энди турмайса,
Уой, алай да турмайса, – дейди, –
Жарыкь бетинги да мени таба, – деди, – бурмайса,

Эй-эй-эй, сени таза кьанынгы да бюгюн, – деди, – алайым,
Уой, алай да алайым, – дейди, –
Алалмасам, сени кибик шейитлеге негер болайым!

Эй-эй-эй, жангыз атылгъан ушкокну тауушун тутуп баралды,
Уой, алай да баралды, дейди,
Бара кетип а, Дуго улу жигит Кючюкню табалды.

Эй-эй-эй, Бийнөгер улу Омар да анга алай тубешди,
Уой, алай да сөлешди, дейди:
– Арыгъан болурса, мен атарем энди, – деп а, сөлешди.

Эй-эй-эй, Ключок деди: «Хырез букъгъан балдыргъанны ташасы,
Уой, алай да ташасы, – дейди, –
Аттуу ёлтюрген а бу гяуурланы да бола эди пашасы.

Эй-эй-эй, бир болушлукъ жетмей, тапсыз болур ишибиз,
Уой, алай да ишибиз, – дейди, –
Сермешейик сора, жетгенича бизде болгъан кючюбюз.

Эй-эй-эй, бизден была асламдыла, тенгим Омар, он кере,
Уой, алай да он кере, – дейди, –
Жаудан артха турмагъан а бола келди бизни халкъда бир төре.

Эй-эй-эй, эбизе жыйын, бийлерини ёлгенине дертленип,
Уой, алай да дертленим,
Жангыдан алгъа келип тебирейле бары, уой да, эрленип.

Эй-эй-эй, ингир ала бола келди, былай кече аллы кеч болду,
Уой, алай да кеч болду, дейди,
Ит гяуурланы да дауурлары кырны-кьолну толтурду.

Эй-эй-эй, Омар, мычымайын, кысырланы жанына ётгенди,
Уой, алай да ётгенди, дейди,
Алда келгенни да сары мангылайыны кенгинден да бергенди.

Эй-эй-эй, ит гяуурла чачхын болуп башладыла, чачылып,
Уой, алай да чачылып, дейди,
Бийнөгер улу да эбизе тилде алай айтды, кычырып:

– Эй-эй-эй, хапарыбызны айтып а, Он-Къалагъа барыгъыз,
Уой, алай да барыгъыз, – дейди, –
Биягъы биз кишилебиз, сизге энтта чыдарбыз!

Эй-эй-эй, Шари ыфчыкдан а малкъар жыйын кёрюндю,
Уой, алай да кёрюндю, дейди,
Эбизелени эслери да олсагъатдан анга бёлюндю.

– Эй-эй-эй, кёремисиз, иш аманнга кете турад, – дедиле,
Уой, алай да дедиле, – дейди, –
Бизден кайда кёп болуп а, бери таба терк да келдиле.

Эй-эй-эй, былай барса, уруш оту жерибизге ычхыныр,
Уой, алай да ычхыныр, – дейди, –
Ол заманда кьурур, – делле, – сау Эбизени тынчлыгъы.

Эй-эй-эй, душман жыйын, болалмазлыгын билип, кетдиле,
Уой, алай да кетдиле, дейди,
Бийлерини ёлюгюн да эллерине, къаласына элтдиле.

Эй-эй-эй, къара малны жашла, барып, ыстауатха урдула,
Уой, алай да урдула, дейди,
Келгенлени санында уа киши ахшыларын тергеп турдула.

Эй-эй-эй, экинчи кюн бир холамлы келе эди Малкъаргъа,
Уой, алай да Малкъаргъа, дейди,
Къонакъ болуп, анда жууукъ-тенгин жокъларгъа.

Эй-эй-эй, тегерекге къарай, жетген эди уллу ныгъышха,
Уой, алай да ныгъышха,
Къартланы да кёрген эди, батып тура терен сагъышха.

– Эй-эй-эй, уллу ныгъышыгъыз толу болсун, аланла,
Уой, алай да аланла, – дейди, –
Къарайма да, элигизде кёрюнмейди сауут тутар адамла.

Эй-эй-эй, къайдадыла элни улан, – дейди, – ахшы кишиле,
Уой, алай да кишиле, – дейди, –
Биз да билмей, болмагъан эселе сау Малкъарда бир ишле?

Эй-эй-эй, къартла толу хапар берген элле къонакъ жигитге,
Уой, алай да жигитге, дейди,
Сёз да айтмай, тебирегенед ол а, уой да, ма эбизе чекге.

Эй-эй-эй, бара эди болушургъа, атын къаты чапдырып,
Уой, алай да чапдырып, дейди,
Тохтар умут этсе, къамичини тийирип да, аякъ алдырып.

Эй-эй-эй, Уштулу жолуну жартысына ашыгъышлы жетгенде,
Уой, алай да жетгенде, дейди,
Тохтагъанед сора, бир ёлюкню алып келгенлерин кёргенде.

Эй-эй-эй, Агтууну да сал басхычын ал да жанын тенглери,
Уой, алай да тенглери, дейди,
Къысхан элле акъ къадырны иеринден келген ёзенгилеге.

Эй-эй-эй, ол холамлы киши сал басхычны тутду бир жанын,
Уой, алай да бир жанын, дейди,
Къабырлагъа дери келди, арытханлай тёрт санын.

Эй-эй-эй, Агтууну да таза къаны келди элге дери акъгъанлай,
Уой, алай да акъгъанлай,
Эй, кырдыкда къызыл, дейле, ызны къойгъанлай.

Эй-эй-эй, ол шейитни асырадыла шейит халында,
Уой, алай да халында, дейди,
Жуумай, дейле, кебинлемей, кийими бла салып къабыргъа.

Эй-эй-эй, малчы жашла кече сакъ эдиле, душман келир деп,
Уой, алай да, келир деп, дейди,
Забакъланы да Локъман айтды, къарай кетип а, тюрслеп:

– Эй-эй-эй, артыбызда мен кёреме жаннган чыракъла,
Уой, алай да чыракъла,
Ол а болурламы биягъы да ит душманла, къачакъла?

Эй-эй-эй, нёгерлери къарадыла, чыракъ угъай, отла кёрдюле,
Уой, алай да кёрдюле, дейди:
– Къарча улуну тамгъан къаны нюр жанады, – дедиле.

Эй-эй-эй, кишиликден толу эди ол жигитни жүреги,
Уой, алай да жүреги, дейди,
Къабыл болду жашлыгъында Аттуу этген тилеги.

Эй-эй-эй, къалмадыла Тау Артында Малкъар элни къошлары,
Уой, алай да къошлары, дейди,
Эбизелени аны ючюн да ачыудан а толуп элле башлары.

Эй-эй-эй, ёлгенлени къан багъасын даулап турдула,
Уой, алай да турдула, дейди,
Малкъар бла, келечиле ийип, уллу кенгеш къурдула.

Эй-эй-эй, айта келип, эки жаны бир оюмгъа келдиле,
Уой, алай да келдиле, дейди,
Дюгер Тёре къарасын а ишибизге, ол айырсын, дедиле.

Эй-эй-эй, дюгерлиле сюдю Терк Башындан ары жетдиле,
Уой, алай да жетдиле, дейди,
Сагъыш этип, быллай керти оноу, дейди, этдиле:

– Эй-эй-эй, малкъарлыла айтхан керти эсе, къарайыкъ,
Уой, алай да, къарайыкъ, – дейди, –
Ёлгенни да къабырына барып, – делле, – аны ачайыкъ.

Эй-эй-эй, Къарча улуну окъдан жоюлгъаны билинди,
Уой, алай да билинди, дейди,
Тёре башчы сора эбизелеге, былай айтып, тебинди:

– Эй-эй-эй, малкъар къошха сиз кесигиз болуп чапханла,
Уой, алай да чапханла, – дейди, –
Тынч тургъан адамны, малын сюрюр ючюн, къапханла,

Эй-эй-эй, сора къан багъаны не даулайсыз Малкъардан,
Уой, алай да Малкъардан, – дейди, –
Айыра уа билмей, – дейле, – акъны къарадан.

Эй-эй-эй, бу ёлгенни беш да ёксюз сабийлери къалдыла,
Уой, алай да къалдыла, – дейди, –
Бек уллу гюнах алгъансыз ма аланы аллында.

Эй-эй-эй, къарагъан къыйынды беш балагъа, ёксюзге,
Уой, алай да ёксюзге, – дейди, –
Ма ала ёсгюнчю, – дейле, – къан телеуню салабыз сизге!

Эй-эй-эй, не этерелле, ол эбизеле аны телеп турдула,
Уой, алай да турдула, дейди,
Ма алай бла ол даулашла суууй-суууй бардыла.

АЛ СЁЗ

Аликаланы Солтанны жашы Рашид, филология илмуланы доктору, профессор, Х. М. Бербеков атлы Къабарты-Малкъар Къырал университетни история, филология эм СМИ институтуну, немис эм роман филология кафедраны таматасы 1953 жылда Жемталада туугъанды, 1974 жылда КъМКъУ-ни айырмалы, кызыл дипломгъа, бошагъанды, ызы бла АН СССР-ни тил институтунда аспирантураны бошайды, филология илмуланы кандидаты деген атны да къоруулайды. 1982 жылдан бери КъМКъУ-де ишлейди.

1999 жылда филология илмуланы доктор диссертациясын немис тилде къоруулагъанды. Солтан улу жюзден артыкъ статья бла беш монография жазып чыгъаргъанды, оналты филология илмуланы кандидатын, юч да докторну хазырлагъанды, кёп кере тыш къыралланы университетлерини стипендияларына, грантларына тийишли болгъанды. Россейни бийик билим бериуню сыйлы къуллукъчусуду.

Солтан улу миллетибизни тилин да иги биледи, илму жаны бла тинтирге, эмда тындырыллыкъ проблемаларындан терен ангылауу болгъан алимди. Аны акъылына кёре, тилибизни, маданиятыбызны тамырын тинтген илмуну мындан ары да ёсдюрюрге онгла кёпдюле.

Ол жаны бла къарачай-малкъар халкъны XX-чы ёмюрню чыгъармачылыгъын, жашау турмушун, тарыхын орунуна келтирир ючюн, Вильгельм Прёлени «Балкарские штудии» деген илму тинтиу иши энчи жерде турады. Бу ишни энчилиги уа, Прёле батыш Европаны алимлерини ичинде малкъар тилни юсю бла тинтиу ишле биринчи башлагъаны бла байламлыды. Бюгюнлюкде, Ата журт эмда тыш къырал филологияда, малкъар диалектде жазылып, эсде къалгъан источникледен жангыз аны ишлери сакъланнгандыла.

Вильгельм (Вилмош) Прёле (1871–1946) австро-венгерли алим, тюрк тиллени тинтгени бла белгилиди. Россейге къыпчакъ-тюрк тилни юсюнден материал жыяргъа борчу бла стажировкагъа келген эди. Аны себепли, башкирлени, татарлыланы, къарачай-малкъарлыланы тиллерин, жашауларын, адетлерин кёргенди. Фольклор, илму жаны бла да бек керек, уллу магъаналы иш жарашдыргъанды. Жыйышдырып, 1908–1916 жыллада венгер бла немис тилледе, къарачай-малкъар тилни юсюнден биринчи ишлерин басмалагъанды.

«Балкарские штудии» терен халда, къуру да малкъар диалектде жазылгъанды. Авторну сюзююне кёре, чегем бла бахсан диалектле къарачай-малкъар тилни, къарачай бла малкъар вариантларыны араларында къаладыла. Вилмош Прёле къарачай-малкъар илмуланы мурдорун салгъанладан бириди. Аликаланы Рашид, Прёле немис тилде къалай жазгъан эсе да, орус тилге алай кёчюргенди. Аны иши бла биз сизни шагъырей этебиз.

«БАЛКАРСКИЕ ШТУДИИ» ВИЛЬГЕЛЬМА ПРЁЛЕ КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ЯЗЫКА, КУЛЬТУРЫ И БЫТА БАЛКАРЦЕВ НАЧАЛА XX СТОЛЕТИЯ

**(Р. С. Аликаев, доктор филологических наук, профессор,
заведующий кафедрой немецкой и романской филологии
института истории, филологии и СМИ Кабардино-Балкарского
государственного университета им. Х. М. Бербекова)**

Обращение к истокам языка и культуры народа всегда оказывалось полезным и плодотворным для дальнейшего развития науки. В этом смысле особое значение для истории языка, фольклора, культуры и этнографии балкарцев имеют «Balkarische Studien» («Балкарские штудии») австро-венгерского языковеда Вильгельма (Вильмоша) Прёле, опубликованные на немецком языке в XV и XVI томах журнала «Keleti Szemle» («Восточное обозрение») за 1914–1916 годы. Авторы различных историко-этнографических и филологических работ делают ссылки на данный источник, в реальности же создается впечатление, что они не совсем знакомы с полным его содержанием, о чем свидетельствуют также фрагменты этой работы, представленные в «Карачаево-балкарском фольклоре в дореволюционных записях и публикациях» (Нальчик, 1983 г.), где составителями допущены серьезные погрешности в транслитерации оригинала текста. Прежде всего, в отношении балкарского языкового материала следует отметить изменение диалекта оригинала, т.е. в оригинале материал подан на малкарском диалекте балкарского языка, в монографии текст подан на литературном языке, часто изменены имена действующих лиц фольклорных произведений и внесены серьезные изменения в текст оригинала, изменены названия отдельных произведений, например, в оригинале сказка названа «Ногъайлыны тюшю», в названной монографии же она превращена в «Тюш» и т. д. Публикация исследуемого источника в полном соответствии с его оригиналом ждет все еще своего часа.

По приглашению председателя Русского комитета Международного Средне и Восточно-Азиатского исследовательского Общества академика В.В.Радлова, подписавшего в свое время договор с аналогичной научной структурой с венгерской стороны о сотрудничестве в области тюркологических исследований, 29-летний В. Прёле был направлен в Россию для стажировки и сбора материалов по трем кыпчакско-тюркским языкам (башкирскому, карачаево-балкарскому и татарскому) при финансовой поддержке Министерства религиозного и народного просвещения Венгрии.

Сбор материала по балкарскому языку, а именно по малкарскому диалекту балкарского языка падает на завершающий этап его пребывания в России, на лето 1913 года, результаты которого он оформил в

виде фундаментальных статей в 15 и 16 томах журнала «Keleti Szemle» («Восточное обозрение»).

Историко-культурное и лингвистическое значение публикации В. Прёле, в отличие от публикаций его современников в России (имеются в виду многочисленные работы отечественных исследователей до и после него), заключается в том, что ученый впервые ввел материалы балкарского языка в научный оборот среди западноевропейских ученых. Они по настоящее время остаются единственными письменно зафиксированными источниками на малкарском диалекте как в отечественной, так и в зарубежной филологической науке. Даже в приложении «Кавказские языки» (Халле, Берлин, 1814) к работе Юлиуса фон Клапрота «Путешествие на Кавказ и в Грузию, совершенное в 1807 и 1808 годах Юлианом Клапротом» в разделе «Татарские языки» имеется только мимолетное упоминание о балкарцах (Tatar=Kusch'ha), которых грузины называют «басиани» (Başiani), а осетины «асы» (Аβи) (Klaproth, 1814. С. 272). Необходимо также упомянуть работу Родериха фон Эркerta о Кавказе и его народах, где также не уделяется внимание языку балкарского населения Северного Кавказа (Erckert, 1988).

«Балкарские штудии», в отличие от «Карачаевских штудий» (156 стр.), носят более объемный и детальный характер. Следует особо отметить, что балкарский материал представлен только данными малкарского диалекта, который для Прёле олицетворяет балкарский язык, а чегемский и баксанский диалекты рассматриваются как промежуточные между балкарским и карачаевским вариантами карачаево-балкарского языка (Pröhle, 1914/1915. S. 171). Весь материал снабжен переводом автора на немецкий язык.

Текст «Балкарских штудий» в двух выпусках «Keleti Szemle» составляет 253 страницы, он разбит на 3 неравные части, не включая краткое предисловие (всего 2,5 стр.): I. Lautlehre und Formenlehre («Фонетика и морфология»), которая в свою очередь делится на А) Lautlehre – «Фонетика» (стр. 167–178; всего полных 11 страниц) и В) II. Formenlehre – «Морфология» (стр. 178–196; всего полных 18 страниц) и II. Wörterverzeichnis – «Словник, список слов» (стр. 196–276; всего 81 страница) и третья часть, опубликованная в XVI томе (стр. 104–243), включает А) эпические песни, В) лирические песни, С) пословицы, поговорки и загадки, Д) топографические и этнографические этюды и Е) сказки.

Первая часть «Балкарских штудий», опубликованная в XV т. журнала «Keleti Szemle» («Восточное обозрение») за 1914–1915 гг. (Pröhle, 1914/1915. С. 165–276), в структурном отношении включает 3 части:

1. Предисловие (всего 2,5 стр.), в котором даются описание ландшафта Балкарии, важные этнографические и культурные сведения, краткая информация об этногенезе языка, о культурных и языковых контактах балкарцев и хронологии собранного В. Прёле фактологического материала. Особо ценным в этом кратком предисловии представляется

его оценка функциональных и выразительных возможностей исследуемого диалекта балкарского языка, в связи с чем он пишет, что сами носители данного диалекта считают, что «их язык также беден, как их народ и земля, и не подходит для использования в письменности («... Ihre Sprache – so sagen die meisten – sei arm wie ihr Volk und ihr Land, und zum schriftlichen Gebrauch ungeeignet»), но «этот робкий взгляд на свежий, жизнеспособный и ориентированный на развитие язык не обоснован» (« Diese zaghafte Anschauung ist aber in Bezug auf die frische, lebens- und entwicklungsfähige balkarische Mundart nicht stichhaltig») ... «Кто внимательно изучит предлагаемые мной прозаические и поэтические тексты, убедится, что язык, на котором составлены эти тексты, способен блестяще выразить всю красоту человеческой речи...». («Wer die von mir angebotenen prosaischen und poetischen Texte aufmersam studiert, muss zur Überzeugung gelangen, dass die Sprache, in welcher diese Texte abgefasst sind, der prächtigsten Entfaltung aller Schönheiten der menschlichen Reder fähig wäre...») (Pröhle, 1914/15. S. 166).

Важным для оценки языковой ситуации в Балкарии описываемого периода является примечание В. Прёле о том, что «многие балкарцы совершенно бегло говорят на кабардинском языке» («Viele Balkaren sprechen ganz geläufig kabardinisch»), а русский язык активно проникает в повседневный обиход (Pröhle, 1914/15. S. 167). Данное замечание В. Прёле позволяет утверждать о билингвальном характере балкарского населения, а также о становлении нового языка межнационального общения в лице русского языка.

Далее следуют два раздела под латинскими цифрами I (очерки по А) фонетике и В) морфологии) и II (словник, список слов).

I. Очерки по фонетике и грамматике. Данный раздел состоит из а) фонетики, посвященной общей характеристике звуковой системы малкарского диалекта балкарского языка (части 1–15), гармонии звуков (части 16–20), изменениям в системе вокализма (части 21–25) и консонантизма (части 26–35), ударению (часть 36) и качеству согласных звуков (части 37–40); б) морфологии, включающей сведения о словообразовании (части 41–43), притяжательных суффиксах (части 44–50), склонении имен существительных (части 51–62), именах прилагательных (часть 63), разрядах местоимений (части 64–70) и имен числительных (части 71–75) и завершается глаголом (части 76–82).

II. Словник (с.196–276), в начале которого дана информация о порядке следования транскрипционных знаков. В нем представлены 1620 словарных статей, включающих не только лексические единицы, но и фраземы, а также различные типы сочетаний, на следующие буквы: а (146 словарных статей), б (156 словарных статей), с (75 словарных статей), щ (8 словарных статей), d (27 словарных статей), е (58 словарных статей), f (9 словарных статей), g (15 словарных статей), γ (22 словарные статьи), h (2 словарные статьи), χ (38 словарных статей), i (32 словарные статьи), ï (13 словарных статей), j (4 словарные статьи), k (105 словар-

ных статей), q (197 словарных статей), l (4 словарные статьи), m (68 словарных статей), n (24 словарные статьи), o (34 словарные статьи), ö (24 словарные статьи), p (7 словарных статей), r (3 словарные статьи), s (117 словарных статей), š (26 словарных статей), t (177 словарных статей), u (36 словарных статей), ū (25 словарных статей), w (3 словарные статьи), z (153 словарные статьи), ž (12 словарных статей). Балкарские лексемы снабжены немецкими переводами, незначительное число реестровых вокабул – эквивалентами из русского и ряда тюркских языков, а также данными об этимологии с привлечением материалов арабского, персидского, кабардинского и осетинского языков.

Продолжение «Балкарских штудий», опубликованное в XVI т. журнала «Keleti Szemle» («Восточное обозрение») за 1915–16 г.г. (Pröhle, 1915/16. С. 104–243), структурно состоит из раздела, включающего:

- а) эпические песни (с.104-111), в частности представлены тексты следующих песен: Занимланы Исмаилны зыры, Бахсанукъ, Мазир;
- в) лирические песни (с. 111-121) из 35 куплетов;
- с) пословицы, поговорки и загадки (всего 9, с.120);
- д) топографические и этнографические этюды (всего 8, с. 121–130);
- е) сказки (всего 8, с. 130-235): «Занулу Занакъайыт» – «Занов Занакъайыт» (с.130-138), «Айтекулу Айтек» – «Айтеков Айтек» (с. 139–161), «Къаратон ханны азашыф кетхен уланы» – «Потерявшийся сын бездетного хана» (с. 161–178), «Танду» (с. 179–192), «Ногъайлыны тюшю» – «Сон ногайца» (с. 192–193), «Бир къатынны тогъуз зашы» – «Девять сыновей одной женщины» (с. 193–203), «Бир зашны тели анасы» – «Глупая мать одного юноши» (с. 203–209), «Тели къатыны болгъан киши» – «Мужчина, который имел глупую жену» (с. 209–213), «Бир кишини юц къызы» – «Три дочери одного человека» (с. 213–235).

Статья заканчивается примечаниями к балкарским текстам (с. 235–243), которые дают представление о широте общефилологического кругозора В. Прёле.

Анализ «Балкарских штудий» представляет серьезный исследовательский материал для реконструкции фрагментов быта, культуры и истории языка балкарцев начала XX века.

В данной статье мы хотели бы ознакомить читателей с несколькими песнями (эпическими и инарами), набором пословиц, поговорок и загадок и топографическими и этнографическими этюдами, транслитерируя их в полном соответствии с оригиналом, в связи с чем нами сохранены некоторые неточности в тексте В. Прёле, что важно как источник для научного анализа филологами. Необходимо отметить, что сохраненные нами погрешности оригинала легко узнаваемы носителями языка и не влияют на идентификацию и правильное восприятие самого текста оригинала. Подобная подача текста памятника истории языка и культуры балкарцев полностью соответствует принципам сравнительно-исторического метода и традициями обработки памятников языка в отечествен-

ной и зарубежной филологии. Таким образом, приведенные нами ниже тексты впервые воспроизведены без вмешательства в канву оригинала.

Специфика транслитерированных нами текстов заключается в том, что в них использовано фонетическое письмо, т.е. текст записан так, как произносил информант. Для этого В. Прёле использовал 36 транскрипционных знаков, из них 35 обозначают звуки, а 36-ым знаком (˘) передается сила аспирации, хотя она не релевантна для фонетической системы малкарского диалекта.

Особое внимание при транслитерации текстов мы обратили на явление кразиса как фонетического феномена, присущего формам слов только в эпических песнях, где часто для построения рифмы используется вариативные редуцированные формы «къарауцѳм» (qarauc̣üm) < къарауцу – эм (qarauc̣ú-ēm) < къарауцу – эдим (qarauc̣ú-edim), а также на вариативное использование одного и того же слова с двойными и одинарными консонантами, как, например, *къатты* (qatti) и *къаты* (qati).

В части фольклорных текстов интерес представляют эпические песни *Жанимланы Исмаилны зыры* (Песня, посвященная Жанимову Исмаилу), *Мазир*.

Песня «*Жанимланы Исмаилны зыры*» – яркий образец песни-плача, или сарнау. Стратегии построения сюжетной линии дают возможность предполагать, что автор сарнау не является ближайшей родственницей покойника, ибо в самом тексте плача дается характеристика поведению матери (*Сен ёлген бла тохтамай барады къарт ананг жилау’у ... , аман кюн келгенди хажыни къызына ...* – здесь и далее даются формы оригинала) и сестер покойника (*эгешлерин итле кибик юрдюрюп*) (Pröhle, 1915/16. S. 105), а также достаточно детальная оценка его благодеяний (*ёлгеллеге таитан сынла салдытрхан ... , зарлы адамлагъа бирер инек саудуртхан*) (Pröhle, 1915/16. S. 104), оценочный характер имеют также строки *бусурман адам, салам беригиз, ол шейт ёлюню айбат сынына* (Pröhle, 1915/16. S. 105).

В данном плаче встречается этноспецифическая номинативная единица *агъаш-тай* (носилки, на которых несут покойника на кладбище), которая носит поэтический характер. Сам В. Прёле в примечаниях отмечает совпадение этого поэтического образа с номинативными стратегиями его вербализации в венгерском языке и приводит форму *Szent Mihály lova* (*носилки для покойника*)- *лошадь святого Михаила* (Pröhle, 1915/16. S. 230).

Фонетическое оформление фамилии в сарнау, представленная в вариантах *Жанимланы* и *Жамимланы*, позволяет предположить, что речь идет не о малкарском регионе, а, скорее всего, заимствовано из карачаевского ареала.

Вторая песня «*Мазир*», определяемая автором как карачаевская, содержит 57 строк. В. Прёле считает, что песня похожа по содержанию на балладу, но сочинена в архитектонике инара (частушка). Песенный характер поддерживается регулярным рефреном *Мен умут этеме Бий*

Мазир была (биле) къацаргъа (я надеюсь убежать с боем Мазиром). Обращает на себя внимание широкое функционирование и в этой песне русских ассимилированных заимствований: инаралла (генералы), ушкол (школа), абчар (офицер), ушкольникле (школьники), къайнакъ-аракъ (коньяк), устул (стол). Встречается редкий архаизм *жюмель* в значении «недоношенный, недоразвитый».

Фамилия Мазира появляется в конечных строках песни (*Карабаши-ланы Мазир*) (Pröhle, 1915/16. S. 110).

Особое место в исследовании В. Прёле, опубликованном в XVI т. «Keleti Szemle» («Восточное обозрение»), занимают топографические и этнографические наброски.

В разделе 1 речь идет об географических особенностях, количестве населения и названиях сел в Балкарии (Pröhle, 1915/16. S. 121–122).

В разделе 2 дается информация о Баксане, Чегеме, Холаме и Безенги, о количественном составе населения, о названиях населенных пунктов (Pröhle, 1915/16. S. 122–123).

В разделе 3 повествуется о том, как проходят времена года в Балкарии и чем занимается население в каждое из времен года (Pröhle, 1915/16. S. 123–124).

В четвертом разделе рассказывается о погодных условиях в Балкарии и о том, какие съедобные растения и бахчевые культуры растут, какие плодовые деревья культивирует местное население, о домашних и диких птицах и животных, обитающих в этой местности. Обращает на себя внимание балкарское название тутового дерева: *тутюа- терек*. (Pröhle, 1915/16. S. 124–125).

В пятом разделе дается информация об особенностях архитектуры домов, о различных материалах, используемых при их строительстве. Детально описывается устройство кухни. В связи с этим повествуется также о культуре еды в горах. Информант особо подчеркивает очередность принятия пищи в горской семье. Тут же перечисляются виды мужской и женской одежды и порядок их ношения (Pröhle, 1915/16. S. 125–127).

В шестом разделе речь идет о том, как празднично отмечается рождение ребенка в богатой семье (Pröhle, 1915/16. S. 127).

В седьмом разделе дается информация о сословном составе Балкарии, объясняется статус таубиев, ёзденев, азатов и крепостных, определяется статус балкарского тёре. Сообщается также о том, что в селе руководит старшина, который, как и судья, избирается на три года, описываются особенности проведения выборов.

В восьмом разделе информант рассказывает о породах лошадей (шаухалла, трамла), на которых балкарцы отправлялись в поход в страну ногайцев и Крым, откуда пригоняли пленных и скот.

Библиография

1. Карачаево-балкарский фольклор в дореволюционных записях и публикациях. Составитель, вступительная статья и комментарии А. И. Алиевой. Нальчик, 1983. 432 с.
2. Erckert von, R. Der Kaukasus und seine Völker: nach eigener Anschauung. Leipzig, 1888. 358 S.
3. Klaproth von, J. Kaukasische Sprachen. Anhang zur Reise in den Kaukasus und nach Georgien von Julius von Klaproth. Halle, Berlin, 1814. 288 S.
4. Pröhle W. Balkarische Studien// Keleti Szemle, №15. Budapest, 1914/1915. S. 165–276.
5. Pröhle W. Balkarische Studien// Keleti Szemle, №16. Budapest, 1915/1916. S. 104–243.

А) Эпические песни.

1.

Жанымланы Исмаилны зыры.

Сау заманында ахшы ылышаны бар-эди:
 Ёлгеллеге таштан сынла салдыртханды.
 Ёлюф кетти Жамымланы Исмаил.
 Зарлы адамлагъа бирер инек саудуртхан. **(стр. 104)**
 Сен ёлдюнг эсе алынмай къалды мюлк-зеринг' планы,
 Сен ёлген была тохтамай барады къарт ананг зылауу,
 Кёкбаш юйлени даулайды
 Наны хажыны Адилгерий деген къара зыланы.
 «Мен турайдим правленде тефтерлеге къарауцом,
 Зарлылагъа болгъан аман ишлеге зарауцом.»
 Тынглагъыз Исмаилни зырына!
 Исмаил ёлдю'се, аман кюн келгенди хажыны къызына.
 Бусурман адам, салам беригиз
 Ол шейит ёлюню айбат сынына!
 Алып баралла агъач тайгъа миндирип,
 Кёп мюлкюннен зенгсиз кебин кийдирип,
 Артыннан зийау аскерге сюрдюрюп,
 Бусурмаллагъа иман-ислам билдирип,
 Эгешлерин итле кибик юрдюрюп! **(стр. 105)**

Мазир.

Көхтөн тюшюп келеме
Трамбаш-юйню башына
Аллах зазуу этсин
Бий-абчарны зашына!
Белингде гьамарынг,
Бошалгъанды цюйлөри:
Ыйнарны зыр была айталла
Тебердини чангкья - бийлери.
Ушколда ойнайла
Ушколникле, кёп зашла: **(стр. 108)**
Мени кьоймайла
Ушколда тургъан кёк-башла.
Занынгда сагъатынг,
Ах-кюмюштен бауу барды;
Мен суйгениме барама:
Салларыма кимни дауу барды?!
Терк-бышыннан инаралла келелле
Ушкол – эшиклени ацаргья:
Мен умут этеме
Бий Мазир биле кьяцаргья.
Келигиз, зашла, барайыкь
Къаракютлада фатаргья!
Назир цигъаркья болгъайын
Аузунга салып тартыргья!
Мен базар-мамукь болгъайем
Тюбюне салып затаргья!
Мен умут эткенме
Бий Мазир была кьяцаргья.
Къайнакь-аракь болгъыйым
Устудан алып тартаргья!
Белингдеги белбауунг
Белингнен тюшюп уалсын!
Экибиз ойнай тургъаллай
Теберди ёзенин суу алсын! **(стр. 109)**
Мени алдап ол кетсе
Аллахны аллында юйалсын.
Юйлерин золгья занаша
Терезенг орамгья ацылып,
Зюрегимде сёзлерим баралла
Тенглериме цацылып
Сал терезени забуун!
Тушмалла тыймазла
Сыйлы Аллахны зазууун.

Къаракютланы Сюлемен,
Билгенинг тюрменди;
Юйдегинг къалмай зюмелди;
Тюрменинг суусуз бузлайды,
Къызларынг никяхсыз къозлайды!
Кимле нелер айталла
Къарабашланы Мазирге,
Мен Мазирге къацама;
Зазууну тыймазла.
Бузоуланы ашырп цыкъкъанма
Тебердини артына;
Мазир кюле келди
Абатны къатына
Бедиш болду ол аруу къызны атына. (стр. 110)

В) Лирические песни.

1.
Муннан къарап таныйман
Кюнньюмде келгенни.
Бермей эсенг, къой аннам, –
Зер кетюрюр ёлгённи.
2.
Муннан къарап таныйман
Кюнньюмде кюнню тийгенин
Анам биледи ол зашны
Мени зюрегими суйгенин.
3.
Юсюндеги тонунг,
Суугъа кирсенг къайырма!
Занынг суйген сен тафсанг,
Уллу, гицце айырма!
4.
Занынга алтын-сагъатынг
Тогуз бурмай айланмаз.
Мени суйген заш мунда болса,
Негерлери сайланмаз. (стр. 111)
5.
Гёзенекке къарайма:
Бирден сонгра къазыкъ зокъ.
Мени тенглеримде
Меннен башха зазыкъ зокъ.

6.
Кёхтё баргъан къанатлы
Кёмюлюп бара тенгнгизде.
Олтуругъуз, тенглерим,
Хапар айтайын мен сизге!

7.
Секирип мингнгенмен
Юйюнг аллында турушха.
Сен' ючюн барама мен
Къзаутха урушха;
Сен' ючюн алгъанма мен
Зуукъладан гъурушха.

8.
Кёзюм цыракъ къарайды
Уллу сууну сайына.
Заш хумух болса, мен бармам
Юйню башына. (стр. 112)

9.
Эки къашынг ушайды
Узахтан цыккъъан залынгнга:
Юйюнг мунда зохту; не берейин
Сангнга къалынгнга.

10.
Тюбюндеги тор атынг,
Толу болсун муратынг.
Мен' алмасанг,
Бозулсун сыфатынг!

11.
Ёзден болгъанынггы билеме
Къарап эки кёзюнгнген,
Зюз зашн' ицинде танийма
Сёлешхен аруу сёзюнгген.

12.
Аруу зарашады
Юсюндеги чепхенинг:
Заныма тийгенди
Тойда урушханынг, тепхенинг. (стр. 113)

13.
Кюбюрде ах сохан къапсам,
А'уз кюйдюреди.
Мен бир ду'а билемен: анны зазсам,
Сюймегенни сюйдюреди.

14.
Терек башында алмала:
Ашайалмайма.
Сенсиз зер къурусун!
Зашайалмайма.

15.
Юсюмдеги чепхеним
Цырхы сайын сёгюлсюн
Сени манга бермесе,
Атанггы къаны тёгюлсюн.

16.
Атанг берип, келмесенг,
Сокъур болсун кёзлеринг!
Зарлы болуп сай тилинг
Англоумасын сёзлеринг! (стр. 114)

17.
Юсюнгдеги бохцианг
Темир итюю ургъанлай;
Келци, къызцыкъ, кетейик
Дюнья къарап тургъанлай!

18.
Зырын айтайым сангнга:
Сен керег эдинг мангнга.
Сар' аякълы къушладан
Салам зибердим мен сангнга.

19.
Ынар айтып башладым
Къыз эсима тюшхёнде.
Зыламайын болмадим
Сеннен айрылып кетхёнде.

20.
Болалмайман айтыргъа
Зюрегимде халыммы:
Сени юцюн беририм
Зетишхёнде заныммы. (стр. 115)

21.

Башымдагъы сары бёрк,
Алып тахтым мен цюйге.
Аллах кийеу этхей – эд’
Кесым айтхан бир юйге.

22.

Су’укъ къаты зел келгенди
Туманланы цацаргъа:
Аллах къаруу бергей – эди
Сени алып къацаргъа!

23.

Кюндюз кайда болсам да
Сен кёзюмден кетмейсен;
Кеце затсам тёшехте
Мангнга зукъу бермейсен.

24.

Бу халланы айтаман
Зюрегимде тыйалмай:
Таурхунгнгу этемен
Мен къартладан юйлмай. (стр. 116)

25.

Къанатларын къагъады
Кёхте баргъан кёгюрцюн.
Сукъланаман, сюйемен
Энтта сени кёрюр’цюн.

26.

Мен ауруйман, саусуз-ман
Хатам болмай цархымда;
Сакъал цыхты бетиме
Заман зетмей тархымда.

27.

Аллыбызды Уллу-суу:
Къолум была зетеме.
Сен эсима тюшхёнде
Атыма минип кетеме.

28.

Къолумдагъы зюзюгюм
Таза аруу алтынды
Ишибизге заран болгъан
Къатыбыздагъы къатынды. (стр. 117)

29.

Мен атыммы такъкъанма
Айры талгъа, – хоуинар!
Сйюгёнимми алышмайман
Дюнйа малгъа, – хоуинар!

30.

Дюнйа малы цафыракъ:
Келир, кетер, – хоуинар!
Эки сйюген бир болса,
Ким да не'тер, – хоуинар!

31.

Кёхтен тюшюф келемен,
Кёрмей-ми-сен? – хоуинар!
Аллындагъын тилеймен:
Бермей-ми-сен? – хоуинар!

32.

Чач-бау'мму кыйрында
Кюйеси барды. – хоуинар!
Аллымдагъын тилей-эсенг,
Бош тюйлдю! – хоуинар! (стр. 118)

33.

Чач-бау'мму кыйрын зуусам,
Кюйеси кетер. – хоуинар!
Аллымдагъын сангнга берсем,
Ийеси не'тер? – хоуинар!

34.

Алашаммы алышмайман
Тулфар-атха. – хоуинар!
Мен да сукъланмайман, аннам
Харам затха. – хоуинар!

35.

Патшахны ратшахлыгъы болса,
Аллах анны билмейди.
Къаруусузгъа кюц этсе,
Аллах аны сйюмейди.
Патшах ахшы болса
Аллах сйюер.
Аллахны кюцю кёфтю.
Зарлыгъа зарагъан Аллах

Уллу Аллах, бир Аллах!
Кесиннен уллу болмагъан ол Аллах! (стр. 119)
Шюкюр ангнгар болсун!
Зарлыгъа, байгъа бир кибик
Кеси оноу этхен ол Аллах
Ангнгар болсун хар махтау! (стр. 120)

С) Нарт сёзле бла элберле (стр. 120)

Тал-тиякъкъа тиянма, къул-кишиге инанма! – Чегетлеге кюн тиймез, къул – кишиге сый тиймез. – Аман адам къатынга келсе, этегингнги кес да кет. – Зангнгы зуукъ зан алыр, эски зуукъ эс салыр. – Тауукъ тюшю тары-бюртюк. – Гелеу кёрсенг, зерни сурама; келбет кёрсенг, эрни сурама. – Зол юсюнде киритли кюбюр. (къабыр.) – Акъ къалада сары бийце. (зумуртханы сарысы.) – Туркъу толу акъ къозула. (тишле.) –

Д) Топографические и этнографические эскизы.

1.

Малкъарда он минг адам зашайды. динлери муслиманды. элибиз онэки хаблагъа юлешинифти.

Элибизде Церек деген сууубуз энишке барады. сууну эки занында бийих таула бар.

Сууну сол занында таулары атлары: бек башында Дых-тау, сонгра Къоштан-тау бийиги; аннан энишке келсек, Мусук къаялары, Мусухтан сонгра Леуанжуатла, аладан энишкелери Хорбадын башлары.

Тёбен заныбызда сууну эки занында Къызыл къаяла дейбиз.

Сууну онг занында къаяланы атлары: башында Зеркли Зерклиден энишке Гюлцю бийиги, Гюлцюню тёбен занында Къуру-къол башы Къуру-къолдан сора Кефенеле, Кефенелени энишке занында Амурхалланы агъацы.

Бизни элни огъары занына Зиришки дейбиз, тёбен занына Ёзен дейбиз. Ёзенни тёбен занында бицелликлеге энишке дейир Зынала дейбиз. (стр. 121).

Элибизде хаблаланы атлары: Цегет-эл, Кюннюм, Тура-хабла, Шканти, Фардык, Сауту, Зылгы, Цегет, Къоспарты, Мухол, Шаурдат.

Къашха-тауда да малкъарлыла зашайла, правлеллери башхады.

Хар хаблада бир межгит барды. Ол межгитледе хар хабла, кеслерини межгитлеринде, намаз этелле хабла-эфенди была. Уллу кюлледе зума-межгит барды, ол кюлледе бары да зийылып уллу-эфенди была намазны зума-межгитте къылалла.

2.

Бахсанда беш зюз юй зашайды. Ол беш зюз юйде юч минг адам зашайды. Бахсанда зашагъан эллени атлары: Гихожан, Эл-журту, Мукъ-

кьюлан, Къызыл-кёз, Жилмас, Къамиш, Бахса, Къурму, Къызген, Джапыртала, Гегиш.

Цегемде зашагъан эллени атлары: Уллу-эл, Думала, Буллунгнгу, Былым. Бу элдеде зашайдыла чегемлиле. Тиллери бахсан-тил.

Холам была Бызынгнгы бир аузда зашайдыла. Бызынгнгылыла башинда (**стр. 122**) эки элде зашайла, холамлыла тёбен зашайла. Холам юлешинеди төрт элге: Огъары-эл, Тёбен-эл, Усхур, Заболары.

3.

Заз-башында сабаллагъа багуш ташыйбыз, багушну сабангнга зайып мулдах этебиз, ызы былан онбеш кюннен сора сюрюп урлукъ атабыз. Урлукъ цыхса суу салып усхарабыз. Аннан сонгра бицеллклени ташын артабыз, суу салабыз. Бир къаум адамла къой кютелле, бир къаумла туар кютелле.

Зазгъа дейир о халда турабыз. Заз келгеннен сонгра бицен ишлейбиз. Кюз-артына бицен ишлеп, оракъ оруп къутулсакъ, церен ташыйбыз, ызы былан гебен зиябыз. аладан къутулсакъ, къою болгъан коюн къырккыш, туары болгъан да туарын сюрюп тюзгё цыгалла. Тюзде къыш болгъунцу туруп малларын таугъа бицен ашаргъ келтирелле. Келтирмейин тюзде бицен ашатхалла да бар. (**стр. 123**)

Кюз-артында къышха боллукъ отунубузну ташыйбыз, къышхыда уа малыбызгъа къарап турабыз, заз-башына дейир башха ишибиз зокъ.

4.

Къышыбыз къарлы болады, бир кезююде зелле да болалла.

Заз-башыбыз бола башласа тауларыбыз кёгёре башлайла, кёб аруу келелле: къарылгъашла, сабан-цыфцыкъла, кёгюрцюлле.

Кюнубюз бир бирде тумаллы болады, бир бирде уа айаз болады. Къалай болса да, къалай болса да хауабыз ахшыды.

Зазыбыз заз-башыннан бир аз къызууду; кёбюсюнде зауун зауады, кёк къаты зашнап кюкюрейди.

Кюнубюз кюнлю болады; кюз-артыбыз хар заман зауун заууп, туман олтуруп, зеллер келип алай турады.

Бизни зерде будай битеди, ашлыкъ битеди, зынтхыда битеди, картоф кёб этелле, битхен да ахшы этеди. нартюх битеди, алай кёб этмейле.

Терек-бахцалада да бир къаум юлеледе барды, терекле да: алма-терек, кертме-терек, эрих-терек, шафтал-терек, тутуйа-терек. (**стр. 124**)

Бахцалада турма, сохан, сарымсакъ, бурцакъ, аллай тюрлю-тюрлю затла бителле.

Биз таулула юйде тургъан зануарланы хар барын зюрютебиз. Не затлалла десек: ат, туар, къой, эхци, эшек, ит, киштик, таукъ, кокуш, къаз, папуш.

Марауцуларыбыз кёфтю. Марауцуларыбыз зугъутур, зугъутур-эхци, кашха-эхци уралла, аюла, бёрюле, тюлкюле, къоялла кёфтюле, цыфцыкъ

болуп, ашаргъа зарагъан, бизни марауцуларыбыз ёлтюрелле жумарукъла, аз-таукъла, папушла. тюзге цыхсала, буу, марал ёлтюрелле.

5.

Бурун юйлени кьуру таштан ишлей-элле, башын кьум была забыб, юйню ицинде бёлюмю болмайын, озагъы да болмайын алай ишлеюц' элле.

Бу сагъатлыхта алда халдан ахшыракъ этелле. Юйн' ишлеселе, аруу (ариу) сюртюр, башын тофракъ была забар, бир бирде кьанзал была забар, аруу (ариу) (стр. 125) терезеле салыр; ицин да бёлюр, тубюне кьангнга салыр, башына шулофха тигер, пец ишлер. Ол юйню ициндеги бёлюмлеге, отоула дейле.

Аш биширген зерде озакъ ишлейбиз, озакъны ицинде шынзыр тагъабыз, шынзыргъа чоюн асабыз, сууда бишген затны ол цоюнда биширебиз. Ётмек этсек, тубюнде таба была биширебиз.

Таулу юйлени ицинде орундукъ барды. Къарт кишиле олтурургъа тафцан бард, шиндикле барды.

Ашагъан заманда кьангнга была ашайдыла, бир бирле устолда тёфшек была ашайла.

Ашагъан заманда къарт киши аллын ашайды, ол ашагъанда заш киши да тишируула да ёре труп туралла; ол кьутулса, ала да ашайла.

Тиширууларыбыз зюн ишлейле, эркегруулагъа, кеслерине да быстыр этелле.

Таулу адамны юсюне кийген кийми була-лла: башына бёрк кийеди, цепхенни тубюнде къафтал кийеди, къафталны тубюнде келек; бутуна эки кёнчек кийеди: бири тыш-кёнчек, бири да иц-кёнчек. (стр. 126) аягъына царыкъ кийеди, царыкъны тышынан галош кийеди, бутуна сахтияннан ышым кийеди. Ишлеген заманда, зол баргъанда цабыр кийелле.

Тиширууларыбыз башларына кюпес кийелле.

6.

Бай кишиге саби (сабий) тууса, ол кишини ахлыларыда, кьоншулары да зийилалла, бир ыйыкъны кетмейин той этип, кьуанып, кьурмаллыкъла этип туралла.

Ол уахтыда ол юйге кьонакъ келсе, кьонакъны атына занзаулукъ тагъалла. Аны кёргенде кьонакъ, кьатын кьозлагъанны биледи; сонгра сорады: «атлы-мы-ды, зийау-му-ду зангнгы кьошулгъан адам?» – деп.

Ызы была анда тургъан кьызлагъа кьаруууннан келген ёзделлик этеди. «Атлы» деселе, зангы туугъан зашха бир тай береди, «зийау-ду» деселе, бир тана береди. (стр. 127).

7.

Биз Малкъарда зашагъан тухумлада тёрт-тюрлю тухум барды. Бирлери аладан тау-бийле, экинчилери ёзделле, юционцолери азатла, тёрт-тюрлюцолери кьулла.

Аллын Малкъарда тау-бийле оноу этип къалгъан малкъарлыла алан оноу'у была зашагъандыла.

Малкъарлыланы зашагъан адетлери булай эди: оноулугъ ишлери болса, тѳреге бари-йелле, тѳреде не айтсала, ангнга разы болуп къалиелле.

Тѳре деген ол эди: тау-бийледен бѳлек къарт олтуруп бир зерде оноу этип тургъандыла. Бир адам киши ѳлтюрсе, анны юсюнде тѳреге барса, тѳреде оноу эте-йелле къан берирге. Къан ѳлтюрген киши бере-йеди ѳлгѳнню зуукъларына беш зюз сом.

Къулла тау-бийлени къолларында ишлеп тургъалла (в оригинале ошибочно дабавлено через тире еще – лла); азатла–тау-бий къулун эркин этсе разы болуп, ол азат-ты. **(стр. 128).**

Ѐзден ол киши-ди: тау-бийде ишлеген къуллукъ этмей, тышыннан засакъ этиф тургъан ол ѳзден-ди.

Бу сагъатлыхта къул да, ѳзден да башларына эркин-диле.

Ѐлде оноу этхен старшына, сюдюле, ала юч зылдан зангнгыдан айырылалла. айыргъанда юц адамны, тѳрт адамны бирге айталла: «ол зарар, бу зарар» дейле да аны юсюнде даулашалла.

Айыргъанда хар юй-башыннан бир киши барып цѳб атып цѳб была айыралла. Цѳб атханада эки яшик салалла, мешок была къозланы яшиклени къатына салалла, яшиклени башларын забарла. Къозланы къатында пристоу турады, къагъытха къарап хар кимни атын айтады. Аты айтылгъан пристоуну аллына барса, бир къоз береди. Ол (пристоу) ангнга (аты айтылгъангнга) ол къозну къолунда бухтурады, сонгра къайсы къолунда болгъанын, билдирмейин адамлагъа, ящцыкъкъа атады. Къайсыны яшикцигинде кѳф къоз болса, аны старшына этелле. **(стр. 129).**

8.

Бурун батыр кишиле зийылып Ногъайгъа, Къырымгъа золтугъургъа зюрюгендиле. Золтугъургъа барлыкъ болса, ахшы ат-тукъуму болгъанды, ол заман «шаулухла», «трамла» деп.

Шаулухла уллу болгъандыла, трамла аладан ѳсюмлери гиццерек болгъандыла, атлыкълары зигер болгъанды.

Ол ат-тукумуннан бирер атны зыл-кѳзюне асрап, бир зылгъа зарау этип, золтургъургъа алай минююц'элле; Ногъайгъа барып, Ногъайдан да ѳтюп, зесирле, малла келтирююцю элле. **(стр. 130).**

НЕ ЗАТ УНУТУЛСА ДА, ПОЭЗИЯ СЫЙЛЫ ЖЕРИН ТАС ЭТЕРИК ТЮЙЮЛДЮ

РФ-ни Жазыучуларыны союзуну келечиси, фахмулу поэт, кесаматчы Мусукаланы Сакинатны лирикасыны бир сейир ышаны барды – аны назмуларын бир окъугъанны ала кеслерине тартханлай, къайтаргъанлай турадыла. Ол жарыкъ, суймекликден толгъан тиз-

гинле адамны жүрегине түйрелип, анда кеслерини энчи сыйлы жерлерин аладыла.

Сакинат бюгюнлюкде отуздан артыкъ китапны авторуду. «Эрттен чыкъда», «Юркген кийик», «Ёмюрле жолунда», «Тюбешиу – айырылыу», «Санга» дегенча, назму жыйымдыкълада, назмучу къызыбыз жашау, суймеклик, философия темаланы ачыкълайды. Аны бла бирге уа хар чыгъармасында таза жүрегини урууу эсленеди.

Поэтесса малкъар тилге белгили жазыучуларыны чыгъармаларын да кёчюргенди, школ дерсликкеле жарашдыргъанды. «Хакъ дунияда жолоучулукъ» деген китабында къалам къарындашларыны чыгъармачылыкъ жолларына эсин бургъанды. КъМАССР-ни халкъ артисти Къулийланы Борисни жашаууну юсюнден жарашдыргъан китабы уа театрны тарыхы бла байламлы магъаналы, уллу тинтиу ишди дерге боллукъбуз.

«Эльбрус» издательствода редактор, онсегиз жылдан артыкъ заманны «Нюр» сабий журналны баш редактору, бюгюнлюкде кесини ишчи жолун «Заман» газетде андан ары бардырады. Алай ол къайда урунса да аны баш жашау жоругъу малкъар халкъны маданиятына бла адабиятына къуллукъ этиудю.

Бу кюнледе эгечибиз Сакинат юбилейин белгилегенди. Аны себепли ол бюгюн бизни ушакъ нёгерибизди.

– Сакинат, мен эшитгенге кёре, жазгъан адамла, биринчи назмуларыны юсюнден айта, къаламны къолгъа алыргъа, акъылбалыкъ кезиуню суймеклиги талпындыргъанды, дейдиле. Сен а къалай тагъып башлагъанса биринчи тизгинлеринги?

– Кёнделенни орта билим берген школунда окъугъанма. Бизни устазыбыз Ахметланы Хажии-Къасым тёртюнчю классда акъ сёз бла кёлден жазмала хазырлап келигиз деген эди. Мен бла Акъайланы Ахмат этип келген эдик айтханын. Ол кезиуде Хажии-Къасым Харунович бир бек махтагъаны да эсимдеди.

Поэзиягъа чынтты суймеклигим а, баям, ата юйюмде къозгъалгъан болур. Ыннам Мусукаланы Батта хапарла, жомакъла, назмула айтыргъа

уста болгъанды. Кеси ауруп жатханда уа, китапланы манга окъутуп туруучу эди. Зумакъулланы Танзиляны, Кациланы Хабуну, Гыттыулары Максимни, Тёппеланы Алимни, Гулаланы Баширни эм башха атлары айтылгъан поэтлерибизни сейирлик дунияларын мен ол заманлада толусунлай ачхан эдим кесиме.

Бизни юй, къонакъдан къуру болмаучу эди. Сёз ючюн, Деппулары Хаким, башында сагъынылгъан Хабу, Максим къарт анамы терк-терк жокълагъанлай тургъандыла. Баям, ол сейирлик тюбешиуле къурагъан болурла бу жаны бла итиниуюю.

– *Мени оюмуна кёре, чыгъармачылыкъ бла кюрешген къыйын ишледен бириди. Ангылайма, мында бу неда ол магъаналыды деп айтхан тюз да болмаз. Алай дагъыда, Сакинат, бу жаны бла алып къарагъанда, поэт, жазыучу не затха энчи эс бурургъа керекди?*

– Чыгъармачылыкъ иш аллай бир къыйынды деп айталлыкъ туююлме. Ол жүрекден келген зат болур. Ишлерге учунмай эсенг, дегенди бир бурунгулу акъылман, жүрегинг суюген жумушну эт. Не жумуш да женгил эсе да, суююп этсенг, тынч кёрюнюп къалады.

Бир-бирле жазгъан затларын эм магъаналыгъа санайдыла, бирле уа кеслерин ал сатырда кёрюрге излейдиле. Кесими юсюмден айтсам, насыпха, бир заманда да менсинген къылыгъым болмагъанды. Къатымда да огъурлу, жууаш, сыйлары-намыслары жүрюген адамла табылгъандыла.

Бек биринчи, жазгъан затларыма Къулийланы Къайсын бийик багъа берген эди. Семинарладан биринде келип, мангылайымдан да уппа этип, кёрюсюз, бу къызчыкъ бизни атыбызны айтдырлыкъды дегени уа бюгюн да учундургъанлай тургъанын букъдурмагъанлай айтайым.

Жазгъан адамны айтхан сёзю жүреклени ачитмагъанлай, аланы кёллерине жете эсе, окъуучу анга энчи эс бура эсе, ма аны санайма бу иште эм магъаналы затха.

– *Бюгюнлюкде поэзия, алгъын заманладача, кесини энчи жерин сакълаяллыкъ болурму? Бийик технологияла айныгъан ёмюрде окъуучу къайтырыкъ болурму адабиятха?*

– Не зат кетсе, унутулса да, поэзия уа кесини жерин бир заманда да тас этерик туююлдо. Окъуучу да, сёзсюз, къайтырыкъды. Бусагъатда анга юлгюле кёпдюле. Сёз ючюн, университетни Отарланы Керим атлы малкъар маданият арагъа, «Эльбрусоид» жамауат фондха келген сабийлеге къарасам, сейир этеме. Бюгюннюгю жашла бла къызла поэзияны сюедиле, аны теренине кирирге хаппа-хазырдыла.

Поэзия хар кимге да керекди. Малкъар театрны артисткасы Созайланы Мариям жашаууну бир къыйын кезиуюнде алай айтханы эсимдеди: «Назмуланы окъуйма да, аланы кёбюсю тюз кесими юсюмден жазылгъанча алай сунама», – деп. Олду бек башы.

Адам кюн сайын акъ сёз бла жазылгъан затланы окъуп турмайды, алай бир мудах сагъатында жүрегин бир кесек тынчайтыргъа излесе, назму китап алады къолуна. Андан сора акъ сёз инсанны кёлюнде ариу-

лукъ сезим туудурур ючюн да бек керек затладан бири сунама. Аны себепли адабиятны тамблагъы кюню жарыкъ болуруна бир ишеклигим да жокъду.

– *Поэзия бусагъатда окъуучуну жюрегине энчи жол табарча къаллай темаланы артыкъда кётюрюрге тийишлиди?*

– Поэзияда ёмюрлеге къаллыкъ зат – ол лирикады. Шекспир сүймекликни юсюнден онжетинчи ёмюрде жазгъанлыкъгъа, ол бюгюн да кесини орунун тас этмей тургъаны бла киши даулашмаз. Жюрек сезимледиле бек магъаналы бу жанрда.

Адам хазна тюрленмейди заман тюрленгенликге, аны ич сезими, излеми башха тюрлю болмайды. Прогресс, глобализация жерин тапханлыкъгъа, къууанч, жарсыу, бушуу дегенча ангыламла ёмюрлюкдюле. Аллай темала магъаналыдыла хар заманда да. Сёзсюз, инсан назмучулукъ да керекди, алай, айтханымча, сүймеклик сезимледен туугъан затла къурайдыла поэзияны бек башын.

– *Сакинат, сен «Нюр» сабий журналгъа онсегизден артыкъ жылны баи редакторлукъ этип тургъанса. Неге юйретгендиле сабий аудитория бла ишлеген жылларын?*

– Эм алгъа Гуртуланы Элдаргъа ыразылыгъымы билдирирге сюеме былайда. Ол ачханды манга бу ишни тасхаларын, кёп затха да юйретгенди. Бюгюнлюкде не деселе да, шарт айталлыкъма ол жыллада окъуучула бла бир бирибизни тапханыбызны, ангылагъаныбызны. Сабийле, атаанала, устазла бла да арабыз бек иги болгъанды.

Журнал кертиси бла да кёп затха юйретгенди: алдамазгъа, кертичи болургъа, жууаплылыкъгъа. Сени къылыгъынгда ол ышанла болмасала, сабий ангылап къояды, артда не бек кюрешсенг да, жалгъашмайды.

Бизни таулу сабийле алай ачыкъ кёллюледиле, кимге да болушургъа хазырла. Аланы тазалыкъларына абаданларыбыз жеталмайдыла. Жашчыкъла бла къызчыкъла ана тиллерин да бек сүйгенлерин белгилерге тийишлиди. Шахар школада тауча иги билмеген сабийле бир бирлери бла ёз тиллеринде сёлеширге кюрешгенлерине кесим шагъатма.

Таматала уа, жарсыугъа, бу жаны бла алагъа чырмаула чыгъарадыла. Не айтырыкъса. ол малкъар тилден экзамен берликди деп, барып ана тилин окъумазча заявление жазгъан ата-анагъа?

– *Бюгюнлюкде политикада, жасауат ишде, адабиятда тиширыуну сёзю, оюму шарт эшитилениди. Къыйынмыды, сени акъылынга кёре, анга, баишламчылыкъны къолгъа алып, тегерегиндегилени кесине тынгылатхан?*

– Акъылымы, сёзюмю, ыннам Баттагъа ушап, бир заманда да артха салгъанладан туююлме. Оюмуму ачыкъ айтханлыкъгъа, не сёз, не иш бла бир заманда кишини абындырмагъанма, абындырлыкъ да туююлме. Бир адамны юсюнден жалгъан къагъытла жарашдырмагъанма, алагъа къол да салмагъанма. Аллай затланы кёрюп болмайма, ачыкълыкъны уа бек сюеме.

Бусагъатда къарап турсанг, адамла хар неге да сансыз болгъанча кёрюнедиле. Сени къатынгда бир уллу, намысы жюрюген инсаннга ол юйретгенле, ол онг бергенле жалгъан даула айта турсала, тынгылап, анга къарап тургъан таматала бардыла. Абаданларыбыз алай болсала, жашларыбыз да аладан юлгю алып, ол жорукъну тутсала, сора биз не тукъумбуз, къаллайлабыз?!

Ол себепден бирде бизни тиширыулагъа эр кишиле тынгылауну ийип тургъан кёп жерледе сёлеширге тюшеди. Хау, ол алай тынч туююлду, алай болургъа да керек туююл эди.

– Сен къалам къарындашларынгда не заманда да иги ышанланы кёрюрге суюген адамса. Аланы хар бирини юсюнден огъурлу сёз да айта билгенсе. Алай энчи уа Тёппеланы Алимни сагъыныучуса.

– Хау, Алим мени кёп затха юйретген устазым, чынтты тенгим болгъанды. Аны аллай бир иги къылыгъы бар эди, къуру таулучулугъун айтсам да, тамамды. Сёз ючюн, бир иш этиле тургъан жерге барса, ариу, омакъ кийинип тургъанына да къарамагъанлай, олсагъат сюелип къалычу эди.

Бир жол чыгъармачылыкъ бла байламлы бир эл школгъа атланабыз. Мектепни тийрелеринде уа къурулушчула хуна къалай болгъандыла. Тёппе улу, сагъыш да эте турмагъанлай, алагъа къошулгъан эди. Сора жумушубуз эсине тюшюп: «Энди бу хунада мени къыйыным да барды!» – деп кюлюп, жолуна тебиреген эди.

Аны къаламындан окъуу китапла, романла, хапарла чыкыгъандыла, ол фольклор жыйгъанды. Билими да анга кёре – терен. Сагъыш этчигиз, «Ташыуул» деген уллу чыгъармасын эки жыйырма юч жылында жазгъанды ол. «Алим, сен теренден-тереннге кирип бараса», – деген эдим бир жол анга. Ол а: «Билемисе, мени элтген бир сейир къарыулу кюч барды», – деп жууаплагъаны бюгюн да эсимдеди. Аны дерслери, кертиси бла да, жашау дерсле эдиле барыбызгъа да.

– Назмуларынгдан биринде сен халкъ ол неди деп сагъышланаса. Кертиси бла да, халкъымы сюеме деген – ол уллу, терен ангыламды. Инсанны халкъына суюмеклиги къаллай болургъа тийишлиди?

– Бирле къычырып, кёкюреклерин туююп, хар жерде да мен халкъымы бек сюеме дерге хаппа-хазырдыла. Алай эм алгъа ол суюмеклик уллу сёзледен угъай, ууакъ ишледен башланады. Сёз ючюн, къатынгда адамгъа эс тапдыр, болуш, аллынга келгенни мудах этме, тийре, къоншу бла иги бол.

Айтханымча, уллу сёлеширге угъай, Къулийланы Къайсынча халкъыны атын иги бла айтдырыгъа, Эфендиланы Салихча, Тетууланы Хадисча уллу ишле этерге талпыныргъа керекди. Хар адамны да кесини, миллетини, Аллахны аллында да энчи борчу барды деп алай къарайма. Ол теманы кётюргенме сен сагъыннган назмумда да.

– Кесинги насыплыгъа санаймыса?

– Насыпсызма дерге да жарамаз. Ыннам – къайда ёксюзню, къарыусузну да тегерегине жыйгъан адам, бюгюн да айтадыла анга ыразылыкъ-

ларын кёпле. Атам Аздор – Кертиланы Жанхотну жашы. Къарачайдан келип, Къабартыда жашагъан аппамы, Жанхотну, кулакса деп тутдуруп ийгенде, ыннамы революционер къарындашлары аны кеслерине жаздырып къойгъандыла. Жууукълугъ а бюгюн да жюрютебиз. Анам – Хочуланы Мусосну, жазычу Салихни къарындышыны, къызыды, Шабазны тудугъу. Юч къарындашым, эки эгечим. Ма аллай ариу юйюрге ёсгенме.

Анам эртте кетип, сабийле атасыз къалып да жарсыгъанма. Жети жылны ичинде жалгъан даула бла къыйнап, тинтип, къыралдан къыйыным кирмей бир сом алмагъаным ачыкъланганда къууанганма. Ол да манга бек уллу насып эди. Жаланда андан сора кетгенме сабий журналдан кесим къагъыт жазып. Аллахны ахшылыгъындан, къарындашларым, эгечлерим, сабийле сау, иги шуёхларым бар. Насыплыма.

– Сакинат, сени «Умут-атлым» деген жарыкъ муратладан толгъан бир аламанат назмунг барды. Бюгюнлюкде да умутунг алай атлымыды?

– Умутум асыры атлыдан, бюгюн да тохтаялмай турады! Эл бла бир муратым: таулу тиширыуланы, ахшы адамланы юслеринден китапла чыгъарыргъа, иги тынгылы хапар айтыргъа сюеме. Жазгъан затларым да – назмула, хапарла – жыйылыпдыла. «Зухура» деген романны башлагъанма. Ишим кёпдю, шукур Аллахха!

Ушакъны **ЖАНГОРАЗЛАНЫ Нажабат**
бардыргъанды.

КЮЙЛЮ ДУНИЯНЫ МАКЪАМЛАРЫ

Мусукаланы Сакинат бизни поэзиябызгъа кюйлю дунияны макъамларын сокъдургъан поэтди. Кюй дегенде, бир тюрлю жизги омакъ затла не уа керекли сёзню тап келтирип айтыу дегенча, ёткюн чалдырыула болургъа болмазлыкъларын эсге алсакъ, бизни Мусукаланы Сакинат атлы поэтибиз адам жаныны тасхасын, сырын, излемин, тарыгъыуун, аны кибик, къууанчлы сагъатларын, игиликге, суймекликге учунган ажайыплыгъын ачханды. Бек къууанчлысы – ол кесини итинмеклиги, жазаргъа, айтыргъа иш этмеклиги бла угъай, кёкден, жулдузладан, кырдыкладан, баргъан сууладан, учхан къанатлыладан, ёсген терекледен, – барысын бирикдиргенде уа – адамны жанына Аллах кеси салгъан сезимледен келген тауушланы, тюрсюнлени, жилтинлени къайтарып баргъанча, алай жазгъаныды.

Ол жаны бла Сакинат къарачай-малкъар халкъны бурундан келген тауушлукъ кюйлерин, жангыдан симфония музыкагъа салгъанча, ала жангы, жазмалы дунияны да кюйлери болгъанча, лирика назмучулукъну ич къудуретин алай кётюргенди. Аны себепли Сакинатны китапларын адам жюрегини юзюлмеген бир уллу жырын окъугъанча, алай окъуйду.

Ол жырни макъам жангылыгы, теренлиги, кертилиги сени жанынгы да бийлеп, ала, ким эсе да, бир башха адам айтхан оюмла угъай, кесинги жарсыларынг не уа къууанчларынг болуп къаладыла.

М. Горький, орус назмучу С. Есенинни юсюнден айта, керти поэзия къалай туугъанына, мени акъылыма кёре, бир тамаша юлгю келтиргенди – Есенинни орган бла тенглешдиргенди: «Ол манга адам къадарында угъай, поэзия ючюн жаратылган органча кёрюннген эди». Поэт бла орган! Ол поэзия не болгъанын иги билген адам андан ары поэтге багъа бичеди. «Мен Германияда аны назмуларына биринчи кере тынгылгъанымлай окъуна, ол адам, жүрегини кёзжетмез аулакъларын суратлар ючюн, адамгъа, адамлыкъгъа неден да багъалы ёмюрлюк затланы кёзбаусуз керти сезим бла айтыр ючюн туууп, аланы барын тюз да органда сокъганлай эте эди...» Бирде алай мен Сакинатны юсюнден айтмай, М.Горький Есенинни юсюнден айтханына зарланган окъуна этеме.

Фахмулукъну ызлары Сакинатны китапларыны ал бетлерин ачханынглай окъуна кёрюнедиле. Аллынгда кийикле юркгенлей. Сюйгенинги ашырып, жүрегинг жырлап келгенлей, ызынгдан жауун жетгенча. Жаягъынгда анангы къол аяз жылыуун сезгенча...

*Этеги, женги да юйрете,
Ыннам айлана эди юйде.*

Поэтни назмуларын окъуй, аны жашау жолу, ич дуниясы, жаратылыш ангылауу къалай къурала келгенлерин шашмай билирге боллукъду. Айхай да, поэт жарашдырып жазыучуладан туююл эсе. Анга шагъатха уллуракъды ансы «Гитче болгъанда» деген назмусун келтирлик эдим,

*– Анам,
мен гитче болгъанда...
– Энтта да туююлсе уллу,
Жукъ ангылар кибик толу...*

Къызчыгъы бла анасыны ол формалы ич сырлы, жашырын ауазлы ушакъларында боллукъ, бола да турган чюйреликледен толу уллу дуния ачыкъланады. Бир тюрлю къыйынлыкъдан хапары болмагъан къызчыкъны камсык соруулары къаллай бир хыйласыз, таза эселе, алагъа берилген жууапла аллай бир сынаулудула, адам кётюрген, кётюрюрге да тийишли жүклени ауурлукъларыдыла.

*Мени анам къаллай жомакъ
Айтыучу болур эди?
Сабийлигим болуп омакъ,
Юйюбюз толу эди.*

Сабийликни сейир заманы, соруулу заманы – ташха, суугъа, арбаз сыйпагъан сибирткиге да сейир этген заманы Сакинатны эсинде бек зауукълу макъамлай къалгъанды. Алай а узакъны, жууукъну да, бийик-

ни, алашаны да, татлыны, ачыны да иги танытхан, ажайыплы ана тил-ни тилине салгъан, къанына сингдирген аны ыннасы эди, – эл багъасы Батта. Сакинат аны огъурлу сыфатын кѣп кере эсгередиди, кѣп оюмларын аны бла кенгешип айтханча кѣрюнеди. Лирика жигитни къадары десек да, жашлыкъ, къартлыкъ десек да, – бары жашауну бир ыфчыгы, бир жол сюрюмю болуп, бизни дуния ангылауубузну, дуния кѣрюуюбюзню къурайдыла.

*Тынч табылгъанны багъасын
Ёнчелеген, билген да – аз.
Эриген къышны къарасын
Жабады жашил бетли жаз.*

*Арбазда ёсген терекни
Ауанасы алай сансыз,
Сен болгъунчугъа керекли,
Арбазынг къалгъынчы ансыз.*

Ким биледи, насыят окъуна болур, алай а насыят, сѣз бла угъай, сыфат бла айтылады. «Эриген къышны къарасын жабады жашил бетли жаз» толу, эркин метафора болуп, сезимге, сынаугъа айлана, насыятны эсде къаллыкъ сурат этеди – арбазда ёсген терекни ауанасы – адамгъа алайлай берилген багъалы юлюшню жарсылулугъун бла къууанчлыгъын кѣргюзтеди. Жашауну сейирлиги, эс берген къудрети – къарыусузну къарыууду, кѣзге аз кѣрюннген ёзекчикде жайнагъан гюл чопал саулай тѣгерекни ариу ийисге алдыргъаныды. Аныча, ётюрюкге – ётюрюк, терсликге – терслик деп айталгъан адам таукеллигиди. Жашауну эки тюрлюлюгю, хар бар затны эки тюрсюню, эки бети – поэтни сейирге къалдыргъан, бир заманда бир адам тюз багъа бичип болалмагъан кертиликледиле.

Аны ючюн туююлмюдю, адам, насыпха талпый, аны таба, тапханын а билмей, къабып къоя, дагъыда, дуниягъа жангыдан туугъанча, насыпны жангыдан излеп, ол а, къалыубаладача, къалыулабала жангылыгъыча, алай келип, адамгъа жалан бир такъыйкъагъа, эшикни ачып этген чакълы бир заманнга, ышарып, тейри къылыч атып, олсагъатдан думп болуп кетген къылыгъы? «Эшикни жепи этип, андан къарады насып». Сора бу сур сынау: насыпны келлигине ийнаныу, талпыу – жүрекде дайым согъулгъан макъам. Тюш бла тюнню арасы, умут бла боллукъну кѣпюрю. Тиширыуну, суйгенин сакълагъан къызны бу таза солууу:

*Насып деген къанатлы –
Бир сейир, жарыкъ.
Мени жолгъа къаратды
Эшик къагъарыкъ.*

Адамгъа жарыу, ыразылыкъ берлик затла асламысында аны къа-тында, босагъасында болгъанларына сейир этебиз. Адамны жашауун,

сезимин кьурагъан бары шартлада, кесекледе, кьайдан эсе да теренден, кьалыубаладан келген белгича, дайым ауаз береди, аны жюрек кьылларына тиеди. Да, не медет, ол нюр жулмак кьолгъа тиймейди

*Табалмайбыз бир бирни...
Насып деген кьанатлы,
Эшик жепиден кирип,
Сени атынгы айтды.*

Баям, аны ючюндю насыпны кьысхалыгъы, дайым ашыгъып жюрюген жолоучу болгъаны. Берилсе да, «ёнгкючге бериледи», аны женгиллиги женгилча, ауурлугъу да ауурду, кетгени кьаллай бир шургулу эсе, келгени да аллай бир кьууанчлыды. Кетгенинде, жилий эсенг ёкюнюп, келгенинде да жилийса кьууанып. Аны себепли, насып, «кесин суюдюрюп, атын, жолун айтмай кетген атлыды». Бир-бирде уа, келсе да, эшик артында кьалады.

*Эшик артында насыпсыз насыбым,
Аны кьубултургъа онгум да жокъ.
Ол болду да жанымы асылы,
Тиймей ётдю манга тиерик окъ.*

Адамны, шарт айтсакъ, бизни заманны тиширыууну жашауу, суюмеклиги, сакълауу да кьыйын болгъанларын ёз сынауу бла ангылагъаны себепли Сакинат ол темагъа терк-терк кьайтады, кёп тюрлю жанындан кьарайды анга, кёп тюрлю болумлада туталды. Ол темагъа «Насып ючюн» деген лирика поэмасын да атагъанды. Жарыккъгъа, игиликге, дуня майданларын байрамгъа айландырыргъа туугъан тиширыу, дуня саугъаларын, «кьара кийип, алай юлешген» «ёкюллини» кёре, иги ниетлерине арсар болады. Сакинатны философия кьарамында, аз да жарашыугъа бармазлыкъ ниет излемлеринде жашаууну алай чурумлугъу таймай, сагъыш этдиреди, жууап излетеди. Дуняда жюрюген чурумлукъланы бек ажымлысы уа – суюген суюгенин табып, насыплы болургъа тебингенде, ол таза сезимни тюп-баш этген заранладыла.

Сёзюмю башында халкъ кюйлени, ийнарланы бош сагъынмагъанма. Битеу дунядача, бизни халкъыбызда да аланы, барын туююл эсе да, асламысын тиширыула этгендиле, кюйген жюрекден чыккъгъан, экинчи кьайтарып болмаз таза сезимледен кьуралгъандыла. Сакинатны суюмеклик лирикасы да, айтханымча, бизни бюгюнню жашауубузну кюйюдю. Анга кёре, хар лирика назму, жюрекни бир жангы жырыча, алай эшитиледи. Сора ала айтылгъан этмей, туугъан этедиле да, жанлары, жюрюшлери, тюрсюнлери бла тууадыла.

*Сары жолну кюлдюрюп, чанды
Бизмдан эрттеги умутум.*

Неда:

*Сюймеклик – элгенирге
Хазыр къанатлы,
Аны сурай келгенни
Этеди атлы.*

«Адам, Хауа да сынагъан тасха андан бери болмайды башха». Сюймекликни жангылыгъын, аны эрттегили болгъаны бла байламлы да, асулу да эте, Сакинат бары сюймеклик сынагъанла бир жол бла келгенлерин, бир отда кюйгенлерин чертеди. Сейири – ол отну жалыны, тюрсюню да хар жолдан башха болгъаны, башхача кюйдюргени, башхача сынагъаны. Бек биринчи жаратылгъан тасха бек жангылай да тургъаны. Хар къыз сюйгенини атын Хауа Адамны атын айтханча айтханы.

*Алып, суугъа атсам да жанымы,
Чыгъып келир, излей къарамынгы.*

Ёзге уа! Сюйгенинг айтхан сёз «къызыл кюнлей ариу эсе», аны аты «тилинге битип къалгъан» эсе, ол «къачханы сайын сен анга жууукъ» бола эсенг. Сюйген адамынгы жаны кюн бла бирге бата эсе, чыгъа эсе... Хар къыз кесини ётюп кетген жайын «сюйгенини кёзлеринде излей эсе...» Бу жерни юсюнде кечени, кюнню жомакълы этген «тиширыу, эр киши сюймеклик» эсе...

*Сен кюлгенлей, дуня
Алгъынча ариу болур.
Санга чексиз къууаннган
Жюрегим жырдан толур.*

Дагъыда быллай, ойнап, самаркъаугъа айтылгъанча, алай накъырда кертилиги болгъан, жюрек къылла ойнатхан тизгинле:

*Чуууакъ кюнню бир ариу кюнню!–
Ол, эрттенликни къууа, кюлдю.
Сен тургъан отоугъа къарады.
Мени да элтсе эди ары.*

Малкъар поэзияда сюймекликни юсюнден жазылгъан лиро-эпика поэмаланы арасында Сакинатны огъарысында сагъыннган «Насып ючюн» деген поэмасы мени бек сюйген, бийик багъа да бичген чыгъармамды. Мен аны къайтарып-къайтарып окъуучума, алай а поэтни ёз жюреги бла ётген сюймеклик тарых хар жолдан мени жюрегими да толкъутады, сезим дунясына алады. Анда бары белгили сюймеклик кюйле жангыдан таулу тиширыуну, таулу поэтни дунясы да болуп, хар жазны жаууну, кырдыгы жангыча, жангы сезим болургъа жетишгендиле.

Сезим кертилиги болгъаны себепли, Сакинат аланы кесине тасха нёгер этерге жетишгенди.

Сакинатны суратлау дуниясында «ары жаны» деген ангылам уллу магъананы тутады. Айны, тауну, жолну, юйню, сёзню, терекни – ары жанлары, биз-е кёрюнмеген, биз кёрюрге суйген, сакълагъан жанлары. Хар иги, жарыкъ зат, умут да, сыйлы адамынг айтырыкъ, Аллах берлик – жанны жарытыргъа боллукъ бары саугъала да андача.

*Къаяны ары жанында
Жап-жашил тала,
Тейри къылычны да анда
Нюр ызы къала.*

Ары жаны – хар заманда биз жеталмагъан умутланы, тауусулмагъан, селеймеген тансыкълыкъны таласыды. Умут юздюрмеген, сакълауу-бузну жиби тагъылгъан берегибиз андады. Бир бирде уа къадар бизге тежеген юлюшле да.

*Ары жанында къалып,
Манга айта тургъанынг,
Жанымы сермен алып,
Жангы болуп туугъаным.*

Башха жол жигитни ауазы да ол жанындан келеди:

*Алай анда жашайды
Сени ауазынг.
Ол насыпха ушайды,
Мени акъ жазым.*

Лирика жигитни сыйлысы, эм ариу атны жүрютген адамы ары жанындан бери сёлешгени «аяз къанатындан да женгил болуп» эшитиледи. Анда саркъгъан тагы суулада бет сыфаты кёрюнеди. Бу жашауда адам сынаркъа, жүрегинде жүрютюрге боллукъ бек ариу сезим - суймекликди, керти адамыны атыды. Андан ариу ат жер юсюнде болур амалы жокъду, Ол ариу айтхан заманда, суйгени, сайлап, бек ариу жыйрыгъын кийип, туурагъа чыгъады; дунияда дау айтыу да жокъ болуп къалады, тангла да, башхача, сабыр атадыла. Табийгъатны, сезимни да алай къошакъсыз, къолансыз, сериуюн ургъанча, кырдык ёсгенча, алай ачыкълау, айхайда, закийликни шартыды. Сакинатны ушатыу (ассоциативное мышление), тенгleshдириу къолайлыгъы хар заманда сейир этдиреди, эстетика сезимлик береди. Аны къайсы темагъа жазылгъан назмуларын алсанг да, суратлау амаллары толусунлай метафора, тенгleshдириу, ушатыу кёрюмдюле бла келедиле.

*Аязчыкъ булутну къуууп,
Аны хыли этген сунуп,*

*Элтип барады узакъгъа,
Къая ыранлагъа чача.*

Кёз аллынга келген, жаны-къаны болгъан суратла табийгъатны кёз аллынга алайлай салгъандан тышында да, хар затны жаны болгъанына, хар зат кесини сейир жашауу бла жашагъанына сейир этдиреди. Хыли этген сунуп, булутну къуууп баргъан аязчыкъ бахчагъа ычхынган сюрюню къыстагъан жашчыкъгъа ушайды.

*Бёркюн къолуна алып,
Кюн чабады тийреде.
Башы сагъышха къалып,
Бутакълагъа тюйреле.*

Ёзге, умутну, жырны да алларын тыйып, тойгъа баргъан элияны сыфаты! Кёксюл этекли жыйрыкъ кийип келген жабалакъ! Дагъыда: таулу жаулукъну къысып тепсерик желге къарс урлукъланы жыйып келеди келген. Барын да озгъан сурат, сурат угъай, сыфат:

*Ой, жюзюгюн тас этип, аяз
Къозгъайды чапыракъланы.*

Жылны кезиулери, адамны талпыулары, табийгъатны шартлары-хар бири кеси аллына, кеси къылыгъы, халы, энчилиги бла жашайды. Кюн тууушда тохтап, ингир кюледи, ай жерге акъ гыранчасын тешип къарайды; суюгенине ашыкъгъан къыз «ай жарыкъдан жол ишлеп» барады; жел «суюгенин ажашдыргъан къушлай», булгъанады; кюз къызы къулакъларына «эки сары сыргъа келтирип тагъады». Сакинатны назмуларында аллай жаухарла кепдюле. Тап, бир айтылгъан тенгешдирю экинчи къатланганда да, аны магъанасы эсде болмагъанча жангы тюрсюн алады.

Ким биледи, бизни энди ёсюп келген жаш алимлерибиз, поэзия-бызгъа кеп тюрлю жангылыкъла кийирген поэтлерибизни суратлау чыгъармачылыкъларын тинтгенде, Сакинатны суратлау амалларыны байлыгъына, энчилигине энчи эс да бурурла. Аны адамны (тиширыуну) баргъан жолунда тюбеген кеп тюрлю сынаулары терен жүрегинден ётюрюксюз-омакъсыз айта билген къудуретин толу ачыкъларла. Бюгюнлюкде уа Мусукаланы Сакинат хайт деп ишлеген, фахмуну жарыкълыгъын кёргюзтген поэтибизди. Тамата къадарымда, мен аны жолуна – бюгюнюне, келлик заманына алгъыш этеме. Аллахны жарыгъы хар заманда биргесине болурун сюеме.

ТЁППЕЛАНЫ Алим,
КЪМР-ни халкъ жазыучусу.
2007 ж.

БЮГЮН

Жауады кьар, терекледе тохтайды,
Андан кьарап, жерни кюйюн жокълайды.
Къарады жер, эрип барады жаугъан,
Къалады кьар жаланда бийик тауда.

Къаргъа-къузгъун мугурайып терекде,
Жыядыла бирге кьанат, этекле.
Къарайдыла, минчакъ болуп кёзлери,
Эштилмейди ол айтыучу сёзлери.

Тютюн чыкыгъан да жокъ, хауа кёксюлдю,
Жашил назы – жангызды ол, ёксюздю.
Жашиллиги – жашау белги, хорлайды,
Алай болса, сууукъ бизни онглармы?!

Къуйрукъчугъу – тейри кылыч, хоразым,
Биледи ол тангда кюнню озарын –
Къычырады, кьонуп эски чалманнга,
Сууукъ да жокъ, кыш, кьар да жокъду анга.

Кьоншум чыгып, кызыл ийнегин сауар,
Челегине сютю жауунча жауар.
Тылпыу эте, келсе юйге кийирип,
Сабийлери кьууанырла, сют ичип.

Халжарында ышныр эте маллары,
Биченлери да кёп, иги халлары,
Къозулары жабу эте, макъыра,
Сабийлеча, аналарын чакъыра.

Юйде – жылы, отда гыржын бишеди,
Халы этип, бийче чындай эшеди,
Кийип чыкьса сабийлени атасы,
Отун этер, билеп эски балтасын.

Юйде уа – газ, керек болмаз отун да,
Алай болгъан озады бар жокъну да.
Отун болса, бирде алып от этер,
От жарыкыгъа кьайдан да кьонакъ жетер...

Жауады кьар, ашыкъмайын, акъырын,
Излей келип, кьыйнай келип акъылын,
Чыпынлагъа, тереклеге кьонады,
Туудугъуна аппа хайнух жонады.

АНДА – БИЙИКЛЕ ЖОЛЛАРЫ

Кюннге кьууанады кьырпакъ, Кюнде жылтырайды кьырпакъ... Эрир да кетер жылыуда... Къызылды, жарыкъ – къыбыла.	Алай, кетерим а келмез, Кетсем да, умут а ёлмез. Аны башхала алырла, Сыйынмайды ол къабыргъа!
---	--

Къарла кьызарып таулада, Малла ёкюре баулада, Тютюн да, булут да бирге Чыгъадыла, кюнча, ёрге.	Жарыйды кьардан табийгъат, Булутча, тютюнча, бир ат Барады, хорлатмай кюйге. Боракъды! Жетеди кюннге.
---	--

Кёкню да – жети къатысы, Жерни да – жети къатысы, Бири – жаннетле юлгюсю, Бири – жаханым кюзгюсю.	Анда уа – кюнлю сабанла, Тайла да, журлай, чабарла, Тутарча, сылтау табылмаз, Анда бир адам абынмаз.
--	---

Ара уа... барады жашау, Иги иш, аман да башлау, Сюйген да, кюйген да толу, Ахшы да, башха да болур.	Анда – бийикле жоллары, Анда – тилекле толгъаны, Аллах да жууукъду алай – Сюеди, турады кьарай.
--	--

* * *

Ариуду кьар. Жаууп турду кечени,
Бзы да жокъ кетгенлени, келгенни.
Бутакъладан таякъ-таякъ агъады,
Эски жерни жангы жырын тагъады.

Башил айда кьар жаумаса, кьыш болмаз,
Жауса жаусун, жолну жабыб а кьоймаз.
Юйге кьайтыр узакъ кетип айланган,
Алай жүрек бла бери байланган.

Сууукъ болуп, кирип келир юйюне,
Сабийлери кьууанырла, кюлюрле,
Тагъылырла, чабарла да, бойнуна,
Ол чыгъарыр саугъаларын кьойнундан.

Къартларына ол уюкъла кийдирир,
 Бийчесине ариу жаулукъ келтирир,
 Къызчыгына алыр къызыл чурукъла,
 Къарда чапса, зыр-зыр эте турлукъла.

Жашчыгына сыйлы келек чыгъарыр...
 Биледи ол жашы сакълап тургъанын.
 Киштигине къарар да, жарыкъ кюлюр:
 – Санга чурукъ, уюкъ да керек тюйюл! –

Мур-мур эте, кесин ышыр киштиги,
 Ёре болуп мыйыгында юч тюгю,
 Жырлай-жырлай, тегерекге айланыр,
 Аны келгенине чексиз къууаныр.

Кезлеринден жүрек алгъа ашыгъа,
 Жангы къарда аны жомакъ ашыра,
 Юйю таба атлап келеди адам,
 Къарда ол ыз къоярыгы да баям.

ЧЕГЕМДЕ

Къочхарташ тийреде,
 Быллымдан ёргеде,
 Ай къарайды тохтап,
 Тансыкълап эм жокълап
 Чегемде эллени,
 Кетгенни, келгенни...

Акътотпракъ, Беттургъу,
 Быкмылгы, Жууунгу,
 Думала эм Къала,
 Жарилги бла Жора,
 Къочхарташ, Ликирги,
 Суусузла, Гюдюргю...

Ол излейди, баям,
 Бу журтда бир адам,
 Ачылырча тасха,
 Къуралырча жашла,
 Тюз алгъынча, алай,
 Кюн да, ай да къарай.

Бу ариу атлада,
 Сёзлери къатлана,
 Тау ана тилими
 Жылыуу билинип.
 Келтиреди аяз,
 Шош жарыйды арбаз...

Былайда эрттеде.
 Кюн батып кетгенде...
 Оюлду барысы,
 Ханс алды, алысын
 Бу таулу эллени,
 Бу ариу жерлени.

Ай мудахды неден? –
 Бу бери келгенден,
 Чарслагъа кетгенден,
 Тилекле этгенден
 Ыз – хуру ташлары.
 Чарс таула башлары...

Жокъ адам ауазы...
Эштилди аязны
Таукеллеп келгени,
Ол, жокълап эллени,
Кёп жюрюйдю бери,
Бу – аны да жери.

Жокъ тыйгъан, тохтатхан,
Ычхынып «нохтадан»,
Ол учады женгил.
Ингирле да – ингил,
Къызарып ташлары,
Тауланы башлары.

Эрттеде былайда
Этдиле ийнарла
Эм жырла бла кюйле,

Хар таулу юйюрге
Жаш къызла, уланла –
Былайда тургъанла.

Сабанла сюрдюле,
Малларын кютдюле,
Жулдузлу кийизле
Басдыла, этдиле
Жамычы, къалпакъла,
Тюйдюле чачакъла...

Кёп – эски жырлары,
Кёп – эски сынлары,
Къобузну тартыуу,
Тойланы татыуу
Къалдыла бу жерде,
Ёмюрле элтирле...

10. НАСЫП, КЪУУАНЧ ЖАШАЙДЫ АТЫНГДА

Эки мёлек тохтап жууукъчукъда,
Къарап турадыла жукъучугъа.
Ол жукъучу уа сенсе, сен ийнан!
О неди аланы мында тыйгъан?!

Сени сакълайдыла ала кёзден,
Сени сакълайдыла ала сёзден,
Къорууларгъа суюдиле сени
Зарлыгъындан бу гюняхлы жерни.

Тюшге кирип, учаса алада,
Ариу къызла кёресе къалада.
Ананг а олтурады жанынгда,
Саулукъ тилей тохтамай санынга.

Саулай ёмюр турлукъду къатынгда,
Насып, къууанч жашайды атынгда!
Жылытырыкъды жанынгы сени,
Сууугъуна чыдарча кечени.

Жашауса сен, кюнюсе сен аны,
Сени атынг бла къаргъана жаны,
Алай жашап турлукъду, суюгенлей,
Санга игиликле тилегенлей.

Мёлеклеринг да кетмезле, арып,
Сен уянсанг а, бетлери жарып,
Къанатларын къагъып айланырла,
Ала санга бютюн байланырла.

Аны билип, ариу, иги да бол,
Къыйын да, сур да кёрюнюр бу жол,
Кёлсюзлюкге алдатма, бол таукел,
Къайда болсанг да, бу юйге сау кел.

ЖАУЛАРЫМА АРИУ АКЪЫЛ ЖИБЕР

Ёлгюнчюге береди онг Аллах,
Этгенлеге сансынмай кёп гюнях,
Сокъуранып, тёлер кюнле, жылла,
Гюняхларым – ахыр жолда сынла.

Меничала жангыз туююл – жыйын,
Бир башхагъа тюшсе бирде къыйын,
Сансызлыкъны кийимлерин кийдим,
Къыйналгъанны да жанына тийдим.

Бирде тохтар жерде озуп кетдим,
Алай ётюрюкчю кёпден этдим,
Тюбеп билек излеп тургъан жаннга,
Ийнанмадым керекме деп анга.

Баралмадым, туруп, тенглериме,
Кетмез сунуп ала менден кенгнге.
Сёлеширге болжал этип турдум,
Ала ёмюрлеге келген сундум.

Ауругъаннга уллу кёллю болдум:
«Барыр эдим, алай ишим толу,
Хо, тамбла да кюнюдю Аллахны...»
Жолу уа не къысхады палахны!

Не кёплеге эталамадым жилия,
Болжал деген – алай уллу алдау.
Ала бары кечер ючюн мени,
Санайма шош кетген кюнлерими.

Уллу кёллю болсам да бир чакъда,
Жюрютмедим ташны къучагъымда,
Ниетими къаралтмадым зардан,
Алай... кёпге тюбейди жол баргъан.

Жыйын болуп кёрдюм аманланы,
Махтау излеп, кьаугъа салгъанланы,
Кьуллукъ кюсеп, малтап баргъанланы,
Кьалам алып, жалгъан жазгъанланы,

Уулу кьагъытларын ийгенлени
Жууугъуна, узагъына жерни,
Игилерин кергенлени кьачха...
Ала тьуйюл Ибилисден башха.

Аныча, зарлыкьдан кюе тургъан,
Эсин ояр, тонар затха бургъан
Бёрю жыйынланы кёре келдим...
Мен аладан таза, кючлю эдим!

Аллах берип тюзлюгюме жууап,
Жыйын болуп, чаба, кьаба, кьууа
Тургъанлайын, этеме ишими,
Терслемейин, былай деп, кишини.

Кимни да бар кеси табийгъаты,
Этген иши, хунер ызы, аты.
Шукур санга, Уллу Аллах, жазыу
Этгенсе сен, жашарча мен ариу.

Иги, аман болса да кёргеним,
«Сатды!» – деп айталмаз бир нёгерим.
Жаратмасам, кетдим кенгирекге,
Алай а кьол берирме керекде.

«Жутлукъ, менлик этген эди бирде», –
Демез бир жан, этмезими биле.
Игилени махтап турдум, сьуйдюм,
Кетгенлени да кёбюне кюйдюм!

Ётгюрлери аслам кьоркьакъладан,
Миннгенлери – керти Борагълагъа,
Назмулары кьанат алып баргъан,
Юйренмеген, сёлешмеген жалгъан...

Ала кете, болабыз бир жарлы.
Зарлыкъ алып, барадыла тарны
Ызларындан жалгъан жашагъанла,
Даражаны алдау бла алгъанла.

«Керексизге тюшеди, – деп, – махтау», –
Этедиле ала манга да дау.

Алсам, аны ишим ючюн алдым,
Ариу сёзню жүрегиме салдым.

«Урлап, тырнап, ол гыржынсыз этди!» –
Демез адам. Хатерлигим жетди –
Жалгъан жазып кюрешгенни бири
Итлик этип кёрмез сабийими.

Шукур санга, Уллу Аллах! Сынап
Турсанг да Сен, бирде мени къыйнап,
Тюзлюгюнге ачаса кёзюмю,
Аны ючюн айтама сёзюмю.

Жауларыма ариу акъыл жибер!
Алай болса, махтау табар, тюбер,
Кечелери ариу тюшлю болур,
Жазыулары игиликден толур.

Бу жашауну болсанг ариу этер,
Игилеге саулукъ, ёмюр да бер.
Жетишмейди анга къарыу, заман,
Жарты жолдан чарсха кете адам.

Амалсызгъа мадар да, кюч да бер,
Керек болса, ахча-бохча жибер,
Халал жүрек да бер санларына –
Кирирча таулулукъ къанларына.

ЭКИ АДАМ

Эки адам жашайдыла бир юйде,
Бир бирине къарамайдыла кюле.
Босагъада тюбемейин ышара,
Жашайдыла, бирлик отну ышыра.

Насып деген излеп келмез аланы,
Дарман болуп, ол сау этмез жараны.
Кеси – жарлы, жанындагъы – насыпсыз,
Кюлкю, оюн да бу юйде – басымсыз.

Тёгерекни шошлукъ, тынчлыкъ толтуруп,
Отоулада хар ким жангыз олтуруп,
Этедиле кеси ишин акъырын...
Керемисе, жашау ызны такъырын?

Сюйген болса эки адам бир бирин,
Сабийлери, чачып юйню тизгинин,
Ойнар эди мында чабып, секирип,
Кючюк, киштик табып, аны келтирип.

Жашчыкълары, жууундуруп кючюкню,
Ишлер эди анга кьанга юйчюкню.
Къызчыкълары ойнар эди гинжи бла,
Аны омакъ этип минчакъ, инжи бла.

Аппа, амма бери кирип келгенлей,
Чабар эди туудукълары биргелей,
Саугъа ала, хапар айта эм кюле,
Къууанч келип, орун табып бу юйде...

Эки адам жашайдыла бир юйде,
Кюнле, айла ушайдыла бир бирге.
Тюрленирге керек эди шо бир зат!
Эталмайды жазыу кимни да азат.

* * *

Адамлыкъ, сатылмай базарда,
Кирирге къоркъады арбазгъа.
Сорургъа да суймейди киши,
Жокъ аны бла кишини иши...

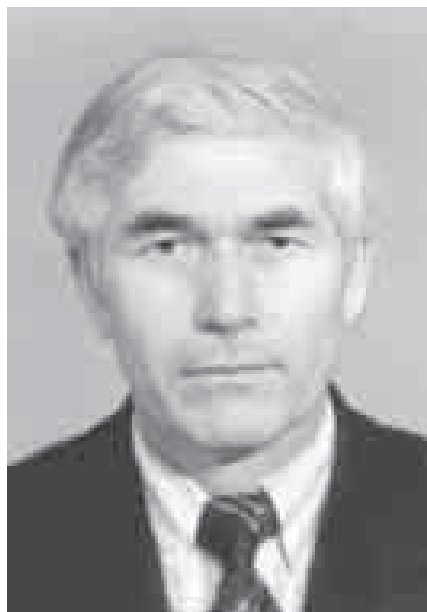
Аллахха айтады бир сабий:
– Сен манга ийман, насып да ий.
Сен манга ахча-бохча жибер,
Огъурлу халал жүрек да бер.

Бай болсам, берирме къоншума,
Бек суйдюм анга болушургъа:
Ол ахча сурайды... ёмюрге,
Жарлылай боллукъду ёлюрге.

Насыбы анда сунуп, жыйып,
Бир шайын жоялмай, кёз къыйып,
Ма алай жашайды да къоншум,
Ол суйген, кюсеп тургъан болсун!.. –

Адамлыкъ юшюйдю сууукъда,
Жашчыкъгъа келеди жууукъгъа,
Жюреги жылыды да аны:
«Къыстамаз, жаланды да жаны...
Къыстамаз, тазады да жаны...»

КЪУЛБАЙЛАНЫ Алий

«АЖАЛСЫЗ КИШИ ДА ЁЛМЕЙДИ»

Тёртюнчю гвардиячы механизацияланган корпусну командири генерал Вольский, училищени бошاپ келген жаш лейтенантланы хар бири бла энчи танышып башлады. Уруш кызыуу бара турган кезиуде, комкор ала бла ушакъ этерге заманын кыызганмагъанына офицерле сейир окъуна этдиле.

Ким биледи, генерал аны аскер бёлюмюне жангы келген командирле бла ушакъ этиуге кеси бир энчи магъана бере болур эди.

Вольскийни аллында орта бойлу, субай санлы, тегерекбет ариу жаш сюелди. Генерал анга тюрслеп къарады, бир ненча такыйкъагъа жукъ да айтмай турду. Баям, аны акъылына былай келген болур эди: алыкъа сакъал-мыйыкъ урмагъан жашчыкъ, уруш бораны туугъан отжагъасындан замансыз айыргъан улан. Тамбла мен сени жаханым отну ичине жиберирге керекме...

– Тукъум атынг неди? – деп, сорду генерал.

– Кичи лейтенант Уянаев, – деди Ануар уллуракъ ауаз бла.

– Сермешлеге иш къатышханмыса?

– Угъай, училище бла артха кете туруп, немислиле бла бир аз-маз тюбешген кибик этгенек да, аны санамасакъ...

– Тютюн ичемисе?

– Угъай, бир заманда ауузума салмагъанма.

– Аракъы бла уа къалайды арагъыз?

– Къаллай татыуу болгъанын да билмейме.

– Да, сора сен не тукъум гвардиячыса да? – деп, бошады комкор ушагъын. Эркишиле этген затладан бирин да этмейсе, ушкок от ийисгеменсе.

Ануарны бети чибижича кыызарды, абызырады, андан ары генерал бир зат сорса, жукъ да айталлыкъ туюул эди.

– Къоркъма, ахшы жаш, – деди генерал сабырыракъ, – мен ойнап айтама. Сен иги командир боллугъунга ишеклигим жокъду. Аракъы ичип жигит болгъанланы мен сюймеучюме. Ол батырлыкъны ёнкюч алгъанчады...

Экинчи кюнню танг аласында уа, Уяна улу кесини пулемёт взводу бла Ростов областьда Звереве станцияны къатында биринчи кере урушха

кирди. Бизникиле немислилени ол станциядан, Шевченко, Степан Разин деген хуторладан артха сюрюп чыгъардыла. 1943 жылны август айында Миус сууну боюнунда кызыу сермешле башландыла. Гитлерчиле Саур-могила деген бийикликде жерге танкланы басдырып, дотла эм дзотла ишлеп, кючлю кьорууланыу ыз кьурагъан эдиле. Айны 23-чю, 24-чю, 25-чи кюнлеринде (ол кюнле Ануарны фронтда жазгъан дневнигинде белгиленипдиле) 13-чю гвардиячы бригада Саур-могила бийикликде фашистлени кьорууланыу ызларын юзер мурат бла болмагъанча кьаты сермешле бардыргъанды. Пулемётчула топландан кючлю от ачылгъандан сора жыяу аскерчиле бла бирге атакагъа баргъандыла. Эки жанындан да кьоранч кёп болгъанды. Алай совет аскерчиле фашистлени кьорууланыу ызларын кьыркыгъан эдиле.

Ануарны дневнигинде кёп шахарланы, эллени, станцияланы, сууланы атлары, айла, кюнле жазылыпдыла. 1943 жылны октябрь айы. Запорожье область. Уяна улу энди петеровчуланы взводуну командириди. Аланы борчу душманны танкларына кьажау кюрешиудю. ПТР-чыла хар заманда кьорууланыу ызны бек кыйын, фашистлени танк атаклары былайтын болургъа боллукъду деген жерледе тохтайдыла. Бир жол бизникиле, Зелёный Гай деген эл таба алгъа бара, немислилени топландан, миномётладан эм пулемётладан кючлю отларына чыдаяммай, темир жолну жанында жатдыла. Фашистле баш кётюрюрге кьоймайдыла, топ окъла, минала тёп-төгерекеде чачыладыла, пулемётла тохтаусуз атадыла. Полкнуну командири тилеги бла бизни батареяларыбыз гитлерчилени юслерине жангыдан жюзле бла топ окъланы кьуядыла. Фашистлени жанындан от бир кесек сел болады. Алай кьалайдан эсе да бир топ темир жолгъа снарядланы келтирип, кьол бла салгъанча тюшюреди. Ахырында Ануар тюппе тюз жерде орнатылып тургъан фашист топну кёреди. Немислилени аны узакъдан кьарап эслерге бек кыйын болурча жарашдыргъан эдиле. Взводну командири биргесине да экеуленни алып, танкланы мараучу узун ушкоккланы да сюрреп, бауурлары бла сюркелип бираз алгъа барадыла. Ала, ПТР-ла бла уруп, фашист топну атмазча этедиле.

Ануарны уста атханы училищеде окъугъан заманында окъуна белгили болгъан эди. Ол анда пулемёт бла атыудан нёгерлерине дерсле берип тургъанды. Баям, жютю кёзлюлюгю, кьолуну кьатылыгъы, тюз мараргъа хунерлиги анга атасыны кьаны бла берилген затла болур эдиле. Баттал а уста мараучу, белгили уучу эди. Ануар гитчелей окъуна аны бла бирге уугъа жюрюп тургъанды. Таулада, сыртлада, агъачлы, ташлы кьоллада, кьыралда айлана чыныкыгъанды, хырабел болуп ёсменди. Аны себепли уа аскерде бир суткагъа 40–50 километр жолну барыргъа тюшген кезиулени артык бек кыйналмай кётюргенди.

...1942 жылны июль айы. Немисли фашист аскерлени алгъа бек кызыу келген кезиулери. Кюн сайын радио бизни аскерле, кыйын сермешледен сора, немислилеге уллу халеклик тюшюрюп, ол не да бирси шахарны кьоюп, артха кетгендиле деген ачы хапарланы билдиреди. Бир ингирде, Баттал чалгъыдан арып келип, тынчайыр кыйгъыгъа

киргенде, Ануар, атасыны аллында бир уллу терслиги болгъанча, шош айтды: «Атай, мен аскерге кетеме»... (Сабийлери Батталгъа Атай деучю эдиле.) Баттал, айхай да, ол кюнню жетеригин биле эди, аны себепли уа жашыны айтханындан къоркъгъан, элгенген да этмеди. Ол хапарны Баттал кюн сайын да сакълай эди. Бир кесек тынгылап туруп: «Къоркъма, жашым, халкъны игиси андады, къадардан киши да къутулмайды, ажалсыз киши да ёлмейди, ажалгъа уа окъсуз ушкок да атылады, санга бир зат да боллукъ туююлдо, сау къайтырыкъса, мени жюрегим билип турады», – деди...

Аскерге кете туруп, атасыны «къадардан киши да къутулмайды, ажалсыз киши да ёлмейди» деген сёзлерин Ануар, ауур жаралы болуп, ууалгъан нартюх бахчаны ичинде сыртындан жатып тургъанлай, эсине тюшюредди. «Уруш къадарны, ажалны да сурамайды, окъ жашны, къартны да айыртламайды, окъ кимге тиеригин сайламайды», – деп ойлайды ол ичинден. Кече ортасына дери аны башы бла эки жанындан да атышыу тохтамай турду. Танг аласында жауун къатыш къалын къар жаууп башлады. Ануар, битеу кюнюн жыйып, кесибизникиле таба баууру бла сюркеледи. Бир кесек баргъанлай, эси таяды, дагъыда жайыгъады, дагъыда алгъа сюркеледи. Юсю-башы жибигенди, къол бармакълары сыдырылгъандыла. Суусапдан ичи кюеди. Ол, бир бирде башын ёрге кётюрюп, ауузу бла къар хапуланы тутаргъа кюрешеди...

Энди, госпитальда жата, Ануар сермешни кезиуонде башына алыргъа заманы болмагъан хар затны эсине тюшюредди, кёз аллына келтиредди. 1943 жылда 26-чы ноябрьде Запорожье областьда Цветково деген элни къатында фашистлени къорууланыу ызларын юзерге буйрукъ болады. Гитлерчилени позицияларын топла бла аяусуз ургъандан сора, бизни жаяу аскерчилерибиз атакагъа кётюрюледиле. Лейтенант Уяна улу ну ПТР-чи взводу атакагъа баргъанла бла биргеди. Дунияны топ-окъ таууш алгъанды, тирлиги жыйылмай ууатылгъан нартюх бахчаланы къара тютюн басханды. Бахчадан къутулгъан жерде бичен тишден бир жанлыракъда блиндаждан, къолларын ёрге кётюрюп, бир къауум немисли солдат чыгъып келедиле. Ануар аланы алларына жетип тохтагъанлай, гитлерчиледен бири аны автоматыны быргъысындан туталды. Лейтенант къысха очередь бла фашистни къаплайды. Бирси душман солдатла къолларын кётюргенлей къаладыла. Ануар алгъа чабады. Бичен тишни къатында жаралы болуп жатхан немисли офицерни кёредди. Атылып тургъан ушкокну затворун чыгъарып, бир жанына сызады, ушкокну уа немисли офицерге узатады. «Мынга таяна бар да, сен да жесирге тюшгенле къошул», – деп кёрдюзтеди. Фашист офицер, ёрге къобуп, Ануар артха айланганлай, аны ушкок къалагъы бла урады. Ол эсин жыйгъанда, старшина Цукан гитлерчи офицерни къопмазча этип тура эди...

Ол затла бары да, хапарда айтхандача, акъырын угъай, сермешни къызыулугъуча, терк, минутла бла саналгъан заманны ичинде болгъандыла. Къатларында чачылгъан топ окъну тауушун Ануар хазна эшитген

да этмеди. Нёгерлери, фашистлени сюре, алгъа кетдиле, ол а бир затын да билмей, сыртындан тюшгенлей къалды. Бир ауукъ замандан аязып, айда жанына къоркъуу болмагъанча, жаралы бутун суйрей, нартюх бахчагъа кирди...

Алты айны госпитальда жатып чыкъгъандан сора ол Румыни-яны, Болгарияны, Югославияны азатлау урушлагъа къатышханды. ПТР-чилени ротасыны командири болуп, Кенигсбергни къоруулагъан айырмалы эсэсовчу аскерле бла сермешгенди.

Ата журт урушну эки ордени, «Кавказны къоруулагъаны ючюн», «Кенигсбергни алгъаны ючюн» майдаллары, Болгарияны «Ата журт уруш» деген ордени эм Югославияны Иосип Броз Тито кеси къолу бла берген майдалы, аны гитлерчи фашизмге къажар кюрешде кёргюзтген жигитлигини эм батырлыгъыны белгилеридиле.

«МИНГИ ТАУГЪА» КЕЛГЕН КЪАГЪЫТЛАДАН

Багъалы Аскер къарындашым!

Мен, Алийланы Ибрагимни жашы Исмаил, электротехниканы профессору, 180 артыкъ илму ишим барды. Ал заманлада литература жаны бла да кюреширге дыгалас этгенме.

Ол заманлада профессор Алийланы Умарны (жаннетли болсун) тилеги-буйругъу бла Омар Хайямны рубайятларын къарачай-малкъар тилге кечюрген эдим. Къыйын иш эди, алай а бютюн да бек мени Къулийланы Къайсын (жаннетли болсун) келлендирген эди. Мен ол заманлада литературада жангы алланган жаш эдим. Ол, дуниягъа белгили адам, биз ушакъ этген заманда, кесин тенгча тутханын, аны адамлыгъын, теренлигин, игилигин бюгюнда, манга 70 жыл болгъанда да, унутмайма. Китап 1982 жылда чыкыгъанында, аны ауругъан кезиую эди. Алай болса да Къайсын китапны окъуп, жаратып, махтау салгъан эди. Сёзлерин бюгюн да унутмайма.

СССР-де гитче миллетлени ичинде Хайямны кечюрюлгени биринчи китап болгъан эди. Китапны саны 16 минг экземпляр болгъанлыкыгъа, бир талай жылдан окъуна чачылгъан эди.

90-чы жыллада Россияны репрессиялагъа тюшген миллетлени конфедерациясыны башчысы болгъан кезиуюмде, Малкъаргъа кеп барыучу эдим. Сен таныгъан Толгъурланы Зейтун бла таныш эдик, Ахматланы Мусса бла да (жаннетли болсун) артыкъ шуёх эдик. Бир талай малкъар къарындашыма ол китапчыкыны саугъагъа бергенем. Ёзге сизни окъуучулары, артыкъсыз да жаш тёлюню, бюгюнлюкде китапдан хапарлары уллу болмаз деп келеди кёлюме.

Бир талай рубайятны айырып сизге кенгешге иеме. Жаратып, сыйлы журналыгъызда басмаласагъыз, не жашырыу, башым кёкге жетерикди, алай болмаса да сизге, къарындашларыма, кёлном тюрленирик туююлдо, бурундан келген жарыкъ Малкъаргъа суюмеклигим жашаууму ахырына дери къаллыкъды.

Къыйын, жууаплы иште редколлегиягъа Аллах болушсун.

Сен да, хурметли къарындашым, Аллах аманаты бол!

*АЛИЙЛАНЫ Исмаил,
Черкесск шахар.
15 февраль, 2017 ж.*

Омар Хайям

Насыпды жашауун эркинде ашыргъан,
Жазыу бергенни ауурсунмай алгъан,
Бурху ёмюрюн зырафлыкъ бла ашырмай,
Жашауун тюзлюкде, оюмлу жашагъан.

* * *

Жашауну китабын мен окъуп бошадым,
Кёк жазны, жырланы къайтмаздан ашырдым.
Жаш заман! Сейирлик къанатлыгъа келди,
Эс жыйгъынчы, аны кьолумдан бошладым.

* * *

Билимни кесиме биринчи иш этдим,
Мен жерде терсликге, тюзлюкге да жетдим.
Кёп туююмчекни тешгенме дунияда.
Ажалны туююмчегин тешалмай кетдим.

* * *

Сен, ачы кёк, кыйнайсa мени хар кюнде,
Насыпны кёлегин дуккуллап юсюмде.
Сен салкъын аязны жаханым от этесе,
Суууму кюл этесе жерни жюзюнде.

* * *

Ажалдан кьоркъмайма, жазыуну жокъ жаны.
Мен кёрмейме жаннетли боллукъ инсанны,
Ёмюрлюк жан манга кесекге берилгенди,
Болжалым жетгенлей, къайтарлыкъма аны.

* * *

Жаз чегет, суйгеним эм чагъыр аягъым –
Ма жаннет. Башхадан мен кьуру къалайым.
Ахырат жаннетни ким кёргенди?
Жердеги жаннетге туурадан къарайым.

* * *

Жашауну белгисизди бизге тамалы.
Адамны ажалгъа табылмаз амалы.
Бир адам да къайтмайды ол дуниядан
Бир жан да айтмайды анда дунияны халын.

* * *

Бир мюйюш табалсанг бу жерде жашаргъа,
Бир гыржын кесекчик да тапсанг ашаргъа,
Дунияда кьул, не бий болуп турмасанг,
Тийишлиди санга насыплы атаргъа.

* * *

Сен сакълан, жазыуну бек хыйлады чоту.
Жазыуну бичагъында кёрюнмез тоту.
Жазыуунг аузунгу татлыдан толтурса,
Жутаргъа сен ашыкъма: толуду оту.

* * *

Мен жашау китапны ачханымы кёрген
Бир алим-акъылман ахсынды да терен:
«Насыплы, ариуну кьоюнундан ычхындырмай,
Сау жылдан да узун кечени ётдюрген».

* * *

Гюл чакъгъанча, ариу бу бетим, бу чачым,
Санларым да субай, оюмум а – ачы:
Гюл бачхада, мен ангыламай барама,
Нек салгъанды бизни ёмюрлюк суратчы.

* * *

Дуниядан кетген адамны, эсге ал,
Хапар айт, – деп, кимни къайтаргъанды ажал?
Жарсыулу, жут жерде бир затны унутма:
Сен артха къайтыргъа табалмазса амал.

* * *

«Къой, тартып тургъанны – жегерикди ажал,
Жаханым отунда кюйдюрюкдю болжал».
Ол алайды. Алай а бу дунияда да
Чагъырдан кеф болгъан заманчыкъды мажал.

* * *

Бу дуниянда жаша, тюзлюкге табынып,
Башхагъа сен къызгъанма аны къабынын.
Биреуде мюлкге, жашаугъа да зарланма –
Ол мени боюнумдады, келтир чагъырны.

* * *

Тас болгъанды тюзлюк, тас болгъанды жарыкъ,
Тутхучсуз жашауда кёп – жарсыу, аманлыкъ.
Мен кетеме бир затдан да табалмай асыу,
БЫЗЫМДАН А КЮЛСЮН МИНГ ЖЫЛНЫ БУ ЖАШЛЫКЪ.

* * *

Игиле – къарыулу, аманла – къарыусуз
Болсала, хар адам да болур жарсыусуз.
Адетге уа тюзлюк берилсе, тазалыкъ
Жазыудан тарыкъмаз эдик биз аяусуз.

* * *

Межгитге кысылгъанма. Кече – къарангы.
Тилек эт, намаз кыыл,– деп кыйнамай ангым:
Намазлыкъ кюйюзню эртте да сызгъанма,
Энди ол жыртылгъанды, керекди жангы.

* * *

Ёмюрге болжалны созалмазса, ийнан.
Хар неге жашауда берилди бир ышан.
Балаууз кесекни ёмюрлюк эталмазса,
Сора бош мудах болма, жиляма, инсан.

* * *

Жазыудан тарыгып, сен къарайса кенгден,
Хар келген жарсыуну сен кёресе Кёкден.
Эсинги жыйгъанлай, сен эслеп бир къара:
Кёк кеси минг кере насыпсызды сенден.

* * *

Кёк бла, къой, кюрешип хорламгъа ким жетер?
Хар кимни да айырмай жутады бу жер.
«Саума, деуме,» – деп махтанаса, ашыкъма,
Къумурсха жигинги кёп мычымай юзер.

* * *

Сен халал гыржыннга эшикни манга ач,
Начасха жалындырма, этип жаланнгач.
Чагъырдан Сен эсирт, эсими ташлагъынчы,
Къайгыдан, жарсыудан жукъ къалмазча да чач.

* * *

Сен сауда, суйгенича бу жер бурулсун,
Жазыуда боллукъ зат толмасын, не толсун –
Деу болса да жауунг, керексиз хомух болма,
Биреуге борчлу болма, патчах да болсун.

* * *

Жашауда хайыр жокъду терен акъылдан,
Чий тели да алыр юлюшюн жашаудан.
Жазыуум бир кесек жумушар деп тартама
Акъылны тас эте бу таза чагъырдан.

* * *

Жашауум бир кыйынды. Манга табылмаз
Не тынчлыкъ жаныма, не мюйюш, не арбаз.
Жарсыуну уа жазыу толусу бла бергенди,
Аллахха минг махтау – ол аны бла кыймаз.

* * *

Зауукъла излеп сен жашауну да ашыр:
Ариуну эркелет, тарт жараш да чагъыр,
Тас боллукъду болгъан: жукъудады жашау,
Жукълагъан уянныйды, келликди ахыр.

* * *

Эрттеден бери кыймайма мен тартханны.
Аманнга, игиге да талпынмай жаным.
Дуния оюлсун, тюшюмде мурулдарма:
«Тёнгерепми тюшдю бюртюгю арпаны?..»

* * *

Садакъя алгъан, ач болгъан, не урлагъан, –
Мажалды, сыйсыз тепси тюп жыйгъандан,
Атылгъан сюекни кемирген да мажалды
Начас жюйюсханны эм татлы хантындан.

* * *

Тюз къарындашларымча керти нёгерле,
Мен кетсем, ызымдан тилекле тилерле.
Атымы сагъынып, аякны да алып,
Олтургъан жериме чагъырдан тёгерле.

* * *

Аламны тамалын акъылым бла чекдим,
Эм терен оюмла ачылырча этдим.
Ол алайды, алай а мен бюгюн айтама:
Тартхандан бек зауукъ мен кёралмай кетдим.

* * *

Ол Аллах бир кере ёнчелеп бергени
Аз, кёп, не башха боллукъ туююлдю эни.
Биреуге да сукъланма, ёнкюч да тилеме.
Кесинги хакъынгдан жойгъанынг – ол сени.

* * *

Гюл чагъады тангда, этеги да ачыкъ.
Булбулну жырлары хар кимге да – ачыкъ.
Зауукъдан сен да болма кери, заман жокъду.
Шыбырдайды ол жаш гюл: «Ёллюкме, ашыкъ!» ...

* * *

Сабийле – бешикде, ёлгенле – къабырда,
Ма бизге ачыгъы – белгисиз жашауда.
Чагъырдан тарта бер, хапарны аз эте:
Ачыллыкъ ачылды. Къалгъаны – ташада.

* * *

Топчукъну сюргенлей сюрселе, ким тохтар?
Сюрюлген жеринге зат да айтма да бар.
Жолунгу Сюрюучю аллындан да биледи,
Эсинги тутхучсуз умутдан сен къутхар.

* * *

Аманлыкъ – аманда, жигитлик – жигитде –
Туугъаны бла турады адам жүрекде.
Биз ёлгюнчю аман, не иги да туююлбюз.
Биз Аллах жаратханча турабыз жерде.

* * *

Игини жарымаз не иши, не бети.
Жазыуну аманлыкъды керти ниети:
Жерни къудуретин итлеге буюра,
Не эшекди Жазыу, ол шашханды керти.

* * *

Тылданны¹ Сен басдың. Не кьалгъанды манга?
Сен мени жаратдың. Не кьалгъанды манга?
Жашауда аманлыкъ, игилик мен этсем да,
Сен кесинг буюрдунг, не кьалгъанды манга?

* * *

Жашауну жюрюшю бир – мажал, бир – осал.
Чагъырны, гюллени тепсиге, жасап, сал.
Къой сен бош кьайгъыны: жаханым деп, жаннет деп –
Хар зауукъ Аллахданды кьарамада – ал.

* * *

Сен, кьоркьуп бу кьутсуз кёкден, кийме кьара.
Сау болур жюрекде да, жанда да жара.
Жутсузлукъ Ныгъышда Сен олтур да,
Бу жазыу оюннга жукъ да айтмай кьара.

¹ *Тылдан* – раствор, топуракъ, эритме.

КъМР-ни культурасыны министри Кумахов Мухадин бла Сабанчыланы Арипа

Кёп болмай, ВГТРК-ны башламчылыгы бла «Калуга» радио-телебериулени компаниясы фестиваль ётдюргенди.

Творчествулу эришиуле «Айырмалы телесюжет», «Репортаж», «Очерк», «Документальный фильм» деген номинациялада бардырылганды. Жюрини таматасы ВГТРК-ны региональный департаментини башчысы Рифат Сабитов эди.

Фестивальны баш саугъасына «Пароход Достоевский» деген иши ючюн москвачы режисёр Иван Магдесьян тийишли болганды. «Айырмалы телеочерк» номинацияда уа, «Сен унутулмазса ёмюрде...» деген иши ючюн, фестивальны лауреаты деген атха ГТРК-ны «Кабардино-Балкария» компаниясы тийишли болганды. Аны автору Сабанчыланы Арипа ол ишни уллу Къайсыннга атап жазганды.

«Бу бийик даражалы конкурсда болдурулгъан хорлам бир адамны угъай, проектни ишине къатышханланы барысыны да жетишимиди. Конкурсу къурагъанлагъа ыразылыгыбызны билдире, Калуганы губернатору Анатолий Артамоновха, Тарусский районну администрациясына, ВГТРК-ны таматасыны болушлукъчусу Рифат Сабитовну башчылыгында ишлеген жюриге, ГТРК-ны «Кабарты-Малкъар» компаниясыны директору В. Битоконха сау болугъуз дейме. Бизни каналгъа уа бу аны усталыгына энтта да бир кере шагъатлыкъ этген ахшы иш болганды», – дегенди ол.

«Минги-Тау» журналны редакциясы ГТРК-ны «Кабардино-Балкария» компаниясын бла Сабанчыланы Арипаны бу хорлам бла алгъышлай, мындан ары да баргъан жеригизден жаланда хорлам бла къайта туругъуз суйген республикабызгъа дейбиз!

**МАЛКЪАР ХАЛКЪНЫ КЪЫРАЛЛЫГЪЫ
КЪАЙТАРЫЛГЪАНЛЫ – 60 ЖЫЛ**

АТЛАРЫ

ПРОЗА

ШАУАЛАНЫ Хасан. Къонакъ хажи. *Повесть*. 2

ХАЛҚЪНЫ ЁМЮРЛЮК ХАЗНАСЫНДАН

Нарт эпос 129

ДЖУРТУБАЙЛАНЫ Махти. Аз белгили халкъ жырла 151

ЁМЮРЛЕНИ ТЕРЕНИНДЕН

АЛИКАЛАНЫ Рашид. Малкъар штудияла. Вильгельм Прёле.
Статья 170

КЁЗЛЕРИНДЕ КЮН КЮЛГЕН

ЖАНГОРАЗЛАНЫ Нажабат. Не зат унутулса да, поэзия сыйлы жерин
тас этерик туююлдо. *Интервью*. 188

ТЁППЕЛАНЫ Алим. Кюйлю дуняны макъамлары. *Статья* 192

МУСУКАЛАНЫ Сакинат. Назмула 199

МИЛЛЕТНИ КЕРТИ ЖАШЛАРЫ

КЪУЛБАЙЛАНЫ Алий. Ажалсыз киши да ёлмейди. *Керти хапар* . . . 207

ДУНИЯ ЗАКИЙЛЕРИ

АЛИЙЛАНЫ Исмаил. Минги Таугъа келген къагъытладан 211

Омар ХАЙЯМ. Рубайятла 212

ЖАНГЫ ЖЕТИШИМ

Билдириу. 218

МАЛҚЪАР ХАЛҚЪНЫ КЪЫРАЛЛЫГЪЫ КЪАЙТАРЫЛГЪАНЛЫ – 60 ЖЫЛ

Суратла хапарлайдыла 219

МИНГИ-ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 2 (192)

*Литературно-художественный
и общественно-публицистический журнал*

На карачаево-балкарском языке

Соучредители:

**ГОСУДАРСТВЕННЫЙ КОМИТЕТ ПО ПЕЧАТИ
И МАССОВЫМ КОММУНИКАЦИЯМ, СОЮЗ ПИСАТЕЛЕЙ КБР**

Свидетельство о регистрации средства массовой информации.
Управление Федеральной службы по надзору в сфере связи,
информационных технологий и массовых коммуникаций
по Кабардино-Балкарской Республике
ПИ № ТУ07-00105 от 24 декабря 2014 г.

Компьютерная верстка *А. С. Бозиевой*
Корректор *А. Х. Жабоева*

Сдано в набор 10.03.2017. Подписано в печать 04.04.2017.
Выход в свет 28.04.2017. Формат 60 x 90 ¹/₁₆. Бумага офсетная.
Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14, 00.
Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 1750 экз. Заказ № 119. Стоимость одного номера
по подписке через ФГУП «Почта России» – 32,04 руб., за 6 мес. – 96,12 руб.
В розницу цена свободная.

Адрес редакции, издателя: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленных диапозитивов

Отпечатано в типографии «Печатный двор»,
г. Нальчик, ул. Калюжного, 1

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюрютмейди. Къол жазма-
лагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланган
затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз къарамы бирча бол-
мазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиша жерде басмала-
гъанда: «Была «Минги-Таудан» алыннгандыла», – деп чертген борчду.*